

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Danijela Tamše

Pogoji sodobne prekernosti: skupno, lastnina in novi politični boji

Doktorska disertacija

Ljubljana, 2020

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Danijela Tamše

Doc. dr. Andrej Kurnik

Pogoji sodobne prekernosti: skupno, lastnina in novi politični boji

Doktorska disertacija

Ljubljana, 2020

Vsakdo, ki je kdaj sedel pred računalniški zaslon in začel pisati daljše besedilo, pozna občutek negotovosti ob prvih besedah, stavkih, povedih. Nekateri se s tem občutkom soočajo z neselektivnim zapisovanjem vsega; drugi doživijo popoln zastoj in v strahu pred veličino naloge besedila nikdar ne napišejo.

Pisanje doktorske disertacije zahteva pravo mero obojega. Včasih je treba pisati divje, da misli in izsledki ne uidejo, in nato naknadno brisati, zapisati natančneje, prebesediti, zavreči; spet drugič potrebujemo odmik, premislek, dodaten študij, pogovor. Zastoj, ki lahko traja tudi več mesecev, ponoven zagon pa včasih zahteva spremembo navad in načina razmišljanja.

Ne verjamem, da obstajajo ljudje, ki bi to zmogli sami. Proces je naporen, dolgotrajen, a hkrati tudi zelo lep: pokaže, kdo so ljudje, na katere se lahko vedno zanesemo, ki nas nenehno postavljajo pred izzive, od nas zahtevajo še več, nam nudijo zavetje in mir, prevzamejo naše obveznosti, nas nasmejijo, prepoznajo, kdaj je bolje, da nas ne sprašujejo preveč in kdaj potrebujemo spodbudo, potisk. Nas razumejo v vsej naši norosti.

Hvala mami in atiju za trdne temelje, vso spodbudo ter odločen in vztrajen značaj, ki me je gnal do konca.

Hvala mentorju, ki ni bil nikoli le mentor, ampak vedno predvsem izjemen tovariš in prijatelj. Hvala soborcem iz kolektivov, s katerimi smo svojčas skupaj ustvarjali drugačen, boljši svet. Veste, kdo ste.

Hvala prijateljem iz predavalnic: Nini Meh Savić, Nataliji Majsovi in Sebastijanu Peterki, za vse pametne in manj pametne razprave, v katerih smo skupaj odkrivali ta včasih malo trapast svet. Hvala predavateljem Oddelka za kulturologijo FDV, posebej tistim, ki ste na neki točki prenehali biti predavatelji in postali kolegi.

Hvala Nini Kozinc, ki me je ničkolikokrat rešila iz zagat pri opravljanju mojih uredniških obveznosti. Brez njene pomoči, posebej poleti in jeseni 2019, doktorata ne bi mogla spisati. Hvala tistemu delu uredništva *Časopisa za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, ki mi je jeseni 2016 zaupal funkcijo odgovorne urednice in mi od takrat stoji ob strani.

Mjav Gibliju za vse mačje norčije in nežnosti.

In hvala Aljoši: za vso toplino in ljubezen, za spodbudo in razumevanje, za intelektualno strogost, za nasvete in predloge, za sprehode in pogovore. Ni besed, s katerimi bi lahko izrazila, kako pomembno je, da si tu.

Ta doktorat je tudi vaš.

Pogoji sodobne prekernosti: skupno, lastnina in novi politični boji

Povzetek

V središču doktorske disertacije je raziskovanje pojma prekernosti. Prevladujoč narativ o prekernosti pojav praviloma razume skozi prizmo zaposlitvenega statusa posameznikov. Prekerni so po tej definiciji tisti, ki so se znašli v dolgotrajno negotovih delovnih razmerjih, brez možnosti prehoda v bolj stabilno obliko zaposlitve: delajo po pogodbah za polovični delovni čas, za določen čas, prek agencij, študentskih servisov, podjemnih in avtorskih pogodb, prisiljeni so v samostojno podjetništvo, v delo na črno, delo na klic in tako naprej. Takšne zaposlitve seveda ne prinašajo niti socialne niti pokojninske niti zdravstvene varnosti oziroma skrb za to varnost prenesejo na samega delavca, kar je vsekakor dovoljšen razlog za njihovo radikalno kritiko ter boj za izboljšanje razmer.

Čeprav avtorica pripozna problematiko stanja na zaposlitvenem trgu, pa meni, da je tovrsten pristop nezadosten, saj ne sega v samo srž prekernosti, temveč poskuša sanirati posledice. Prevlada negotovih zaposlitev gre z roko v roki z spremembami v režimih dela in vrednotenja, ki so nastopile po drugi svetovni vojni, najintenzivneje pa v 70. in 80. letih prejšnjega stoletja. Skupaj s finančno deregulacijo in počasnim prepuščanjem socialnih storitev zasebnim akterjem so te spremembe s sabo prinesle tudi spremenjene pogoje dostopa do blaginje. Ker so plače povprečno rastle počasneje od cen nekaterih dobrin in storitev, je postalo zagotavljanje blaginje odvisno od posameznikove zmožnosti, da se zadolži oz. se je moral ta posameznik določeni dobrini odreči. Imeti delo, četudi neprekerno, torej zaposlitev za nedoločen in polni delovni čas skupaj z vsemi pripadajočimi pravicami, ki so jih sindikati izborili v desetletjih bojev, pa danes ne pomeni imeti tudi dostop do blaginje; zato prekernost ni pojav, ki bi bil vezan (zgolj) na zaposlitev, temveč je primarno vprašanje možnosti dostopa do tistega, kar potrebujemo za dostojno bivanje: torej dostopa do zdravstvenega varstva, asistencije in skrbi v tretjem življenjskem obdobju, vzgoje in izobraževanja od vrta do univerzitetne ravni, strehe nad glavo zase in svoje najbližje, zdravega življenjskega okolja, možnosti svobodnega združevanja in prostora, ki ga potrebujemo v ta namen, in tako dalje.

Da bi doumeli vzroke prekernosti, se moramo zato najprej vrniti nekoliko nazaj in proučiti, kako se je v zadnjih nekaj desetletjih spremenila narava dela in kaj je tisto, kar danes ustvarja vrednost. Pri tem je pomembno, da pripoznamo, da vrednost ne nastaja le v procesih, ki so uradno pripoznani kot delovni, temveč je posledica medčloveškega sodelovanja in interakcije, ki se udejanjata v predmetnem svetu. Delo, ki odraža takšno ustvarjanje vrednosti, avtorica imenuje za biopolitično, kot njegov produkt pa pripozna skupno. Gre, preprosto povedano, za elemente vsakdanjega življenja, ki niso olastninjeni: jezik, simbole, znanje, prostor, življenjske stile, kulturo. Biopolitično delo pa ne le proizvaja skupno, temveč v njem tudi korenini; nov jezik ne more nastati brez dostopa do prejšnjega, nov pomen prostoru lahko damo le, če imamo dostop do tega prostora in njegovega dotedanjega pomena in tako dalje. V ta krogotok pa vedno znova posega težnja po njegovi prekinitvi, da bi bil izvlečen dobiček. Na primer, dostop do znanja, ki se materializira v pisni obliki, se poskuša omejiti z avtorskim pravom, ki nosilcem pravic prinaša denarno dobrobit. Takšni posegi spreminjajo skupno v lastnino; tisto, kar je bilo prej dostopno vsem, ker je bilo pripoznano kot plod skupnega dela, ima zdaj (kolektivnega ali individualnega) lastnika, ki lahko izvaja nadzor ter se odloča, komu in pod kakšnimi pogoji omogočiti dostop do konkretnega predmeta, dobrine.

V tej izpeljavi odzvanja koncept primarne akumulacije, procesa, v katerem so proizvajalci odvzeta sredstva proizvodnje in je zato prisiljen v prodajo svoje delovne sile in moči na trgu delovne sile. Najočitnejši (zgodovinski) primer te akumulacije je seveda ograjevanje – sprememba skupne zemlje (gmajne) v zasebno lastnino. Toda ograjevanje, torej primarna akumulacija ni proces, ki bi se že zaključil, temveč obstaja tudi v sodobni družbi; le da se tokrat ne ograjuje zemlja, ampak omenjeno proizvedeno skupno. V metropolah, ki jih avtorica definira kot mesta najizrazitejše biopolitične produkcije, se to ograjevanje izraža skozi različne oblike gentrifikacije.

Osrednji študijski primer disertacije je skladno s tem umeščen Ljubljano in trende v enem od njenih predelov, tj. v vzhodnem delu mestnega središča, ki se v zadnjih dveh desetletjih vedno bolj »kultirificira«: gentrifikacija se namreč dogaja skozi umeščanje kulturnih institucij nacionalnega pomena, s čimer pa se spodriva samonikle pobude, zaradi delovanja katerih je prej vojaško in industrijsko območje sploh postalo prepoznano kot lokacija za aktivistično, civilno-družbeno, kulturno in umetniško delovanje. Te samonikle pobude so neprofesionalne in so lahko obstale le na temelju sodelovanja, vzajemne pomoči, dela v dobro skupnosti in želje po delovanju; skozi tovrstno ustvarjanje skupnega iz skupnega, torej biopolitično delo, so udeleženi izboljševali svoje življenjske pogoje – samoorganizirano so izpolnjevali potrebe po družabnosti, udejstvovanju v skupnosti, organiziranju, učenju, ustvarjalnosti in pripadanju, ki jih imamo kot človeška bitja. Učinki teh pobud pa niso ostali omejeni le na specifična območja (avtorica posebej podrobno analizira primer tovarne Rog), temveč so se prelivali na celoten mestni predel, v katerem je prišlo do nenačrtovane revitalizacije – ki pa je postala podlaga za poskuse omejevanja in uničenja samih »revitalizatorjev«, torej za gentrifikacijo.

Besedilo je sestavljeno iz šestih poglavij in sklepnega dela. V uvodu avtorica predstavi kontekst nastanka naloge, dotakne se jezikovnega vidika osrednjega pojma disertacije, ki ga poveže s pomisleki proti interpretaciji prekernosti v ozkem zaposlitvenem smislu. Seznan nas s poglavitnimi vprašanji, ki so vodila raziskovanje. Izdatna količina prostora, celotno drugo poglavje, je namenjena epistemološkemu izhodiščem; avtorica nam predstavi epistemologijo militantnega raziskovanja, ki je pomembno zaznamovala raziskovalni angažma, na podlagi katerega je nastalo delo. Tretje poglavje je posvečeno spremembam v produkcijskih režimih in razredni kompoziciji, do katerih je prišlo v zadnjih desetletjih. Skozi analizo dolga, ki je bil v središču zadnje finančne krize, avtorica prikaže, kako je lahko danes vrednotenje neodvisno od materialne realnosti. V tem poglavju tudi postavi prvo, delno opredelitev biopolitičnega dela. V četrtem poglavju predstavi koncepta lastnine in skupnega ter proces spreminjanja drugega v prvo, tj. primarne akumulacije, premišlja pa tudi možnost obstoja skupne lastnine, potencial za katero vidi predvsem z zadružništvu. Postavi tudi končno definicijo biopolitičnega dela. V petem poglavju, posvečenem mestu in metropoli, primarno akumulacijo prepozna v procesih gentrifikacije. Najobsežnejše, šesto poglavje disertacije je posvečeno študiji primera: Avtonomni tovarni Rog (AT Rog). Avtorica nam najprej predstavi trende v ljubljanskem mestnem središču, potem svojo analizo zoži na njegov vzhodni del, da bi na koncu predstavila dogajanje okoli nekdanje tovarne Rog od njene zasedbe do leta 2016. Pri tem kot relevantna za boj proti poskusom obuzdenja samoniklega delovanja in posledične gentrifikacije prepozna in podrobno analizira dva koncepta, in sicer začasno rabo in skupščino. V sklepnem delu povzame svoja dognanja.

Delo vsebuje eno obsežno prilogo, in sicer časovni pregled dokumentacije, na kateri so temeljili občinski načrti v zvezi z območjem tovarne Rog. V tem pregledu je avtorica zajela objave v uradnem listu, spremembe občinskih podrobnih prostorskih načrtov (OPPN), zmagovalno natečajno arhitekturno rešitev za območje, sporočila za javnost lastnice območja, tj. Mestne občine Ljubljana, dokumentacijo, povezano s pilotnim projektom Second Chance, in nekatere druge, za razumevanje dinamike ukrepov, ki jih je sprejemala občina, pomembne dokumente. Del pregleda so tudi povezave so te dokumentacije. Gre za prvi tovrsten dokument, ki je namenjen nadaljni rabi.

Ključne besede: prekernost, režimi dela, vrednotenje, biopolitično delo, skupno, lastnina, primarna akumulacija, metropola, gentrifikacija, Ljubljana, turistifikacija, kulturizacija, Avtonomna tovarna Rog, začasna raba, skupščina

Conditions of Precarity Today: Commons, Property, and New Political Struggles

Abstract

The chief goal of the thesis is to examine the concept of precarity. Usually, precarity is understood in terms of employment relationship. Following this definition, precarious workers are those that have found themselves in an unsecure working relationship without the prospect of gaining a more stable form of employment. Commonly, precarious workers work part-time, have a temporary employment contract, and are employed via a workforce agency or a student-labour agency. Furthermore, they may be employed using copyright contracts or one-time work contracts, they are often forced to adopt entrepreneurship, or simply to work without papers, on demand, and so on. Such forms of employment bring no retirement or health security. Sometimes, the costs and management of social security are being transferred to the worker herself. This is a reason enough to criticize, and eventually to fight, precarious working conditions.

The doctoral candidate is well aware of the issues concerning labour market today; she argues, however, that we should adopt an even more radical approach to precarity, rather than merely to alleviate the consequences thereof. The surge in unsecure employment goes hand in hand with the transformation of the way we structure work and produce value. These changes first occur after the Second World War, and were most pronounced during the 1970s and 1980s. In conjunction with financial deregulation and gradual transfer of social security to private agencies, they helped transform our access to wealth. As wages didn't grow in step with prices of some goods and services, the individual well-being became heavily dependant on our individual capacity to get loans. Moreover, having a job, even a steady one (with indefinite contract and benefits secured by past Union struggles), no longer guarantees having access to wealth; hence, precarity doesn't pertain to employment only, but rather concerns the power to get the things we need for a decent living: access to health security, care for the elderly, education—involving kindergarten as well as university—housing, healthy environment, free association and space needed for it, and so on.

To understand precarity, we need to go back and examine how, in previous decades, the nature of work has changed, and what it is that produces value today. It is important to recognize that value is being produced not only in processes officially recognized as work. Rather, it results from human cooperation and interaction embodied in the world of objects. The work that expresses such value creation is called biopolitical, and its produce is called the commons. To put it simply, the produce of such work includes the elements of everyday life not subjected to ownership: language, symbols, knowledge, space, lifestyles, culture. Biopolitical work doesn't merely produce the commons, however; it is itself generated by the commons. Accordingly, new language cannot emerge without access to some already existing language; similarly, we can't re-signify a social space if we don't already have access to this space and its meanings, and so on. This circuit, however, is being continuously disrupted in order to extract profit from it. For example, the access to knowledge embodied in written records is checked by copyright law, bringing financial benefits to property holders. Such interventions turn the commons into property; what was once accessible to all, as it was recognized as a result of shared work, now has a (collective or individual) proprietor. This proprietor can now exert control and decide who, and under what conditions, may be granted access to a particular good.

One of the underlying notions of this examination is the concept of primary accumulation, i.e. process in which the producer is stripped of his or hers means of production. The most glaring historical example of such accumulation is enclosure, turning a common piece of land into private property. But enclosure, and hence primary accumulation, is not historically accomplished. It goes on in today's society as well; only this time it is not the land that is being enclosed, but the commons produced by biopolitical work. In the metropolises—understood as the prime sites of biopolitical production—this enclosure expresses itself in various forms of gentrification.

Accordingly, the main case study of the thesis is located in Ljubljana, in the eastern part of the city centre, to be precise. That part of the town has been increasingly “culturized”: a handful of major cultural institutions has been built there, and it was chiefly this that has caused gentrification of the area. The newly established institutions, however, had a detrimental effect on the grassroot initiatives that had made the area attractive in the first place. In the 90s, various activist, cultural, and artistic movements had drastically changed the military-industrial appearance of the area. These grassroot initiatives are non-professional, though, and could have endured only by cooperation, mutual help, community-oriented work, and desire for action. It was by producing the common from common itself, that is, by biopolitical work, that the participants had created their own living conditions. Using self-organization, they fulfilled their need for sociability, communal life, organizing, learning, creativity, and belonging, common to us all as human beings. But the effects of such initiatives were not left limited to a specific location (the thesis examines particularly the case of the Rog factory). They have spilled over to the broader part of the town, giving new, unexpected life to the area. This led, however, to the attempts of control and removal of these actors—that is, to gentrification.

The thesis consists of six chapters and a conclusion. The introduction presents the background of the thesis, and examines the linguistic aspect of the terminology used, arguing for a broader meaning of precarity. The key questions of the research are presented in the introductory chapter as well. The second chapter deals with epistemological background of the work. The chapter elaborates the notion of militant research used in gathering material for the thesis. The third chapter examines the change in production regimes and class composition that have emerged in past decades. By analysing the role of debt in the last crisis, the author shows how, today, valuation can divorce itself from material reality. In the same chapter, the author proposes a starting definition of biopolitical work. The fourth chapter introduces the concepts of property and commons, and the process of turning the commons into property, that is, the process of primary accumulation. The author also reflects on the possibility of common property as the middle ground between the commons and property, and finds its closest approximation in the practice of cooperatives. As a consequence, she proposes the final definition of biopolitical work. In the fifth chapter, which is dedicated to cities and metropolises, primary accumulation is recognized as gentrification. The sixth, and the most extensive, chapter of the thesis examines a case study, i.e. the Autonomous Factory Rog (AF Rog). First, the author sketches some recent developments in the Ljubljana city centre; then she examines the area around the former factory of Rog, focusing on the time between its occupation and 2016. She claims two notions in particular are significant for understanding grassroots struggle against gentrification, i.e. temporary use and assembly. In the concluding chapter, she provides a synthesis of her findings.

The work includes one extensive item of additional material, i.e. a timetable of the documents pertaining to Rog employed by local authorities. In this overview, the author includes publications from the official newsletter, the changes made in local urban planning documents (OPPN), the winning proposal for the renovation of the area, communiques launched by the

owner of the area (municipality of Ljubljana), documents used for the Second Chance pilot project, as well as some other documents employed by local authorities. Hyperlinks and other types of references to documents are collected as well. The additional material is first of its kind, giving ground for further research.

Keywords: precarity, work regimes, valorization, biopolitical labour, common, property, primary accumulation, metropolis, gentrification, Ljubljana, turistification, culturization, Autonomous Factory Rog, temporary use, assembly

KAZALO VSEBINE

1 UVOD	13
2 EPISTEMOLOGIJA MILITANTNEGA RAZISKOVANJA	27
2. 1 PARADIGMA IN REVOLUCIJA	27
2. 2 MILITANTNA EPISTEMOLOGIJA: KONCEPTUALNA IZHODIŠČA	31
2. 2. 1 Prvi primer: Nevidni delavci sveta (Invisible Workers of the World – IWW)	36
2. 2. 2 Drugi primer: #15o/Boj-za	38
2. 3 METODOLOGIJA	41
3 PREKERNOST: ISKANJE POLJA BOJA	42
3. 1 TAYLOR: PRINCIPI ZNANSTVENEGA MENEDŽMENTA	44
3. 2 AVTONOMISTIČNI MARKSIZEM: K PODRUŽBLJENJU DELA	46
3. 2. 1 Formalna in realna subsumpcija dela pod kapital in obči intelekt	51
3. 3 K BIOPOLITIČNEMU DELU: PRVI POSKUS	53
3. 4 DOLG	54
3. 4. 1 Dolg in subjektivizacija	55
3. 4. 2 Individualni dolg	58
3. 4. 2 Javni dolg	68
4 LASTNINA IN SKUPNO	77
4. 1. LASTNINA	78
4. 1. 1. Primarna akumulacija	83
4. 2. ALI JE MOGOČA SKUPNA LASTNINA? O ZADRUGAH	86
4. 3. SKUPNO	91
4. 4. K BIOPOLITIČNEMU DELU: DRUGI POSKUS	95
5 MESTA	97
5. 1. PROSTORI SREČEVANJA	97
5. 2. GLOBALNA MESTA	100
5. 3. METROPOLA: BIOPOLITIČNO MESTO	104
5. 3. 1 Gentrifikacija	106
6 ŠTUDIJA PRIMERA: AVTONOMNA TOVARNA ROG	108
6. 1. PREDSTAVITEV METODOLOGIJE	108
6. 2. LJUBLJANA: GENTRIFICIRANO MESTO	112
6. 3. LOKACIJA IN PROSTORSKE ZNAČILNOSTI AT ROG	116
6. 3. 1 Turistifikacija in »kulturifikacija«: ranljivost obravnavane lokacije	118
6. 3. 2 Kreativne industrije in AT Rog	130

6. 4 ZGODOVINA KOMPLEKSA.....	137
6. 4. 1 Obdobji strojarne in tovarne usnja ter tovarne koles	137
6. 4. 2 Tranzicija	139
6. 5 ZASEDBA.....	142
6. 5. 1 Začasna raba	146
6. 5. 2 Skupščina Avtonomne tovarne Rog – odraz rogovske ideje začasnosti	159
6. 5. 3 Rog v letu 2016.....	167
7 SKLEP: K NOVEMU RAZUMEVANJU PREKERNOSTI IN PROSTOROV BOJA PROTI NJEJ.....	177
8 VIRI	179
9 STVARNO IN IMENSKO KAZALO.....	211
10 PRILOGE.....	215
PRILOGA A: Popis uradne dokumentacije, ki jo je Mestna občina Ljubljana obravnavala v zvezi z območjem CI 5/6 Rog, ter javnih objav v zvezi s tem, za obdobje med letoma 1998 in 2019	215
Tabela A.1: 1998	215
Tabela A.2: 2007	215
Tabela A.3: 2008	215
Tabela A.4: 2009	216
Tabela A.5: 2010	219
Tabela A.6: 2011	220
Tabela A.7: 2012	222
Tabela A.8: 2013	223
Tabela A.9: 2016	226
Tabela A.10: 2017	226
Tabela A.11: 2018	227
Tabela A.12: 2019	227

SEZNAM KRATIC

AKC Metelkova	Avtonomni kulturni center Metelkova mesto
AT Rog	Avtonomna tovarna Rog
CSU Rog	Center sodobnih umetnosti Rog
DUBT	Družba za upravljanje terjatev bank
OPPN	Občinski podrobni prostorski načrt

1 UVOD

Pričujoča doktorska disertacija je plod več kot desetletnega raziskovalnega terenskega in teoretskega dela, ki sem ga avtorica opravila znotraj različnih družbenih gibanj, vezanih na različne tematike – migracije, vednost in izobraževanje, avtonomijo, mesto, krizo in tako naprej – in prostorsko umeščenega predvsem v Ljubljano, digitalno in mišljenjsko pa povezanega z evropskimi in globalnimi gibanji, ki so se v danem trenutku ukvarjala v podobnih vprašanjih. To delo je bilo večkrat nesistematizirano, potekalo je v sunkih, s sabo je prineslo na stotine lističev z zabeležkami, včasih z zgolj posameznimi besedami ali besednimi zvezami, ki so jih povezovala puščice, linije pobega iz normaliziranega vsakdana, kjer čakamo na dejanja drugih, se predajamo malodušju in resentimentu. Nepristajanje na retoriko, da stvari »takšne pač so«, in prepričanje, da lahko z lastnim angažmajem pripomoremo k izboljšanju okolja, v katerem živimo, so gonilo vsakršne aktivacije. Kot človeška bitja, ki soustvarjamo družbo, imamo na voljo pravzaprav dve izbiri: lahko smo plutovinast zamašek, ki ga tok dogajanja žene naprej, lahko struga, ki ta tok usmerja. Seveda so tu tudi plavalci, pa kamenčki, ki ustvarjajo brzice, in flora, ki daje zavetje račji družini, v kateri se izleže prihodnji rod. Toda ves ta živelj določata v osnovi dve drži do življenja: bodisi pasivnost bodisi aktivnost. Tisti, ki izberemo drugo, se odločimo za pot, ki je pogosto težja; zahteva več sile, več moči, zato na njej nujno potrebujemo kompanjone – s katerimi tudi delimo radost ob uspehih.

Vse skupaj se je pravzaprav začelo spomladi 2007, s študentsko pobudo Avtonomna tribuna; nadaljevalo se je jeseni istega leta v zasedeni tovarni Rog, najprej s pobudo, ki se je razvila v gibanje migrantskih delavcev Nevidni delavci sveta, potem z gibanjem prosilcev za azil Svet za vsakogar. Nekje med delavskimi domovi in azilnim domom je nastopila tretja vrsta totalnih institucij, tj. socialno-varstveni zavodi, s katerimi so se ukvarjali pobudniki Iz-hoda. Ker so bila to študijska leta, so jih zaznamovala študentska vprašanja: tematizacija bolonjske reforme, obstoječega kurikulumu, možnosti vstopa v akademijo in problemi hierarhije znotraj nje, avtonomije univerze, pa tudi socialnega položaja študentov in zaposlenih, predvsem v času proračunskih rezov. Onkraj fakultet – čeprav včasih prostorsko umeščene v njih – so delovale neodvisne pobude, krožki in društva, ki so organizirala študijske dogodke in s tem zapolnjevala vrzeli, ki jih je puščal formalni učni proces. Leti 2011 je 2012 je zaznamovalo okupacijsko gibanje, v katerem smo se začeli intenzivneje ukvarjati z vzroki in posledicami ekonomske krize, kmalu za tem so na površje ponovno priplavala okoljska vprašanja, le nekaj let pozneje pa je prišlo v središče pozornosti dogajanje na balkanski migrantski poti.

Vse to zveni precej kaotično, naključno in nepovezano: kot brezglavo bezljanje med različnimi problemskimi sklopi, ki jim je bolj kot karkoli drugega skupna prisotnost pogosto istih ljudi in skupin. In zagotovo je to misel in podoba, ki se je zarisala številnim tistim, ki so naš javni angažma, pobude in dejanja spremljali od daleč, prek medijev ali družbenih omrežij. Toda v vsej tej naključnosti se skriva kar nekaj rdečih niti, ki so se začele spletati dolgo pred našo aktivacijo in se bodo vlekle naprej ne glede na našo prisotnost, saj smo jih podedovali, jih prenetli in jih bomo takšne tudi predali naprej; ker pa te rdeče niti praviloma niso bile javno tematizirane, temveč je razprava o njih ostajala znotraj samih pobud, so ostale v veliki meri nevidne oz. so jih palimpsestno prekrile njihove privlačnejše in medijsko bolj zaželeno emanacije v obliki konkretnih kampanj in akcij. Kot te skupne točne prepoznavamo:

1. Avtonomnost in neodvisnost. V prvi vrsti to pomeni, da gre za aktivistične pobude, ki ne izhajajo iz oziroma jih ne narekuje nobena institucija, ne javna ne zasebna, ne državna ne korporativna, pa tudi raziskovalna, kulturna ali sindikalna ne. To so pobude, nastale med ljudmi, ki jih je posamezna tematika posredno ali neposredno zadevala, bodisi zato, ker sta imela stanje ali obetajoča se sprememba materialni učinek na njihova življenja, bodisi zato, ker so na abstraktnejši ravni sklenili, da je za dobrobit skupnosti, v kateri živijo, pomembno, da se okoli nje angažirajo in poskušajo stanje spremeniti, včasih tudi obdržati obstoječe. To avtonomijo in neodvisnost pogosto opisujemo z nerodno formulacijo, da je nekaj »nastalo od spodaj«, kar je slab prevod angleške skovanke »bottom-up«, ki se ga poskušamo čimbolj izogibati; pogosto se pojavlja tudi oznaka »spontano«, ki je skrajno nenatančna, saj spontanost implicira neorganiziranost, te pobude pa so zaradi omejenih virov, ki jih je treba kar najbolj izkoristiti, še kako organizirane. Še najbliže pomenu, ki ga želimo doseči, je izraz »samoniklost«, saj implicira prav neodvisnost od drugih. To seveda ne pomeni, da omenjene pobude ne sodelujejo s kakšnimi bolj institucionaliziranimi akterji, vendar je to sodelovanje priložnostno in jim ne jemlje avtonomije:¹ ne delujejo torej po nareku drugih, niso izvajalke, temveč snovalke. To nas pripelje k drugi pomembni razsežnosti avtonomnosti in neodvisnosti, tj. k avtonomnosti misli. Gre za (z)možnost zamišljanja drugačnih izidov in rešitev, kot jih ponujajo ustaljeni vzorci delovanja. Drugače povedano: avtonomnost omogoča intelektualno svobodo, brez katere ne moremo ubežati tiraniji preverjenih rešitev.

¹ Primerov tega je zelo veliko in lahko bi si jih izmišljevali v nedogled. Za pokušino jih podajmo le nekaj iz slovenskega prostora: zasavska ekološka pobuda je tesno sodelovala z lokalnim gasilskim društvom; študentsko organizirani seminarji s fakulteto, ki jim je ponudila prostor; migrantska gibanja z nevladnimi organizacijami, ki so ponudile potrebno infrastrukturo; gibanje za dezinstucionalizacijo z mladinskimi centri in šolami, ki so jim ponudile prostore za spanje.

2. Epistemološki in metodološki pristop. Sami epistemologiji posvečamo izdatno količino pozornosti na prihajajočih straneh, zato jo na tem mestu le navajamo kot pomembno točko, ki je skupna omenjenim pobudam. Svojevrstna epistemologija, pa tudi metodologija direktne akcije, ki jo iniciative pogosto uporabljajo, je tesno povezana z avtonomijo misli in delovanja, ki smo ju izpostavili v prejšnji točki, saj omogoča neparadigmatsko, nenormativno mišljenje in eksperimentiranje, nujno za politične in družbene inovacije.

3. Transnacionalna, globalna perspektiva. Čeprav so bila vsa omenjena gibanja močno lokalizirana, pa niso nikoli obstajala v idejnem vakumu. Navdih so iskala tako v zgodovini kot v aktualnih primerih dobre prakse v drugih mestih, državah, ne da bi se pri tem ozirala na idejno ustreznost tega navdiha ali prakse. Rado se zgodi, da se dobronamerni načrti sfižijo, ker imajo njihovi pobudniki vnaprej oblikovano idejo, kako naj bi stvari potekale in kaj naj bi se iz njih razvilo; če niso pripravljeni odstopati od te idealne podobe, se lahko kaj kmalu zatakne. To je pravzaprav nevarnost vseh velikih, sistemskih, ideoloških zgodb. Intuicija nam sicer pravi, da so transnacionalne perspektive prav take, vendar to ne drži zaradi enega preprostega razloga: ker pri obravnavani globalnosti ne gre niti za iskanje najmanjšega skupnega imenovalca niti za *gleichschaltung*, temveč za iskanje razlik, izkušenj, vzporednic; ne za univerzalnost, tudi ne za partikularnost, temveč za tranzverzalnost in singularnost. Okoljsko gibanje v majhni evropski državi se lahko veliko nauči iz staroselskega okoljskega gibanja v Latinski Ameriki, vendar le pod pogojem, da ga vzame in razume takšnega, kot je, da torej v interakcijo vstopa odprtega duha in da videnega ne poskuša prenesti, ampak prevesti v svoje lokalno okolje, pri čemer mora upoštevati njegovo specifično dinamiko. Zavedanje o pomembnosti izkušenj drugih, izmenjavi in učenju je s sabo prineslo težnjo po srečevanju, tistemu, čemur Deleuze in Guattari pravita »radostna srečanja«. Nastale so mrežno organizirane transnacionalne in globalne povezave, ki izvirajo iz skupne metode in skupnega mišljenjskega okvirja, ki se ves čas gradi in dopolnjuje. Gre za logiko roja, medsebojno navidezno nepovezane entitete, ki pa občasno konvergirajo, se združijo v vozliščih – so del globalne multitude. Ta transnacionalna, globalna perspektiva je nujna, če se želimo izogniti kratkovidnosti, ki jo s sabo prinaša zaprtje v nacionalni prostor, še posebej v primeru tako majhnega prostora, kot je Slovenija.

4. Kot zadnjo skupno točko vseh omenjenih gibanj in pobud pa prepoznavamo njihovo lokacijsko umeščenost: vse so se stekale, vsaj deloma delovale ali pa sodelovale s sorodnimi pobudami, ki so v svojem času domovale znotraj zasedene tovarne Rog. Slovenija zaradi svoje majhnosti in slabo urbanizirane krajine ne ponuja veliko prostora za avtonomno politično in kulturniško delovanje, pa vendar obstaja ali pa je v preteklosti obstajalo kar nekaj prostorov,

znotraj katerih so posamezniki in kolektivi eksperimentirali z drugačnimi oblikami organiziranja vsakdanjega življenja in poskušali aktivno posegati v družbo. Ti prostori so relevantni, ker s svojo neinstitucionaliziranostjo in odprtostjo dopuščajo prakse, ki sicer, v času obsedenosti z učinkovitostjo, niso splošno sprejete. V Ljubljani sta takšna prostora predvsem zasedeni območji Avtonomna kulturna cona Metelkova mesto in Avtonomna tovarna Rog, ki sta kljub nelegalnosti zasedbe (skvotanje) skozi leta delovanja pridobili status legitimnih akterjev in pokazali dovolj mobilizacijskega potenciala, da sta kljub vsem poskusom evikcije obstali.² Poleg AT Rog, ki je študijski primer te disertacije, bomo dovolj prostora v drugem delu besedila posvetili tudi AKC Metelkova mesto, saj sta cona medsebojno povezani tako na vsebinski ravni (čeprav obstajajo med njima določene razlike v smislu organizacije te vsebine) kot tudi lokacijsko (stojita le nekaj sto metrov vsakasebi), zato tvorita pomemben skupen prostor avtonomnega delovanja. Na tem mestu je relevantno, da prepoznamo položaj, ki ga je znotraj omenjenih pobud in gibanj igrala AT Rog. Nekatera od njih so nastala v sami tovarni in bila z njo neločljivo povezana od začetka do konca, druga so morda nastala drugje, pa se v AT Rog umestila pozneje, spet tretja so s posamezniki in kolektivi AT Rog redno sodelovala. Pogosto je bila tovarna tudi stičišče, srečališče, izhodišče: na primer za različna transnacionalna gibanja in srečanja – teh je AT Rog gostila precej, eno od njih je bilo tudi začetni razlog za zasedbo – ali za odhode na meje, kjer se je izvajal monitoring in se delila humanitarna pomoč ob zadnjem migrantskem valu. AT Rog je bila prav tako vedno močno vpeta v globalna gibanja in se je raje kot v razmerju do nacionalnega definirala v razmerju do transnacionalnega, kjer je tudi iskala navdih. Na primer, Socialni center Rog je nastal po modelu italijanskih in španskih socialnih centrov, tj. avtonomnih aktivističnih prostorov, ki so namenjeni delovanju in polnomočevanju³ tistih, ki možnosti za to zaradi svojega statusnega položaja nimajo drugje – v tem konkretnem primeru je šlo za mlade gambijske nogometaše, ki so ostali brez papirjev (*sans papier*). Podobno je bilo okupacijsko gibanje leta 2011 in 2012, katerega akterji so v velikem številu prihajali tudi iz AT Rog, povezano z globalnim gibanjem #15o, ideja za katerega je nastala na nekem srečanju v Barceloni mesec dni prej in je sovpadlo z gibanjem Occupy Wall Street. Skratka, vse omenjene pobude in gibanja so na nek način povezane z AT Rog, v kateri

² Obstajajo ali pa so v preteklosti obstajali podobni prostori tudi drugod po Sloveniji; med njimi imata poleg AKC Metelkova mesto in AT Rog najdaljši staž mariborska Pekarna in Art središče na Goričkem. Je pa res, da so v preteklih letih oblasti precej takšnih prostorov bodisi deložirale bodisi jih prisilile v bolj institucionalizirano delovanje. Med njimi so bili koprski Inde, izolski Argo, novomeški Sokolc in kranjski Izbruh (bazen). V Ljubljani pa so poleg omenjenih dveh obstajale tudi pionirska zasedba vile na Erjavčevi 29 (1977), zasedba dela Cukrarne (1999–2000), dvotedenska zasedba hiše na Bohoričevi (2000), Vila Mara (2000–2002), AC Molotov (2001–2003) in AC Galicija (2003) (za pregled teh zasedb, razen za AC Galicija, ki je nastala pozneje, glej Babič, 2003).

³ Za razliko med opolnomočevanje in polnomočevanjem glej Gregorčič, 2011.

pa kulminirajo tudi vse tri prejšnje točke: območje je avtonomno in neodvisno, gradi na posebnem epistemološkem pristopu, njegova točka reference pa je transnacionalni prostor.

Te štiri skupne točke postavljajo omenjene aktivnosti v nekoliko drugačno luč: nenadoma ne gre več za kaotično gmoto, temveč za dejavnosti, ki izvirajo iz skupnega razumevanja položaja in relevantnosti aktivističnega delovanja, ki pa je dovolj široko, da ni omejujoče. Omenjene pobude in gibanja zvenijo nepovezano na prvi, površinski plasti; toda takoj, ko pogledamo nekoliko globlje, vidimo med njimi vsebinsko, metodološko in epistemološko povezanost ter izhajanje iz skupnega referenčnega okvirja. Tudi ko pride do nekonsistentnosti v tovrstnem delovanju, pa te niso razumljene kot nekaj slabega, kot nekaj, kar bi bilo treba nasilno predrugačiti tako, da bi ustrezalo dotedanjemu prepričanju ali hipotezi. Če je smisel aktivacije spreminjanje (ali včasih ohranjanje) obstoječega, to nikakor ne pomeni, da lahko to počnemo vedno znova na enak način. Pravzaprav je ravno nasprotno – pogosteje se zgodi, da ob zastavljenem problemu pomislimo na rešitev, ki se je nekoč pred tem izkazala za učinkovito, vendar ob premisleku o drugih spremembah, ki so se zgodile v času, ki je pretekel od prejšnje prakse do danega trenutka, ugotovimo, da bo treba to rešitev temeljito premisliti oz. ob njeni morebitni implementaciji v posameznih segmentih ravnati drugače. V jeziku avtonomističnega marksizma, na katerega se v tem delu precej naslanjamo, bi rekli, da vedno znova izhajamo iz obstoječe razredne kompozicije oz. drugače, bolj univerzalno in v jeziku, ki je bližje antropologiji, iz stanja na terenu.

Branje, ki je pred vami, je torej kulminacija več kot desetletnega raziskovanja, ki je sledilo tem načelom in je potekalo primarno znotraj ljubljanskega aktivističnega okolja in konvergiralo okoli zasedene tovarne Rog. V središču pozornosti naših kampanj so bile različne tematike, ki pa jih sta jih vedno znova prečili isti vprašanji, to sta vprašanje produkcijskih pogojev in vprašanje prostora. Obe sta (bili) neločljivo povezani z našim vsakdanjikom in političnim angažmajem. Študenti, migrantski delavci, prosilci za azil, socialni delavci, norci, brezposelni, begunci – vsi smo se vedno znova znašli pred dejstvom, da neugodne razmere na trgu delovne sile za eno skupino vplivajo na življenje vseh. Diskriminatorna zakonodaja v zvezi z migrantskim delom ne postavlja v slab položaj le delavcev iz tujine, temveč prek dumpinških mehanizmov slabša tudi položaj delavcev državljanov in tistih s stalnim prebivanjem. Zaničanje pravice do dela za prosilce za azil, begunce in ljudi brez papirjev sili te skupine v delo v sivi ekonomiji in jim onemogoča vključevanje v družbo prek dela, sočasno pa ustvarja stereotipno podobo izkoriščevalcev socialnega sistema, ki ne želijo prispevati k blaginji celotne družbe. Zaostrovanje delovnih pogojev na univerzah ne obremenjuje samo predavateljev in

raziskovalcev, ampak vpliva tudi na študente, ki imajo na voljo manj možnosti za individualno in poglobljeno delo – za katerega pa številni tudi sicer ne bi imeli časa, saj morajo poleg študija še delati. In tako dalje. Vprašanje prostora se je kazalo kot pomembno preprosto zato, ker ga ni bilo. Iniciative zaradi svojega strukturnega položaja in položaja skupin ljudi, ki so bili njihovi osrednji akterji, praviloma niso imele na voljo prostora, kjer bi lahko potekalo organiziranje in ki bi ga lahko upravljali avtonomno. Na primer, migrantski delavci se niso mogli združevati niti na delovnem mestu niti v delavskih domovih: ker so bili razpršeni po različnih lokacijah, ker so bili obiski prepovedani, ker so se bali ovađuhov in podobno. Zaprti v psihiatričnih bolnišnicah so pod nenehnim nadzorom in vezani na en prostor, kar onemogoča sproščeno komunikacijo z njimi, pogosto pa se jih zaradi zdravstvenega stanja tudi ne jemljejo resno. Podobno velja za prosilce za azil, ki imajo sicer nekoliko več svobode, a so v času, ko so v azilnem domu, prav tako pod nenehnim nadzorom; ker naj bi bili grožnja. Okupacijsko gibanje v letih 2011 in 2012 je dostop do prostora za združevanje in njegovega avtonomnega upravljanja povežalo z vprašanjem slišnosti in demokracije – zato je zasedalo javne prostore. Na eni strani se je torej vprašanje prostora kazalo kot nujna pobega iz enega tipa prostorov (totalnih in (pol)zaprtih institucij), na drugi pa kot manko prostora za avtonomno organiziranje in delovanje.

Tako vprašanje produkcijskih pogojev kot vprašanje prostora sta zapleteni; v obeh primerih imamo na eni strani zahteve po izboljšanju stanja, na drugi kompleksne in medsebojno prepletene vzroke, ki to stanje povzročajo. Prav ti vzroki, ki jih razumemo kot povzročitelje *prekernosti*, ter poskus njihovega razumevanja, bodo gonilo te disertacije. Namreč, naše razumevanje prekernosti, ki je eden od osrednjih pojmov tega dela, se precej močno oddaljuje od splošne rabe termina *prekarnost*. Medtem ko je slednja vezana na zaposlitven status in je razumljena znotraj preproste vzročno-posledične verige (delodajalec-delavec, včasih še država s svojimi regulacijami), je naše razumevanje prekernosti bolj sistemsko: v središče postavlja spremenjene režime dela, načine ustvarjanja vrednosti, možnosti samovalorizacije ter premik k biopolitičnemu delu in metropoli. Vse te transformacije so namreč globlji vzroki prekernosti, ki jo tako razvežemo od delovnega mesta in postavimo v širši kontekst. Vzrok prekernosti ni to, da nas delodajalec ne zaposli za nedoločen čas; vzroki so prej povezani z dostopom do dobrin, ki jih potrebujemo za življenje, torej z dostopom do blaginje. Blaginje pa ne zagotavljajo več konkretna delovna mesta, saj prihodki s tega naslova – vsaj za večino – ne zadostujejo za zadovoljevanje osnovnih eksistencialnih potreb.

Na tem mestu moramo razjasniti in utemeljiti našo rabo termina, tj. prekernosti namesto prekarnosti (torej vokala »e« namesto »a«). Za tovrstno rabo smo se odločili, ker želimo, da je že iz samega termina takoj jasno, o kateri koncepciji govorimo, prav tako pa raba inačice z »e« korenini v gibanjih, ki smo jih omenjali na prejšnjih straneh. Ko govorimo o prekernosti torej sporočamo, da imamo v mislih koncept, ki za osrednje jemlje prav manjkrat upoštevane razsežnosti samega pojava.

Jezikovno gledano je termin, najsi ga pišemo ali izgovarjamo z »a« ali »e«, privzeta tujka, katere etimologijo različni slovarji (Le petit Robert, Merriam-Webster, Oxford English Dictionary, tudi Dobrovoljc in Snoj za Jezikovno svetovalnico Inštituta za slovenski jezik Fran Ramovš pri ZRC SAZU) praviloma umeščajo v latinski *precarius*, ki pomeni »negotov, začasen, odvisen od volje drugega, pridobljen s priprošnjami, izprošen, priberačen, prehoden, nestalen«. Dobrovoljčeva in Snoj navajata, da je pridevnik prekaren v slovenščini že dolgo v rabi v pravu, pomeni pa, izhajajoč iz rimskega prava, »prepustitev nečesa drugemu do preklica«. Izven prava se je v različici »prekeren« prvič pojavil leta 1920 (v Breznikovem Slovenskem pravopisu) ter ponovno leta 1950 (v Slovenskem pravopisu), pri čemer je bil v obeh primerih označen za nedovoljenega oz. neprimernege. Verbinčev Slovar tujk iz leta 1968 ga prvič označi kot nevtralnega, Veliki slovar tujk iz leta 2002 sledi tej rešitvi (Dobrovoljc in Snoj, 2016), medtem ko ga Slovar slovenskega knjižnega jezika navaja v različici »prekaren«, in še to zgolj v zastarelem pomenu kot »težaven, mučen« (Fran, 2017). Avtorja na Jezikovni svetovalnici (2016) razlagata tudi, da zapis z »e« verjetno izvira iz germanske oziroma romanske izgovorjave, zapis z »a« pa izvira iz samostalnika »prekariat« in je nastal po zgledu samostalnika »proletariat«, pri čemer se v praksi različica z »e« pogosteje uporablja v govornem, različica z »a« pa v pisnem jeziku.

Zanimivo pri tem je, da vsi trije tuji slovarji, na katere se referiramo, geslo oz. pojem (»*précaire*« oz. »*precarity*«) definirajo v širokem in abstraktnem pomenu, ki je praktično enak izvornemu – torej kot negotov, začasen, izprošen, odvisen od volje drugega ali neznanih pogojev itd. Posledično je široka tudi raba; primeri npr. vključujejo »prekerno lestev« (lestev, ki se maje), »prekeren položaj« (bodisi v povsem fizičnem smislu, npr. pri stanju na strehi, bodisi kot negotovost politične prihodnosti), »prekerno izkušnjo« (v smislu nesuverenosti v neki situaciji), itd. Tudi Veliki slovar tujk pravi podobno, vendar pa mu ne sledi raba, na kar opozarjata prav Dobrovoljčeva in Snoj, ki opažata, da se »prekaren« (oz. »prekeren«) »uporablja najpogosteje v zvezi *prekarni delavec*, pogovorno *prekarec*; *prekarno delo*,

prekarna zaposlitev v pomenu 'zaposlitev za določen čas, v različnih oblikah, najpogosteje brez pravic do dopusta, prispevkov za zavarovanje in podobno'« (Dobrovljlec in Snoj, 2016).

Da se pomen termina v praksi v Sloveniji oža in vedno bolj povezuje z zaposlitvenimi pogoji in delovnopravno zakonodajo, so nekatere aktivistične skupine, ki so sprva obe inačici uporabljale izmenljivo, zaznale pred dobrim desetletjem. Termin, ki so ga aktivisti prevzeli predvsem od različnih evropskih in transnacionalnih gibanjskih mrež (npr. EuroMayDay in UniNomade), so sčasoma začeli uporabljati tudi sindikalisti in posamezniki iz nekaterih drugih civilnodružbenih pobud, vendar v omenjenem ožjem (zaposlitvenem, delovnopravnem) pomenu. Pri tem so konsistentno uporabljali različico »prekarnost«. Aktivisti, npr. tisti iz gibanja Nevidni delavci sveta (IWW), Delovne skupine proti delu (DSPD) ali pa gibanja #150, so pogosto opozarjali, da je ta zožitev neproduktivna, saj ne zajame bistva prekernosti. To je se začelo odražati tudi na jezikovni ravni, in sicer je znotraj gibanj prevladala enačica zapisa z »e«, torej »prekernost«.

Pravzaprav je evolucija uporabe inačic znotraj gibanj potekala sočasno z razvojem razumevanja samega koncepta. Tudi znotraj gibanj se je najprej – še preden so to vprašanje začeli odpirati sindikati⁴ – govorilo o prekarnem oz. prekernem *delu*. Tako lahko v zapisu avtonomnega študentskega gibanja Avtonomna tribuna iz novembra 2007 beremo vabilo vsem prekarnim delavcem, »ki nimajo sindikalnih predstavnikov«, da naj se pridružijo velikim delavskim demonstracijam (Avtonomna tribuna, 2007). Socialni center Rog je marca 2008 k udeležbi na *Redni skupščini za svobodo gibanja in pravico do bivanja* pozival tudi prekerne delavce in delavke (Njetwork, 2008a), skupaj z Nevidnimi delavci sveta, Časopisom za kritiko znanosti, Art središčem in Avtonomno tribuno pa je novembra istega leta prekerne delavce in delavke vabil na *Skupščino gibanj »Ne bomo plačali vaše krize!«* (Njetwork, 2008b).

Nevidni delavci sveta (IWW), gibanje migrantskih delavcev, ki je delovalo med letoma 2007 in 2012, je, sodeč po objavljenih dokumentih (IWW – Nevidni delavci sveta, b. d.), pogosto poskušalo vprašanje migrantskega dela posplošiti in razširiti na vse prekerne delavce. Tako se marca 2011, v pozivu na manifestacijo za pravice migrantskih delavcev, opišejo kot

⁴ Dovolj zgovoren je podatek, da so v največji sindikalni centrali v Sloveniji, tj. v Zvezi svobodnih sindikatov Slovenije, začeli govoriti o prekarnem delu šele v letih 2010 in 2011, v času kampanje proti Zakonu o malem delu. Leta 2011 so ustanovili Sindikat Mladi plus, kjer se zavzemajo »za pravice študentov, dijakov in mladih brezposelnih, posebno pozornost pa posvečamo tudi samozaposlenim, 'avtorcem' in 'podjemcem'« (Sindikat Mladi plus, b. d.), oktobra 2016 pa še Sindikat prekarcev – S. P., v katerega »se povezujejo člani, ki niso v rednem delovnem razmerju. Praviloma so to samozaposleni, ki sami ne zaposlujejo drugih delavcev. Poleg samozaposlenih se v Sindikat prekarcev lahko povezujejo tudi agencijski delavci [...] in delavci, ki opravljajo delo preko avtorskih ali podjemnih pogodb.«

»transnacionalno gibanje migrantskih in prekernih delavcev in delavk« (Njetwork, 2011). Pod tem pozivom je v obliki komentarja objavljena izjava podpore manifestaciji, ki jo je spisalo takratno študentsko gibanje Mi smo univerza. Izjava se večkrat navezuje na prekerno delo, ki pa ga povezuje s študentskimi vprašanji (ibid.). Podobno naracijo je imela tudi Delovna skupina proti delu, pobuda »samoorganiziranih študentk in študentov, brezposelnih, prekercev in migrantov« (Njework, 2010), ki je delovala v prvi polovici leta 2010 in bila eden od ključnih členov Fronte prekercev, skupine, ki je maja istega leta organizirala protest proti prekerim oblikam dela.

Zares pa se je termin prekernost znotraj gibanj ustalil v letu 2011, ko je postal eden od osrednjih konceptov okupacijskega gibanja #15o, še posebej spletne pobude »Prekerni osir« in pa delavnice »Proti prekernosti – za skupno blaginjo«. Precej akterjev #15o je poznalo ali pa soustvarjalo zgoraj omenjena gibanja in že imelo za sabo vsaj kakšen poskus resnejše analize koncepta. Tako je bil osrednji namen delavnice »Proti prekernosti – za skupno blaginjo« definicija samega koncepta, njegovo povezovanje s širšimi družbenimi vprašanji (npr. z vprašanjem dolga in zadolževanja) ter iskanje rešitev, ki so jih udeleženci delavnice pogosto umeščali znotraj drugega, bolj eksperimentalnega koncepta skupne blaginje. »Prekerni osir« pa se je prej kot s teoretičnimi in konceptualnimi zagatami ukvarjal s konkretnimi izkušnjami vseh tistih, ki so se samoopredelili kot »prekeri«. In ravno prekerni osir po našem mnenju najbolj ustrezno ilustrira dolgo napovedujoč se premik iz ožjega razumevanja prekernosti kot zaposlitvene negotovosti k širšemu razumevanju prekernosti kot družbenega fenomena, ne nujno vezanega na zaposlitveno razmerje. Skupina je svoje delovanje usmerila predvsem na spletno stran, na kateri je objavljala zgodbe prekercev, ki segajo vse od strahu pred reševanjem bivanjskega problema do pričanj o problemih posameznikov, ki nimajo zdravstvenega zavarovanja, ker si ga preprosto ne morejo privoščiti (Prekerni osir, b. d.). Zdi se, da sta prav omenjena portal in delavnica, udeleženci katere so prekernost prav tako definirali zelo široko, vendar ostajali na praktični ravni, ter skoraj sočasen prehod termina v politični glavni tok, katerega nosilci so bili sindikati s svojo ožjo definicijo pojava, utrdila razmejitev v konkretni rabi obeh inačic. Prekarnost je pripadla sindikatom in civilnodružbenim pobudam, ki se primarno ukvarjajo z delovnopравниimi pogoji dela, prekernost pa je ostala izven političnega glavnega toka, pripadla je gibanjem, ki so veliko bolj pretočna in katerih politični angažma veliko manj definirani, čeprav se tudi ona v svojem govoru o prekernosti pogosto obračajo k vprašanju zaposlitvenega statusa, vendar tega ne vidijo kot osrednje razsežnosti pojava. V tem smislu lahko celo rečemo, da je prekarnost podpomenka prekernosti, ki sicer zajema delovne

in zaposlitvene pogoje, vendar jih raje kot vzrok vidi kot posledico ali pa simptom njenih pogojev.

Ta zastavitev, ki izvira iz prakse rabe terminov, pa odpira nova vprašanja, predvsem sledeče: Če prekarnost označuje zaposlitveno negotovost in status posameznika ter če je prekarnost širši pojem, kaj je potem tisto »širše« v prekarnosti? Rekli smo, da aktivistična raba zajema širši spekter vprašanj, kot je le zaposlitev: prej je vezana na vprašanje dostopa do blaginej, tj. dostopa do dobrin in storitev, ki jih posameznik potrebuje, da bi živel polno življenje. Povedano drugače, prekarnost ni krivda posameznega delodajalca, na katerega bi lahko naslovili svojo zahtevo po zaposlitvi za nedoločen polni delovni čas, ta pa bi nas uslišal. Včasih sicer to deluje, vendar ne naslavlja trojega.

Prvič, najbolj prekerni so prav tisti, ki delodajalca sploh (uradno) nimajo: delajo v sivi ekonomiji, odvisni so od subvencij (na primer javnih agencij), so prisilno samozaposleni, brezdomni in tako naprej. To pomeni, da svojih zahtev ne morejo nasloviti na delodajalca; lahko jih naslovijo zgolj na državo, ki pa je, kot bomo videli v poglavju o dolgu, pri svojih izdatkih prav tako omejena. Če bi sledili ideji, da je lahko prekeren zgolj posameznik, ki je uradno vključen v delo in ki ga tudi država prepozna kot delavca, vendar pa dela v negotovih pogojih, bi spregledali celoten spekter tistih, ki so prekerni, niso pa delavci – vsaj uradno ne.

Drugič, zaposlovalci, predvsem tisti manjši, so pogosto tudi sami prekerni. Biti lastnik podjetja danes običajno ne pomeni biti tudi lastnik velikega kapitala z zagotovljenim trgom in brez konkurence, torej z neomejenimi možnostmi ustvarjanja dobička. Pogosto pomeni, da je podjetje odvisno od vsakokratnega uspeha pri pogajanjih o naslednjem poslu – ki ga lahko dobi ali ne, vsekakor pa je v ta pogajanja vložene veliko energije in so psihološko naporna; tesnoba in anksioznost pa sta značilni prav za stanje prekarnosti. Fluktuacija kapitala v takšnih podjetjih je namreč zelo velika, stroški za plačilo delovne sile pa nespremenljivi; da bi premostili vmesna obdobja, se ti podjetniki zadolžijo – dolg pa je tisti, ki je eden najpomembnejših generatorjev prekarnosti. Če se ne morejo zadolžiti morajo bodisi (začasno) odpustiti delavce – zato jih pogosto niti ne zaposlujejo za nedoločen čas – bodisi razglasiti stečaj. Na drugi strani imamo delodajalce, ki to niso v klasičnem pomenu besede. Gre za zasebnike, ki pa imajo naravo izvajalca neprofitne dejavnosti – pri nas so to običajno društva in zavodi, ki so odvisna od uspeha na javnih razpisih, ki je pogojen s številnimi dejavniki, neredko tudi politično obarvan. Prekarnost teh zaposlovalcev je toliko večja, ker se za premostitev kritičnih obdobj niti ne morejo zadolžiti, zato sploh nimajo možnosti delavcev zaposliti za nedoločen čas, temveč le za

čas, ko bodo imeli na voljo pridobljena sredstva. Ti zasebniki pogosto izvajajo dejavnosti, ki so pripoznane kot relevantne za celotno skupnost (imajo status dejavnosti, ki je v javnem interesu), vendar kljub temu ne gre za javne službe. Država in občine namreč velik del služb, ki izboljšujejo kakovost življenja, še posebej za ranljivejše skupine, npr. bolne, starejše, posameznike s posebnimi potrebami, sirote, brezdomne, etnične manjšine, priseljence itd., *outsourca*, tj. prenese na zunanje izvajalce, namesto da bi jih organizirala sama. Logika v ozadju je, da bodo takšne organizacije, ker so zasebne in nimajo zagotovljenega financiranja, vstopile na trg in vsaj del svojih sredstev pridobile na ta način. Ker pa gre za dejavnosti z malo uporabniki in visokimi stroški, ki zahtevajo izobraženo delovno silo, je to ob neugodnih davčnih politikah (ni odpustkov za podjetja, ki donirajo; dohodnina je nezadosten vir) in majhnosti populacije (ki bi jo dejavnost toliko targetirala, da bi jo podprli) pri nas izjemno težko. To v praksi pomeni, da se zasebne neprofitne organizacije, še posebej tiste v javnem interesu, večinoma financirajo iz javnega (državnega in evropskega) proračuna; le da se denar namesto po avtomatizmu delu prek vsakokratnih razpisov, kar pa zahteva dodatno delovno silo. Sredstva, ki jih takšen zasebnik le pridobi na trgu (običajno gre za manjši odstotek), so tako pogosto porabljeni za plačilo tistih, ki skrbijo, da se lahko isti zasebnik prijavi na razpise za javna sredstva.⁵

Vse to pomeni, da so manjši zaposlovalci močno odvisni od lastne spretnosti, iznajdljivosti, mrež, v katere so vpeti; neredko pa tudi od dobre volje trenutno zaposlenih oz. najete delovne sile, in njihove pripravljenosti na potencialen zamik pri izplačilu dohodka.

Tretjič, četudi bi zahteve po zaposlitvi za nedoločen polni delovni čas padle na plodna tla, to ne pomeni, da bodo delavci zato dejansko kaj manj prekerni, saj so plače relativno večinoma prenizke v razmerju do vrednosti tistega, kar potrebujemo za človeka dostojno življenje. Drugače povedano, redno zaposleni posameznik za nedoločen čas, ki prejema minimalno ali povprečno ali celo nadpovprečno plačo, si z njo še vedno ne more neposredno zagotoviti vsega, kar v danem trenutku potrebuje. Njegova edina prednost je ta, da se lahko v nasprotju s tistim, ki te zaposlitve nima, zadolži.⁶ Torej si povsem zlahka predstavljamo delavca, ki je glede na

⁵ S to shizofrenostjo situacije se je verjetno soočil vsakdo, ki se je kdaj prijavil na razpis, katerega pogoj je bil, da del sredstev pridobi pri zasebnikih oz. na trgu. Ni namreč povsem jasno, kaj je pri nas sploh trg. Ali je pridobitev dela sredstev s strani zasebne agencije, ki pa jo v celoti financira država, zasebni kapital, ali so to javna sredstva? Ali je zaposlovalec, v katerem ima država svoj večinski delež, vendar z njim ne upravlja, zasebni zaposlovalec?

⁶ Čeprav niti to ne drži več nujno; prenizka plača lahko pomeni, da bo posojilodajalec (banka) ocenil, da prosilec zaradi nizkih prilivov kljub njihovi rednosti ni zmožen odplačila obveznosti.

ozko definicijo neprekaren, saj ima redno zaposlitev za nedoločen čas, a je še vedno prekeren, saj so njegovi dohodki takšni, da mu ne zagotavljajo blaginje.⁷

Prav zato je osnovno izhodišče tega besedila, da moramo, prvič, prekernost razumeti v širšem smislu dostopa do blaginje; drugič, da moramo v iskanju vzrokov za prekernost poseči k vprašanju spremenjenih načinov valorizacije ter to povezati z režimi lastnine in potencialom skupnega; in tretjič, da se boji proti prekernosti ne dogajajo (zgolj) na delovnem mestu, ampak povsod tam, kjer se ljudje upirajo odvzemu dostopa do tistega, kar dela njihova življenja znosnejša, še posebej, če se to dogaja zaradi prilastitve, z namenom koncentracije moči in bogatenja nekaterih na škodo drugih. To pa sugerira tudi, da je prekernost časovni pojem, ki ni vezan le na *tukaj in zdaj*, temveč se razteza v *jutri*. Torej, danes se ljudje bojujejo proti prekernosti, ker so prekerni, vendar se hkrati borijo tudi proti temu, da bi bili *še bolj* prekerni – ker prav jutri se lahko zgodi, da bo določen vidik njihovega vsakdana padel v režim, ki jim odteguje dostop do tistega, kar je bilo še včeraj dosegljivo.

Disertacija se skladno s tem ukvarja z naslednjimi sklopi vprašanj:

1. Kako se je v zadnjih desetletjih spremenila kompozicija dela? Kaj je biopolitično delo?
2. Kako se danes ustvarja vrednost? Kakšno vlogo igra pri tem dolg?
3. Kaj je skupno in kako se prek njegovega olastninjenja slabša položaj prekercev, torej tistih, ki imajo omejen dostop do blaginje?
4. Kako razumemo koncept metropole, kako se v njej odraža skupno in kakšno je mesto metropole v bojih proti prekernosti?
5. In nazadnje, ali lahko Ljubljano definiramo kot metropolo? Če ja, kje se v njej odraža boj proti prekernosti, torej boj proti ograjevanju prostora in lastninjenju produktov biopolitične proizvodnje? Ali lahko kot takšnega razumemo boj za obstoj Avtonomne tovarne Rog?

⁷ Avtorica tega besedila sem bila prisotna ob tridnevni splošni stavki v velenjskem Gorenju leta 2009. Takrat smo se aktivisti Nevidnih delavcev sveta na spontano stavko v tovarni, ki je bila posledica znižanja plač, odzvali tako, da smo delavcem, ki so stavkali na parkirišču tovarne in se zaradi svoje številčnosti niso mogli dobro slišati, samoiniciativno peljali in posodili ozvočenje, da so lahko komunicirali. To seveda pomeni, da smo se z njimi v tistih treh dneh tudi veliko pogovarjali. V teh pogovorih so nam delavci zaupali, da imajo tako nizke plače, da morajo avgusta jemati kredite, da lahko svojim šoloobveznim otrokom kupijo delovne zvezke, jesenska oz. zimska oblačila in ostale nujne potrebščine.

Za konec uvodnega dela pa še nekaj o sestavi tega besedila.

Drugo poglavje se ukvarja z epistemologijo in metodologijo našega raziskovanja. Omenili smo že, da je naše raziskovanje, prav tako kot prostore, v katerih je potekalo, zaznamoval poseben epistemološki pristop. Gre za epistemologijo militantnega raziskovanja, za katero je značilen politični angažma. To ne pomeni, da deluje v kontekstu institucionalne politike, temveč da je njen cilj transformacija obstoječega stanja. Politični angažma torej razumemo kot vsak angažma, ki poskuša posegati v obstoječa razmerja in jih spreminjati tako, da bodo dala moč tistim, ki je trenutno nimajo; ki torej obstoječe spreminjajo v prid emancipaciji oz. osvoboditvi.

Tretje poglavje postavi v središče spremembe v produkcijskih režimih in razredni kompoziciji. Najprej analiziramo osnovne dimenzije fordističnega dela, potem pa si s pomočjo italijanskih gibanj iz 70. let prejšnjega stoletja pogledamo premike, do katerih je prišlo v organizaciji dela ter njegovemu vrednotenju; predvsem analiziramo podružbljenje dela. Definiramo biopolitično delo. Skozi analizo dolga prikažemo, kako se danes vrednost proizvaja onkraj materialnega in fordistične mere.

Četrto poglavje se ukvarja z dvema konceptoma, ki sta relevantna za polno razumevanje definicije biopolitičnega dela s konca prejšnjega poglavja. To sta koncepta lastnine in skupnega. Analiziramo njuno substanco, medsebojno dinamiko, prehajanje med njima in poskušamo identificirati situacije, v katerih se koncepta združita. Ugotovimo, da je vezni člen med konceptoma proces primarne akumulacije, ki pa ni dovršeno dejstvo, saj se poskusi ekstrakcije profita oziroma rente nenehno obnavljajo, tako kot se nenehno obnavlja boj proti tej ekstrakciji.

Peto poglavje govori o mestu. Najprej si pogledamo nekaj splošnih lastnosti mestne krajine, potem pa preidemo na razumevanje mesta kot prostora produkcije: najprej kot prostora menjave in potem kot prostora biopolitične produkcije, vgnezdene v skupno – torej mesta kot metropole. Metropolita proizvaja skupno, ki je ves čas podvrženo lastninjenju in spreminjanju v dobičkonosna podvzeta – ta proces imenujemo gentrifikacija. To poglavje je uvod v naslednje, najobsežnejše poglavje te disertacije.

Šesto poglavje je posvečeno študiji primera, in sicer na podlagi izpeljav iz prejšnjih poglavij ugotovimo, da je tudi Ljubljana metropolita, tj. mesto biopolitične produkcije. Ogledamo si spremembe v mestnem središču, ki postaja v zadnjih letih vedno bolj turistificirano, posebej pa se posvetimo vzhodnemu delu ožjega središča, ki se gentrificira skozi izgradnjo kulturniško-

umetniške četrti. Gentrifikacijo (»kulturifikacijo«) tukaj upočasnjujejo le še avtonomne cone in v nadaljevanju se tako posvetimo Avtonomni tovarni Rog (AT Rog): pregledamo zgodovino kompleksa od njegovega začetka do zasedbe leta 2006, na kratko se dotaknemo načrtov oblasti v zvezi s tem območjem, potem pa analiziramo dva koncepta in praksi uporabnikov (to sta začasna raba in skupščina), ki sta po našem mnenju največ pripomogli k neulovljivosti same skupnosti, ustavili načrte za prenovo in posledično vsaj začasno zajezili gentrifikacijo.

V sklepnem delu povzamemo naša dognanja.

2 EPISTEMOLOGIJA MILITANTNEGA RAZISKOVANJA

2. 1 PARADIGMA IN REVOLUCIJA

Narava metodologije, uporabljene v tej disertaciji, od nas zahteva relativno obsežna začetna pojasnila. Da bi metode, uporabljene pri raziskovanju, pridobile pravo razsežnost, moramo namreč najprej pojasniti naše epistemološko izhodišče, utemeljeno na militantnem raziskovanju.

Etimološko gledano izraz epistemologija izvira iz grškega korena *epistēmē*. Standfordska filozofska enciklopedija (geslo je prispeval Richard Parry) termin *epistēmē* obravnava sočasno s terminom *technē*; definira ju namreč skozi razliko med njima (in v nadaljevanju skozi spise različnih starogrških filozofov). *Epistēmē* tako označuje kot znanje, *technē* pa kot obrt ali umetnost, pri čemer izpostavlja možnost napačnega razumevanja in vrednotenja te delitve zavoljo našega modernega dojemanja znanosti, ki izhaja iz določenih predpostavk o odnosu med teorijo in prakso (Parry, 2014). Da bi bila slika še nekoliko kompleksnejša, je tu tudi pojem *gnōsis*, ki je, po Platonu, povezan z razumevanjem, prepoznavanjem (ibid.) in zato v tesnem odnosu z *epistēmē*. Tako zelo tesnem, da danes nekateri *gnoseologijo*, torej spoznavno teorijo, ki se primarno ukvarja z vprašanjem »Kaj je tisto, kar sploh lahko vemo?«, razumejo kot del *epistemologije*, ki se ukvarja z načinom in namenom proizvodnje določene vednosti – gre torej za teorijo znanosti, ki se ukvarja z izvorom in naravo znanja in ki jo lahko povzamemo z vprašanjem »Kako in zakaj se vednost proizvaja?« Israel Scheffler (1978) nam v uvodu v *Conditions of Knowledge: An Introduction to Epistemology and Education* postreže z vprašanji, s katerimi se ukvarja epistemologija: prvo je najsplošnejše, tj. »Kaj je znanje?«, drugo se ukvarja z zanesljivostjo in pomembnostjo določenega znanja (torej s klasifikacijo), tretje z načinom pridobivanja znanja (torej z mehanizmi, ki ga omogočajo), četrto z metodologijo (torej s postopki pridobivanja znanja) in peto s prenosom znanja (torej učenjem) (Scheffler, 1978, str. 5). Christopher Winch (1998, poglavje *Reconsidering Learning*) pa pravi, da se epistemologija ukvarja »z vprašanji načina pridobivanja znanja in razliko med znanjem in verjetjem. Epistemologija se ne ukvarja z empiričnimi vprašanji o tem, kako se učimo, temveč z zagotavljanjem okvira, znotraj katerega je mogoče odgovoriti na takšna vprašanja.«

V tem smislu je epistemologija primarno povezana z vprašanjem raziskovalne etike; metodologijo pa lahko – če sledimo Schefflerju – razumemo kot sestavni del epistemologije,

kot njeno orodje. Skratka, če smo zelo shematični, potem lahko rečemo takole: medtem ko se metodologija ukvarja z *izvedbo*, torej *kako*, se epistemologija sprašuje *kaj je znanje* ter *zakaj*, torej *s kakšnim namenom* ga proizvajamo; pri tem je metodologija po eni strani epistemologiji podrejena (če ne vemo, kaj je znanje, ki ga želimo in zakaj ga želimo, je metodologija odveč), po drugi pa od nje neodvisna (ne glede na to, katero znanje in zakaj ga želimo, je mehanizem izvedbe posamezne metode enak).

Vzemimo prirodosloven primer, močno oddaljen od našega predmeta raziskovanja, ki morda ravno zato precej izčiščeno ponazori našo trditev. Predstavljajmo si, da je za nas relevantno znanje o poteh, po katerih se selijo kiti grbavci, zato se lotimo raziskave na to temo. Naši vzgibi za željo po tem znanju so lahko zelo različni: lahko smo lovci na črno, ki namesto staromodnih metod iz Melvillovega *Moby Dicka* uporabljajo tehnološko naprednejše načine ugotavljanja pozicij svojega plena, ali pa člani mednarodne organizacije za zaščito vrste, katere cilj je spremljanje populacije in ukrepanje v primeru neugodnih trendov. Skratka, naši nameni – raziskovalna etika in izhodišče – so lahko radikalno drugačni, pa vendar lahko za dosego svojega cilja, torej za pridobitev potrebnega znanja, uporabimo *isto* metodologijo: plutje po oceanih, uporaba radarjev, pridobitev satelitskih posnetkov morskih tokov, ki vplivajo na premike populacije kitov, uporaba prejšnjih evidenc in tako dalje. Guba in Lincolnova (1994, str. 105) izpeljujeta podobno:

Po najinem mnenju so kvalitativne in kvantitativne metode primerne za uporabo znotraj katerekoli raziskovalne paradigme. Vprašanja, povezana z metodami, so drugotnega pomena; ključna so vprašanja, povezana s paradigmo, ki jo opredeljujeva kot temeljni sistem prepričanj oz. svetovni nazor, ki raziskovalca vodi tako pri izbiri metod kot pri temeljnih ontoloških in epistemoloških premislekih.

Omenjeno razmerje med epistemologijo in metodologijo ter dileme, ki jih odpira, seveda obravnavajo številni teoretiki (zgodovine) znanosti; tukaj bomo vzeli v obravnavo izhodišča tistega med njimi, ki odpre za nas relevantno razpravo o tem, kako na sprejetje spoznanja vpliva moč. Gre za Thomasa Kuhna in njegovo delo *Struktura znanstvenih revolucij*, ki velja za enega najpomembnejših mejnikov pri razumevanju tega, kako novo znanje sploh postane del uveljavljenega znanstvenega razumevalnega aparata. Pustimo ob strani najpogostejše kritike Kuhnovega dela – usmerjene predvsem v njegove poizkuse, da bi zakonitosti, ki sicer veljajo za naravoslovne in tehnične vede, prenesel na družboslovje in humanistiko – in poskusimo povzeti njegovo hipotezo. Kuhn pravi, da se znanost ne razvija linearno, temveč je to napredovanje polno prelomov, prekinitev in konfliktov. Po njegovem mnenju »obstajata dve vrsti znanosti: prvo imenuje za *normalno* – ta ostaja v okvirih dane *paradigme* [...], ki si jo

delijo pripadniki posamezne znanstvene skupnosti –, drugo pa za *izredno*, ki nastopi v času okrivanja nove paradigme, ko začne stara paradigma zaradi novih odkritij izgubljati na veljavi – takrat nastopi *znanstvena revolucija*.« (Tamše, 2018, str. 10)

Paradigme – tj. konceptualne, metodološke in epistemološke celote, znotraj katerih razumemo specifičen pojav – so ključne za sistematizacijo znanosti in usmerjeno raziskovanje, ki lahko prinese nove pomembne rezultate. Če paradigme ni, je naše raziskovanje omejeno na naključno zbiranje dejstev ali predmetov v naši bližini, ne da bi to tvorilo smiselno, medsebojno povezano celoto; in ker sistema ni, ne moremo predvidevati oz. iskati »posebne oblike informacij« (Kuhn, 1998, str. 25). Takšno znanje bi lahko kvečjemu tvorilo neke vrste znanstveni kabinet čudes (nem. *Wunderkammer*, ang. *cabinet of curiosities*), v katerem bi bila vsa dejstva enakovredna: to, da želva leže jajca in nima stalne telesne temperature, bi utegnilo obveljati za enako pomembno kot to, da želva nima zob – zato bi jo klasificirali drugače kot krokodila, čeravno vemo, da sta oba plazilca; prav tako pa ne iskali njunega skupnega prednika, ker bi utegnili predvidevati, da ga sploh nimata.

Paradigme pa niso le sistematizacija znanja, temveč tudi legitimacija specifičnega načina te sistematizacije. Številni Kuhnovi primeri kažejo, da bi lahko paradigmo v stilu klišeja »jezik je narečje, podprto z vojsko« povzeli kot »paradigma je spoznavni sistem, ki ga podpira znanstvena skupnost«. Kuhn namreč pokaže, da je legitimnost paradigme v precejšnji meri stvar dogovora ter da pri paradigmah ne gre le za snovnost, ki jo proučujejo, temveč delujejo krožno, »vsaka skupina uporablja svojo lastno paradigmo za dokaze, ki jih navajajo v njeno obrambo« (Kuhn, 1998, str. 92), hkrati pa so »paradigme [so] vir metod, problemskih področij in standardov rešitev, ki jih sprejema vsaka zrela znanstvena skupnost v kateremkoli času« (ibid., str. 99). Iz tega lahko deduciramo, da niti temelji posameznih delov paradigme – njena ontologija, epistemologija in metodologija – niso neprevprašljivi ter da se epistemologija in metodologija ne pogojujeta, temveč sta druga od druge neodvisni.

To Kuhnovo razumevanje razmerja med znanstveno paradigmo in revolucijo v polje znanosti pritegne vprašanje moči in vpliva. Znanost, še posebej naravoslovna in tehnična, pogosto obvelja za objektivno – za nekaj, kar je utemeljeno na dejstvih, ne pa verjetju ali mnenjih. Pa vendar nasprotovanje tistim spoznanjem, ki bi utegnila zamajati staro paradigmo in predstavljati temeljni kamen za gradnjo nove, ni nič presenetljivega ali naključnega, saj »sprejemanje nove paradigme ne temelji na logičnih ali empirijskih razlogih v prid nove paradigme« (Ule, 1998, str. 194). Drugače povedano: nova paradigma se presoja z vidika stare.

To kaže, da tudi znanost ni imuna na slabosti človeškega duha,⁸ večina, ki bo zagovarjala paradigmo, se bo kaj rada obrnila proti manjšini, ki to paradigmo izziva. Da je tudi znanost nenehno podvržena boju med sprejetim in novim, pa je pravzaprav nujno za njen napredek. Revizija omogoča nastanek novega znanja, razširitev polja. Normalna znanost namreč nima »namena odkrivati večjih novosti, ne konceptualnih ne pojavnih« (Kuhn, 1998, str. 41); to je domena revolucij, katere prvi korak so ponavljajoča se odstopanja od paradigme oziroma anomalije.

Dojemanje znanosti kot boja med uveljavljeno paradigmo in izzivajočimi anomalijami, ki sprožijo znanstveno revolucijo, je primerno izhodišče za razumevanje naše epistemološke izbire, ki je namesto na klasične družboslovne teoretske oz. metodološke premisleke vezana na nekatere avtorje (francoskega) poststrukturalizma in (italijanskega) postoperaizma. Kombinacija elementov iz njihov analiz družbenih dinamik odpira pot za oblikovanje epistemološkega pristopa, ki ga različni avtorji, med njimi so pogosto pedagogi, socialni delavci, sociologi in filozofi, skupna pa jim je aktivistična raziskovalna izkušnja, imenujejo militantno/aktivistično (so)raziskovanje, tudi participativno (akcijsko) (so)raziskovanje. Avtorjev in skupin, ki so utemeljevali rabo takšnega pristopa, je nebroj (glej na primer Colectivo Situaciones, 2003, 2005, 2011; Houldren in Touza, 2011; Gregorčič, 2011, predvsem poglavje *Raziskovanje razsežnosti heterotopij*; Conti et al., 2007; Holmes, 2005; Calderón, 2004; Darcy de Oliveira in Darcy de Oliveira, 1975; Healy, 2001; Cancian, 1993; Cammarota, 2009/2010; Bailey, 1992; Reason in Bradbury (ur.), 2008; Hugman, Pittaway in Bartolomei, 2011; McLean Petras in Porpora, 1993; Moghadam, 2009; Simonson in Bushaw, 1993; Reardon et al., 1993; Whyte, 1989; Molina, 2004a, 2004b), skupno pa jim je, da takšno vrsto raziskovanja razumejo kot »epistemologij[o] in praks[o] organiziranja, ki ne izhaja iz transcendentih ali transcendentalnih resnic, kar pa ne pomeni, da se odreka proizvodnji resnice. Po eni strani ne izhaja iz apriornih resnic, je kritika odnosov dominacije, ki obstajajo v znanstveni produkciji, obenem pa proizvaja resnico, ki se uteleša v subjektiviteti« (Kurnik, 2009, str. 57).

Serija avtorjev, ki se je ukvarjala s takšnim pristopom, sicer namiguje, da le ne gre za anomalijo, ki izziva paradigmo, ampak za že uveljavljen, paradigmatski pristop k raziskovanju. Pa vendar je pomembna podrobnost, da ta pristop ostaja relativno omejen na izvenznanstveno skupnost, znotraj akademske sfere pa je praviloma označen za preveč angažiranega, problemsko

⁸ Najpogosteje se to danes seveda kaže na ravni medosebnih odnosov na akademskih institucijah. Toda ti danes praviloma niso vezani na nestrinjanja v zvezi s paradigmo, temveč temeljijo na vsiljeni tekmovalnosti.

zastavljenega, odvisnega od raziskovalčevih prepričanj in premalo objektivnega, saj ne sprejema vnaprejšnjih resnic in samoumevnih predpostavk.⁹ Militantno raziskovanje je torej anomalija, ki namesto utrjevanja obstoječih raziskuje in ustvarja podrejene vednosti – s čimer nujno izziva prav obstoječa prepričanja in paradigme. Klasični primer tovrstnega raziskovanja je delavska soraziskava, ki namesto iz funkcionalistične analize dela in njegove vloge pri delovanju sistema izhaja iz proučevanja razredne sestave ter v ospredje postavlja potrebe in želje delavcev. Ker je takšno raziskovanje namesto na stanje osredinjeno na možnosti sprememb, ne more biti drugačno kot angažirano. Poglejmo si torej njegovo kratko zgodovino in konceptualna izhodišča.

2. 2 MILITANTNA EPISTEMOLOGIJA: KONCEPTUALNA IZHODIŠČA

Ko rečemo, da je neka epistemologija nomadska in da ustvarja podrejene vednosti, se referiramo na misli Gillesa Deleuza in Félixja Guattarija ter Michela Foucaulta, ki v svojih delih bodisi nasprotujejo kraljevi oz. državni znanosti reda in ji nasproti postavljajo nomadsko vednost organizacije moči (Deleuze in Guattari; glej npr. Deleuze in Guattari, 2000, 2004a, 2000b; Raunig, 2010) bodisi nasproti etablirani znanosti postavljajo družbeno kritično vednost, proizvedeno zunaj institucij (Foucault; glej Foucault, 2003), ki proizvaja emancipatorno vednost. Že od začetkov tako usmerjenega raziskovanja, torej takšnega, ki prinaša potencial za osvoboditev, pa so bile njegov glavni akter skupine in organizacije, ki so izhajale iz situacije na terenu, zaradi česar je bilo njihovo delovanje politično *per se*. Namesto da bi se (samo)referirale na vnaprej določene raziskovalne temelje in predpostavke znanstvene skupnosti, so za svoj glavni cilj določile transformacije razmerij moči na terenu. Zato ni nenavadno, da so tovrstno epistemologijo najbolj razvijale skupine marginaliziranih in izkoriščanih neprofesionalnih raziskovalcev, ki jih lahko imenujemo tudi raziskovalci lastnega življenja – delavci, ženske, institucionalizirani, kolonizirani itn. (glej Molina, 2004a, 2004b). Znotraj raziskovanja, katerega osrednji cilj so transformacije, pa razlikujemo med dvema inačicama pristopa. Prvi je značilnejši za ciljno usmerjene, (pol)profesionalne nevladne

⁹ Takšni ugovori pa spregledajo natanko to, da jih zaznamuje lastna paradigma! Skozi njo je skonstruirano razumevanje objektivnosti, veljavnosti, preverljivosti in tako dalje; in tudi to je vrsta prepričanja, ki še kako vpliva na proizvedeno znanje. Na to opozarja tudi Andrej Ule (1996, str. 8): »Mislim, da je prav, da filozof ne skriva svojih temeljnih prepričanj, pa čeprav jih nikoli ne bo mogel scela dokazati. Mislim celo, da se v filozofiji bolj kot se zdi, soočajo različna temeljna prepričanja oz. temeljna stališča, ne pa zgolj izdelane in argumentativno podprte teze in protiteze. Teh temeljnih stališč običajno ni mogoče dokončno dokazati ali zavreči. So nekaj takšnega kot temeljni zakoni neke znanstvene paradigme, so osnova vse nadaljnje znanstvene dejavnosti in jih ne moremo dokazati ali zavreči z logičnimi argumenti in z empirijskimi podatki.«

organizacije in ima ožjo zastavitev. To je razumljivo, saj gre praviloma za organizacije, ki se ukvarjajo z določeno skupino ljudi in zamejeno problematiko; so torej identitetne (njihov fokus so npr. izbrisani, spolne in seksualne manjšine, Romi, ženske itd.).¹⁰ Takšno raziskovanje bomo imenovali za emancipatorno participativno oz. akcijsko. Druga različica raziskovanja, ki ima v fokusu transformacije, pa je zastavljena bolj radikalno, saj ne cilja zgolj na spremembo okolja, ki za pripadnike neke identitete ustvarja neenake pogoje; njej cilj je transformacija samega raziskovanega, torej transformacija okolja *in* subjektivitete. Problem, ki ga imajo identitetni boji je namreč v tem, da utrjujejo identiteto in potencirajo razlike, namesto da bi jih brisali, prav tako pa so nagnjeni k samoviktimizaciji in romantiziranju življenjskih situacij.¹¹ Zato resnične transformacije ne pomenijo spremembo razmerja med *nami* in *onimi*, ampak brisanje razlik, s čimer postanemo *mi-oni*. Pristop, v fokusu katerega je to postajanje, je pristop osvoboditve – od identitete. Imenovali ga bomo militantno raziskovanje.

Militantno raziskovanje se torej kot osvobajajoč način raziskovanja od emancipatornega participativnega in akcijskega razlikuje po tem, da izbriše identiteto; ne gre več za emancipacijo identitetno determiniranih in načeloma manjšinskih skupin, temveč za osvoboditev od emancipacije, vezane na identiteto, saj »problem esencializacije ni zgolj v tem, da se posamezni identiteti pripišejo lastnosti, ampak je problem esencializacije problem samega koncepta identitete, ki je vedno kontaminiran z razmerji moči« (Tamše, 2011, str. 82). Tako se partikularen boj spremeni v singularnega, v katerem se lahko prepozna kdorkoli, saj ni vezan na njegovo izhodiščno pozicijo, ki mu jo pripišejo drugi. To je pristop, ki je značilen za neformalne in neproblemske skupine in kolektive, ki se ukvarjajo z nizom različnih vprašanj, vendar jim je skupno, da ne vlečejo identitetnih ločnic (tudi v odnosu med raziskovalcem in raziskovanim ne, saj tako prve kot druge razume kot subjektivitete v postajanju) in svojega delovanja ne omejujejo na podlagi vnaprej določenih zastavitev.

Militantno raziskovanje je torej epistemološko izhodišče, ki se ne zadovolji zgolj z raziskovanjem, ampak raziskuje zato, da bi transformiralo, tako okolje kot sam »predmet« raziskovanja. To pa nujno zahteva delovanje na terenu, ki ni zgolj opazovanje, ampak aktivno poseganje. Antropologi so se dolgo časa ukvarjali z dilemo, kako hkrati raziskovati brez predsodkov in ne vplivati na sam predmet raziskovanja; zato, da bi družbe, ki so jih raziskovali,

¹⁰ Danes se to poskuša preseči z interseksionalnimi analizami. Za pregled interseksionalnega raziskovanja v Sloveniji glej Učakar et al., 2019.

¹¹ Primer tega bi bil na primer eksotizacija romske kulture skozi podobe samoukih glasbenikov in njihovo prikazovanje kot z naravo bolj povezane skupnosti, kar pa ni nič drugega kot povzdigovanje kulture revščine.

prikazali v čimbolj realistični in objektivni luči ter da bi razumeli njihov svet, je bilo nujno, da je njihovo delo dolgotrajno in terensko, a hkrati so se bali, da bo njihova prisotnost v teh družbah spontano povzročila regulacijo in spremembo siceršnjega ravnanja, ali pa da se bodo raziskovani celo trudili, da bi izpolnili raziskovalčeva pričakovanja.¹² Pri militantnem raziskovanju te dileme ni – aktivno poseganje in spreminjanje realnosti je njegova predpostavka.

Militantno raziskovanje se od ostalih metodologij torej ne razlikuje zaradi uporabljenih metod, ampak zaradi svojih epistemoloških izhodišč, ki temeljijo na tem, da je treba raziskovati zato, da si spreminjali. Toda kaj je konceptualni izvor tega prepričanja? Kot že omenjeno, ga umeščamo v del Deleuzove in Guattarijevo filozofije, in sicer v njuno konceptualizacijo nomadizma in produkcije znanja.

Del filozofije omenjenih avtorjev, ki nas v tem kontekstu zanima, je določen tip telesa brez organov (TBO), ki ga imenujeta vojni stroj. Oba koncepta, tako telo brez organov kot vojni stroj, temeljita v njunem razumevanju razlike. Trdita, da je razlika, ki temelji na hegeljanski logiki negacije, redukcionistična. Po tej logiki je edini način za nasprotovanje določenemu zunanjem vplivu oblikovanje interne enotnosti. Percepcija razlike kot zunanje prisilno unificira subjektiviteto, ki je po svoji naravi mnogoteri in v nenehnem postajanju. Za Deleuza in Guattarija je, po drugi strani, razlika nekaj drugega: vitalna, notranja razlika afirmacije. Kar je pomembno zanj, je postajanje, ki se zgodi v tistem prostoru vmes, ali kot pravita, ko govorita o telesih brez organov (Deleuze in Guattari, 2004a, str. 169):

Telo brez organov je narejeno tako, da ga lahko zavzamejo, naselijo samo intenzivnosti. [...] Telo brez organov pripravi intenzivnosti k prehajanju; proizvede in razporedi jih po *spatiumu*, ki je sam po sebi intenziven, ki mu manjka ekstenzije. To ni prostor, niti ni v prostoru; to je tisto, kar zavzame prostor do neke določene mere – do mere, ki ustreza proizvedenim intenzivnostim. To »tisto« je nestratificirano, neoblikovano, je matrica intenzivnosti in intenzivnost = 0; vendar pa ni na tej ničli nič negativnega, ni nobenih negativnih ali nasprotnih intenzivnosti. »Tisto« je enako energiji.

¹² Gre za pripoznan problem, ki ga najradikalneje ponazarja različnost raziskovalnih rezultatov, ki sta jih pri raziskovanju ljudstev na otoku Samoa dosegla Margaret Mead (popisani so v delu *Coming of Age in Samoa*) in Derek Freeman (popisani so v delu *Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth*). Ugibanja okoli te kontroverze so različna in imajo tudi politične podtone (po eni interpretaciji naj bi Meadova rezultate priredila, da bi ustrezali njenim prepričanjem), vendar pa je gotovo, da je na različne rezultate vplivalo vsaj dejstvo, da sta bila raziskovalca različnega spola. Drug znan primer, ki tematizira to problematiko, je strip v eni sličici Garyja Larsona iz leta 1984, ki prikazuje nedefinirano prvobitno ljudstvo, ki prične po tem, ko skozi okno ugleda prihajajoče antropologe, po hiši pospravljati takrat sodobne tehnološke aparate (televizijo, videorekorder, pa tudi svetilko), da bi se tako prikazalo kot tisto, kar raziskovalci iščejo (sličico spletni iskalnik najde pod ključnimi besedami »cartoon the anthropologists are coming«).

Zgolj ta vitalna, afirmativna razlika mnogoterosti je zmožna kreacije, ki temelji na načelih organizacije. Hardt v svojem delu o Deleuzovi misli pravi, da je Deleuze iznašel nov koncept mnogoterosti. Na eni strani imamo kvantitativno, numerično, števno mnogoterost. Na drugi strani – in tu se srečamo z Deleuzom – imamo »kvalitativno mnogoterost, ki temelji na razliki v naravi« (Hardt, 1993, str. 13). Prva ideja predstavlja mnogoterost reda, druga mnogoterost organizacije (ibid., str. 18). Ta druga je tista, ki omogoča nastanek učinkovitega nomadskega vojnega stroja. Nomadizem pri Deleuzu in Guattariju (2004b, str. 419) lahko razumemo kot afirmativni izraz teles brez organov:

Nomad ima teritorij; sledi uveljavljenim potem; prehaja od ene točke k drugi; teh točk (vodnih točk, bivanjskih točk, zbirnih točk itd.) ne ignorira. Vendar pa se postavlja vprašanje, kaj v tem nomadskem življenju je načelo in kaj je zgolj posledica. Za začetek: Čeprav točke determinirajo poti, so jim striktno podrejene, obratno se zgodi s sedentarnim. Vodno točko dosežemo samo zato, da bi jo zapustili. Vsaka točka je posrednik in obstaja zgolj kot posrednik. Pot je vedno znova pot med dvema točkama, vendar pa je tista vmesnost povsem konsistentna in uživa tako avtonomijo kot lastno usmeritev. Življenje nomada je *intermezzo*.

Ta znan pasus iz njune *Treatise on Nomadology* sugerira, da je nomadizem načelo postajanja; njena osrednja točka je beg pred konstituiranim, statičnim, od vsega, kar lahko zajamemo. Nomadski so vsi tisti prostori vmes, ki so prej kot trdni in zemeljski tekoči in zračni; to ni Newton, to je kvantna fizika. In to je, sledeč Raunigu (2010, str. 57–58), osnovni gradnik vojnega stroja:

Cilj vojnega stroja [...] ni preprosto vojna, temveč »zaris kreativne linije pobega, kompozicija gladkega prostora gibanja ljudi v tem prostoru«. Orožja tega stroja so nomadske linije pobega in invencije. Kombinacija pobega in invencije, dezertiranje od državnih aparatov in gibanje, ki vodi v ustvarjanje institucij; izum *instituirajočega pobega* je posebna kvaliteta vojnega stroja, ali v Deleuzovi najljubši formulaciji: »Pobegniti, da, vendar med pobegom iskati orožje.« Dimenzija borilnosti vojnega stroja je sestavljena iz moči invencije, iz zmožnosti za spremembe, iz kreacije novih svetov.

Povedano drugače, vojni stroj je nomadsko orožje, sredstvo pobega pred avtoritarnimi, represivnimi aparati zajetja, redukcije in nadzora.

Del nomadskega vojnega stroja je tudi določen nenormativen način ustvarjanja vednosti, ki išče nove prostore in načine proizvodnje znanja. Nomadskost tega znanja postavita nasproti t. i. državnim oziroma kraljevi znanosti. Za njiju je nomadska znanost hidravlična znanost gladkih prostorov, heterogenosti in postajanja, spiral in afektov. Je znanost potencialnosti (*puissance*), znanost kolektivnih teles, eksperimentov; vojni stroj pobega, ki organizira moč (Deleuze in Guattari, 2004b, str. 398–413). Deleuze in Guattari se upreta hierarhijam, ki so imanentne uveljavljeni državni znanosti. Iz njunega uvoda v *Tisoč platojev* lahko povzamemo, da je zanju metafora državne znanosti drevo s svojo hierarhično, urejeno strukturo, medtem ko je metafora

za nomadsko znanost micelij, podzemna mreža povezav in vezi brez očitnega središča (Deleuze in Guattari, 2000).

Takšna vednost in znanje sta vedno proizvedena na marginah, v procesu instituirajočega odhajanja, zapuščanja. Raunig v svojem delu o t. i. tovarnah znanja, tj. sodobnih univerzah, trdi: »Zapuščanje se začne z razvojem prekernih oblik avtonomije *znotraj* institucije, z razvojem malih pošasti, ki s svojo svojeglavostjo spodnašajo strukture in institucionalna protislovja.« (Raunig, 2013, str. 27) To dojemanje je skladno z dojemanjem Harneyja in Motena (2013, str. 26), ki menita, da je »pot subverzivnega intelektualca znotraj moderne univerze /.../ biti znotraj, vendar ne pripadati«. Vendar pa je na tem mestu za nas še bolj zanimiv drug pomen zapustitve, ki jo Raunig definira kot »deteritorializacijo in reteritorializacijo proizvodnje znanja zunaj univerz, ki zariše linije pobega iz univerze in postavlja temelje alternativnim oblikam proizvodnje znanja« (Raunig, 2013, str. 28). Ta pobeg je glavna značilnost militantnega raziskovanja, te nomadske epistemologije osvoboditve. Militantno raziskovanje je netrascendentalna, imanentna praksa organiziranja, ki kritično naslavlja hierarhije in razmerja dominacije. »Resnica«, ki je proizvedena v procesu takšnega raziskovanja, je utelešena resnica subjektivitet. V tem smislu militantno raziskovanje ne bi moglo biti bolj politično, saj je njegov poglavitni cilj transformacija razmerij moči, ne da bi pri tem iskali višjo, »objektivno« resnico. Izhaja iz konkretnih situacij, iz terena, kamor se vedno tudi vrača; njegov največji sovražnik je dominacija, največja prednost pa potencialnost. Kot takšno, militantno raziskovanje odpira prostor za novo pojmovanje raziskovanja (pobeg od uveljavljenih institucij in reappropriacija pravice do proizvodnje znanja) ter hkrati poudarja in postavlja v središče vprašanje moči. Najuspešnejši zgodovinski boji manjšin¹³ proti družbenim in političnim hierarhijam so bili osredotočeni na to, da postanejo *nedelavci*, *neženske*, *neinstitucionalizirani*, *netemnopolti*, *nekolonizirani*, *nestaroselci*, *neseksualizirani*, *nezadolženi*, *nezasužnjeni*, toda hkrati da ne postanejo svoje nasprotje, temveč da preprosto izbrišejo omejujočo identiteto – da postane skratka nepomembno, kdo so, saj nenehno *postajajo*.

Teh osvobodilnih bojev niso zamejevali samoreferenčni okvirji, ki bi določali, kako naj se izvede znanstvena raziskava. Njihov poglavitni cilj ni bila proizvodnja vednosti in znanja, ampak transformacija obstoječih razmerij dominacije, ne da bi se pri tem zatekali v identiteto dominirajočega; ta transformacija pa je lahko bila dosežena zgolj zaradi nenehne pripravljenosti

¹³ Manjšina ni številčni, ampak politični koncept; manjšinskostno ni tisto, česar je številčno manj, ampak tisto, kar je podrejeno. Zato je manjšinskostnost vedno izhodiščna točka militantnega raziskovanja, katerega glavni cilj je transformacija razmerij moči.

za spremembo perspektive, pripravljenosti za odklon od uveljavljenih pojmovanj in izumljanje novih načinov zamišljanja, stran od rigidnih, institucionaliziranih epistemologij iskanja objektivne resnice.

Če povzamemo: epistemologija militantnega raziskovanja odpre nove poti mišljenja. Izzove naše dožemanje resnice, pravice, enakosti in oblik obstoja. Ločnica med raziskovanim in raziskovalcem postane nepomembna: vsakdo je subjektiviteta v boju, ki nenehno postaja; osvobojeni od identitet namesto bojev partikularnosti bijemo boje singularnosti. Ne gre za vprašanje metod – militantno raziskovanje uporablja vse metode, sicer značilne za družbene vede – ampak za način njihove rabe: namesto da bi merili realnost, ki jo je treba opisati, si militantni raziskovalci prizadevajo za pridobivanje znanja o tistem, kar je treba transformirati. Zato militantno raziskovanje poleg uveljavljenih uporablja tudi metode direktne akcije, ki vključujejo vse od peticij do uličnih akcij. Direktna akcija je izraz našega znanja in ogorčenja; je način pritiskanja na institucije, ki utelešajo obstoječo moč in nas definirajo. Militantni epistemološki pristop s tem razširi polje gibanjskega angažmaja, saj igra pomembno vlogo pri zaznavanju potencialov za transformativno politiko, ki tako postane živa, imanentna izkušnja. To lahko najbolje ponazorimo z dveh rabo primerov, ki jih bomo obravnavali z vidika določitve raziskovalnega fokusa in vloge, ki jo je pri tem igrala militantna metodologija. Primera sta iz dveh različnih, a medsebojno občasno povezanih gibanj, ki sta delovali v Ljubljani po letu 2007.

2. 2. 1 Prvi primer: Nevidni delavci sveta (Invisible Workers of the World – IWW)

Prvi primer je gibanje migrantskih delavcev, imenovano Nevidni delavci sveta (IWW).¹⁴ Začetki gibanja segajo v jesen 2007, ko je nekaj militantov obiskalo delavske domove v Ljubljani, da bi razdelili letake za prihajajoče sindikalne demonstracije. Med pogovori so ugotovili, da tamkajšnjih delavcev klasične delavske demonstracije niti ne zanimajo: praktično vsi so bili tuji državljani, zaposleni v slabo plačanih sektorjih. Za njih boj za več delavskih pravic ni imel posebnega smisla – njihove vsakdanje težave so namreč izvirale prej iz dejstva, da so tuji državljani iz t. i. tretjih držav. Status nedržavljanov jih je potiskal v podrejen položaj v razmerju do delodajalcev in države.

Po prvih pojasnilih o delovnem režimu in začetnem spoznavanju so se militanti in delavci skupaj odločili, da bodo začeli temeljito raziskavo strukturnih pogojev, zaradi katerih so

¹⁴ Za podrobne informacije o gibanju glej njegov digitalni arhiv, naveden med referencami. Kot sugerira že ime, je našlo gibanje navdih v zgodovinski izkušnji Industrijskih delavcev sveta (Industrial Workers of the World – IWW). Za več o gibanju in takratnih delavskih bojih glej Bock, 1987.

migrantski delavci v položaju, v kakršnem so. V tistem času je bil javni diskurz o migrantskih delavcih in delu izrazito negativen in utemeljen na perspektivi socialnega dumpinga: migrantski delavci naj bi bili tatovi služb in tisti, ki znižujejo delovne standarde. To videnje je proizvajal populistični protimigracijski javni resentment, s svojimi politikami so ga spodbujale državne institucije, podpirala pa ga je tudi največja korporativna sindikalna organizacija – prav tista, ki je organizirala zgoraj omenjene proteste. Državne institucije in sindikalna zveza so bile zelo očitno protekcionistične (skupaj so definirale tudi letne kvote delovnih dovoljenj), čeprav je trg takrat močno zaznamoval gradbeniški bum in je bil gradbeni sektor eden od deficitarnih – med domačimi delavci preprosto ni bilo dovolj delovne sile, voljne delati na fizično zahtevnih delovnih mestih. Posledično je bilo migrantsko delo ključno za sprotno zadostovanje zahtevam trga in smotrno bi bilo, da se pogoji za vstop nanj razrahljajo, do česar pa ni prišlo, saj se je lahko le tako vzpostavil ločen trg dela, katerega pravila so bila drugačna od tistih, ki so določala trg dela za delavce državljanke. Migrantski delavci so bili odvisni od svojih delodajalcev, saj je bilo njihovo dovoljenje za bivanje vezano na dovoljenje za delo. Da bi bile stvari še slabše, njihova dovoljenja *de facto* in *de iure* niso bila njihova, ampak delodajalčeva, kar jim je preprečevalo, da bi v Sloveniji iskali drugo službo. To je dajalo delodajalcem moč, da brez kazni kršijo zakonske obveznosti in delavčeve pravice. Če so delavci poskušali protestirati ali se upreti, so jih odpustili, s tem pa so izgubili tudi dovoljenje za bivanje in so morali državo zapustiti. Po začetni raziskavi pogojev in zakonodaje, pri kateri so udeleženci uporabili in triangulirali metode anketiranja, intervjujev, fokusnih skupin, analize primarnih virov (predvsem zakonodaje) in strokovnih/znanstvenih besedil ter, seveda, »opazovanja z udeležbo«, se je gibanje odločilo, da bo o tem spregovorilo javno, da bo politiziralo vprašanje pozicije migrantskih delavcev, in sicer skozi naslavljanje mejnega in vizumskega režima Evropske unije. Ta delavce sploh postavlja v strukturni položaj, zaradi katerega so prisiljeni bivati v neprimernih in močno precenjenih bivališčih ter se ne morejo svobodno gibati na trgu delovne sile (več o tem glej Beznec, 2009, 2017; Mozetič, 2009). Zato so militanti gibanja IWW kot primarni cilj postavili odprtje meja in prekinitev povezave med državljskim statusom ter omejujočimi pogoji dela in življenja. Javna kampanja, ki so jo organizirali, je vključevala različne oblike direktne akcije, od uličnih manifestacij, distribucije letakov, fizičnih blokad odgovornih institucij, do organizacije okroglih miz in različnih dogodkov, ki so naslavljali problematiko in predstavljali zahteve gibanja. Zahvaljujoč pritiskom na njih, institucije niso več mogle ignorirati problematične narave obstoječega pravnega okvirja. Sočasno sta se spremenila tudi javni diskurz in mnenje. Postalo je namreč jasno, da migrantski delavci niso zlo, ki krade službe in zmanjšuje delavske standarde – da je to v resnici posledica vizumskega

režima, ki potiska meje izkoriščanja delavcev v nevidene razsežnosti. Na podlagi tega so bile končno mogoče nekatere, sicer minimalne, a vendarle spremembe vizumskega režima.

Do vsega tega pa ne bi moglo priti brez jasnega cilja, katerega določitev je omogočil prav militantni pristop z željo po transformaciji in ne zgolj opisu stanja. Gibanje je bilo forum za delavce, ki so končno lahko spregovorili javno in vplivali na javno politično areno. Omogočilo jim je samoorganizacijo, ki je bila prej zaradi manka skupnih prostorov in strogih pravil v delavskih domovih ter groženj delodajalcev in strahu pred izdajalci v lastnih vrstah onemogočena. Z rastjo gibanja so delavci pridobili samozavest in pogum; bolj so se začeli zavedati moči, ki jo imajo, če so informirani in delujejo složno. Dejansko so postali agensi lastnega življenja, upirajoče se subjektivitete, ki nenadoma niso bile več zgolj kontejner delovne sile, ampak raziskovalci lastnega življenja, informatorji, gostitelji radijske oddaje, organizatorji filmskih večerov in podobnih dogodkov, udeleženci jezikovnih tečajev, ki so postali še kako *vidni*. Zaradi močne analize, ki je bila rezultat militantnega pristopa, je gibanje radikalno pripomoglo k uničenju predsodkov in stereotipov o migrantskih delavcih in postalo najpomembnejši vir informacij za splošno publiko in medije. Sami migrantski delavci so postali pomemben dejavnik javnega življenja: javnost je poznala njihove obraze, slišala njihove zgodbe, prisluhnila njihovim zahtevam. Postalo je jasno, da oblast izgublja moč v odnosu do močne delavske organizacije, njihove volje in poguma. To bi ne bilo mogoče, če bi do vprašanja pristopali kot objektivni opazovalci, ki želijo položaj skozi rabo družboslovnih metod »le« raziskati, ne pa tudi spremeniti.

2. 2. 2 Drugi primer: #15o/Boj-za

Z vidika pomena militantnega epistemološkega izhodišča je podoben zgornjemu naslednji primer. Petnajstega oktobra 2011 je bil v sklopu svetovnega dneva akcij, usmerjenega proti kriznim ukrepom, okupiran trg pred ljubljansko borzo. V Sloveniji posledic krize še nismo zares občutili, je bilo pa jasno, da stopamo v obdobje varčevalnih ukrepov. Temu primerno je bilo slovensko okupacijsko gibanje močno eksperimentalno. Poleg splošnega označevalca #15o se je zanj uporabljalo tudi ime »Boj-za«, nastalo po padcu črke R s pročelja borze in njeni zamenjavi s črko J. Že ta besedna igra, »boj za ...«, kaže, da je šlo za nekaj nedokončanega, odprtega za različne interpretacije. Gibanje je sicer imelo tri zahteve, ki pa so bile dovolj široke, da so do izraza prišli mnogoteri glasovi; to so bile zahteve po resnični demokraciji, zagotovljenem dohodku in skupni blaginji. Kar je relevantno za nas, je militantno epistemološko izhodišče, ki ga je prevzel precejšen del gibanja, organiziranega v različne

delavnice,¹⁵ ki so se med seboj močno razlikovale, med najvidnejšimi pa so bile tiste o direktnem socialnem delu, o prekernosti v navezavi na politike dolga in delavnica popisovanja izkušenj prekernih. Glavna metoda naštetih delavnic je bilo zbiranje in organiziranje izkušenj, da bi na njihovi podlagi zgradile različne kampanje, ki bi imele potencial za spremembe razmerij moči na terenu. Delavnica o direktnem socialnem delu je najbolj privlačila tiste študente in strokovnjake, ki so menili, da mora praksa socialnega dela slediti določeni etiki. Bili so ekstremno kritični do države, ki sistem socialnega varstva vedno bolj birokratizira, in spodbujali neposreden pristop do pomoči potrebnih – raje kot *za* njih, so pravili, moramo delati *z* njimi. Socialno delo so razumeli kot vsakršno dejavnost, ki spodbuja solidarnost in gradi močne, emancipatorne skupnosti. Delavnica direktno socialno delo se je osredinjala na brezdomne, odvisne od substanc in ljudi s težavami v duševnem zdravju (glej Flaker, 2013). Udeleženci so prevpraševali vlogo totalnih institucij in običajen moralni argument, da si primerno socialno oskrbo zaslužijo le poslušni državljani. Eden od ciljev delavnic o prekernosti (tako prve kot druge omenjene) je bil, da bi spremenile uveljavljeno definicijo pojma, udeleženci pa so raziskovali pogoje, ki ljudi silijo v prekernost, da bi tako določili točke svoje intervencije. Redno so organizirali različne akcije proti bankam, ki izvajajo politike dolga, ki ljudi silijo v vse bolj prekerne razmere, in v podporo deložiranim, ki so zaradi teh istih politik ostali brez strehe nad glavo. Praks socialnega dela in izkušenj prekernosti udeleženci torej – tako kot v prejšnjem primeru – niso raziskovali »le« zato, da bi jih popisali in analizirali, ampak da bi jih spremenili, pri čemer je bil velik pomen pripisan osebni izkušnji. V ospredje so tako stopile zgodbe brezdomnih, odvisnih, zaprtih v institucijah, prekernih, ki so siceršnjemu znanju, pridobljenemu skozi analizo primarnih in strokovnih/znanstvenih virov, dale nove, subjektivne razsežnosti. Epistemologija, ki si prizadeva za politične transformacije, je tako organizirala različne dogodke, ki so dali glas tistim, ki jih običajno ne slišimo ali pa potiskamo na rob. Eden najbolj plastičnih primerov tega je vidnost, ki jo je dala delavnica o direktnem socialnem delu problemu posameznika s težavami v duševnem zdravju, ki ga je pristojni center za socialno delo obravnaval kot nezmožnega sodelovanja, zato ga je potiskal v institucije, namesto da bi mu pomagal pri uresničitvi že sestavljenega individualnega načrta, ki bi mu omogočil življenje

¹⁵ Gibanje se je že na začetku soočilo z nezmožnostjo konsenzualnega odločanja, saj je bilo preveč heterogeno, hkrati pa je bilo živo zavedanje, da konsenz duši manjšinske glasove. Sočasno pa so posamezniki predlagali različne akcije ali oblikovanje delovnih skupin, vendar niso želeli prevzeti odgovornosti za njihovo izvedbo. Ta praktičen in konceptualni izziv je vodil k izumu nove prakse, ki so jo zasedbeniki poimenovali demokracija direktne akcije (DDA) in ki je pomenila predvsem dvoje: prvič, ključni element zasedbe so postale delavnice, na katerih je bil prostor za izražanje mnogoterosti gibanja. Skupščine, ki so sicer še vedno potekale vsak večer, so se tako spremenile v logistični in organizacijski forum. In drugič, DDA je odgovornost za izvedbo predlagane delavnice ali načrta prenesla na predlagatelja. Tako je postalo gibanje učinkovito in se izognilo sanjarjenju o težko izvedljivih idejah (za podrobnejše informacije o metodi glej Razsa in Kurnik, 2012).

v skupnosti. Prav ta paradigmatska osebna zgodba je sprožila akcijo proti pristojnemu ministrstvu in pridobljeno vednost spravila v gibanje, akcijo. Zgodba M. je vzorčna zgodba tega, kako militantno raziskovanje gradi in spreminja subjektivitete; čeprav je več desetletij preživel v različnih institucijah, od sirotišnice do psihiatričnih bolnišnic, je M. konec svojega življenja dočakal svoboden. Ko je po zaslugi gibanja za dezinstitutionalizacijo začel živeti v skupnosti, je dobil priložnost biti nekaj drugega kot tisto, kar naj bi po pričakovanjih bil.

Prekerci, ki so se udeleževali omenjenih delavnic, svojega boja niso zastavili sindikalno. Njihov fokus niso bile pravice, ki naj bi jim jih, kot delavcem, podelila država, temveč so razmišljali, kako spremeniti sistem, zaradi katerega so jim nekatere pravice odtegnjene, in kako znotraj obstoječega organizirati okolja, v katerih bodo lahko sami skrbeli za vsaj del svoje blaginje, da bi tako postali manj prekerni. Široka zastavitev delavnic in vodilnih sloganov zasedbe je odpirala nova vprašanja, povezana primarno s finančno krizo, hkrati pa je pritegovala obraze, ki jih morda klasični sindikalni boj ne bi.

Čeprav se je okupacija trga pred ljubljansko borzo sklenila precej potihoma,¹⁶ pa ni bila brez učinkov. Skozi okupacijo, ki je vzpostavila radikalno odprt prostor – bolj odprt ne bi mogel biti: dogodki so potekali pod milim nebom ali v šotorih – se je aktiviralo večje število posameznikov, ki pred tem niso bili politično in družbeno angažirani. Pogosto je bil glavni razlog za to občutek nemoči: niso vedeli, kako, kje in s kom bi se aktivirali, četudi so vedeli, da v svojih izkušnjah niso osamljeni. Javna zasedba in odkrito delovanje sta jih pritegnila, da so se udeležili dogajanja: najprej kakšne od skupščin, sčasoma pa so spoznali somišljenike, se opogumili in začeli aktivno prispevati tudi sami. Sama zasedba, torej fizična oblika, ki jo je privzelo gibanje, je po dolgem času ponovno odprla tudi vprašanje dostopa do prostora, ki nam je na voljo in s katerim lahko posamezniki razpolagamo. To vprašanje ni bilo posebej tematizirano, pa vendar je ves čas plavalo na površje: v obliki (poskusov) vsaj kratkokrajnih zasedb drugih prostorov (poleg FF tudi Fakultete za socialno delo, pa Ministrstva za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti), ne nazadnje pa se je okupaciji pridružilo tudi lepo število brezdomcev, ki niso imeli drugam. Boj-za je s svojimi številnimi aktivnostmi, od predavanj in delavnic, do protestov in direktnih akcij, središče Ljubljane spremenila v prostor, v katerem izražanje ogorčenja na ulicah ni več demonizirano; kjer si ljudje upajo spregovoriti

¹⁶ Zasedbeniki in podporniki so skozi mesece vedno redkeje prihajali v tabor, precej jih je zdesetkala tudi močna zima, zaradi katere se je znaten del dejavnosti preselil v Socialni center Rog. Del zasedbe so bili v začetku tudi študenti, ki so po kakšnem mesecu dni okupacije trga zasedli še Filozofsko fakulteto in večino svojih dejavnosti prestavili tja. Zadnje šotore so zasedbeniki pospravili aprila, maja pa so se skupaj odpravili v Frankfurt na dneve akcij (Blockupy Frankfurt).

o vsakdanjih tegobah in skupaj razmišljati o tem, kako jih rešiti. To je bil verjetno najboljši možen izkupiček militantne epistemologije na trgu pred ljubljansko borzo.

2. 3 METODOLOGIJA

Spoznali smo torej epistemološki pristop, ki zaznamuje pričujoče delo, in hkrati ugotovili, da sama epistemologija ne determinira metodologije. Pri našem raziskovanju smo triangulirali metode, ki jih pozna vsak družboslovec: v prvem delu naloge sta bili to predvsem analiza primarnih virov (dokumentacija, zakoni, sporočila za javnost in tako naprej, ki začrtujejo našo študijo primera) in sekundarnih virov (znanstvena in strokovna literatura, vezana na proučevane teme). Drugi del naloge, v katerem se ukvarjamo s študijo primera, pa je bil v metodološkem pogledu precej bolj raznolik. Njegova osnova je bilo dolgotrajno terensko delo, po Brymanu (2012) »odkrito, nestrukturirano opazovanje z udeležbo«. Tu se moje raziskovanje, kot že opisano v uvodnem delu, sreča s političnim angažmajem. Nestrukturiranost izkušnje s sabo seveda prinaša slabe plati, predvsem razpršenost in nediscipliniranost za sprotno zapisovanje in javno objavljanje teh zapisov. Zato številnih informacij, predvsem tistih iz drugega dela te naloge, ne boste našli javno objavljenih: obstajajo v različnih zabeležkah, na *mailing* listah, nekatere pa le v spominu – te smo preverjali s pomočjo kompanjonov, s katerimi smo skupaj delovali v tistem obdobju oz. kolektivu. Metode, ki smo jih uporabili pri študiji primera, podrobneje opisujemo na začetku šestega poglavja.

3 PREKERNOST: ISKANJE POLJA BOJA

V uvodu smo se dotaknili razlike med razumevanjem fenomena prekernosti v njegovi ožji, zaposlitveni definiciji (kot prekarnosti) ter širšo interpretacijo, po kateri je zaposlitveni status le ena od dimenzij prekernosti. Okvir, znotraj katerega smo sploh vajeni razmišljati o teh »drugih« dimenzijah, pa se sooča s problemom: močno ga zaznamuje moderno razumevanje produkcije vrednosti, ki daje primat delu in katere paradigmatična podoba je industrijska proizvodnja; skozi njo razume tudi vse ostale vidike človekovega življenja. Na primer, otežen dostop do stanovanja razume kot posledico negotovega delovnega razmerja, v katerem je posameznik premalo plačan, zato si ne more privoščiti najemnine, ker nima stabilnega vira dohodkov, pa ne more pridobiti kredita, s katerim bi stanovanje kupil. Vse to seveda drži, vendar je takšna naracija samo del zgodbe: ne dotakne se na primer vprašanj, zakaj, koliko in kakšno najemnino bi moral posameznik plačevati, ali pa zakaj so vrednosti stanovanj tako visoke, da potrebuje za nakup doma posojilo. Zato moramo, če želimo bolj celostno razumeti problem prekernosti, opustiti idejo, da lahko zadovoljujoča analiza izhaja iz (norme garantiranega) dela, ki ne posega v sam režim vrednotenja in apropiacije proizvedenega, kar od nas zahteva proučitev sprememb v naravi dela in osredinjenje na vprašanje lastnine.¹⁷

Dejstvo o spremenjeni naravi dela in načina proizvodnje vrednosti v zadnjih nekaj desetletjih je splošno sprejeto. Najpogosteje se v splošni rabi za označevanje novega režima dela uporabljajo termini nematerialno, afektivno, postfordistično in intelektualno delo, nemalokrat pa se kot glavni vzrok za spremembe navaja tehnološki napredek, avtomatizacija proizvodnje¹⁸ in informatizacija. Vsaka od omenjenih oznak poudarja določen vidik nove organizacije dela in proizvodnje vrednosti, manj pozornosti pa posveča drugim. Na primer, afektivno delo se osredini na vpreganje čustvenih dimenzij, intelektualno delo kognicije; pojma nematerialnega in postfordističnega dela namesto na afirmaciji temeljita na negaciji in sta zato nezadostna: Postfordistično delo ni fordistično, toda kaj je? Nematerialno delo ni materialno, toda kaj je? Ena od težav teh oznak je, da spremenjeni režimi dela sicer res temeljijo na nekaterih novih, nemanualnih dimenzijah, vendar to ne pomeni, da so izgubili svojo materialno, celo fizično komponento. Na primer, skrbstveno delo, za katerega je značilna močna emotivna angažiranost

¹⁷ Vprašanje lastnine v kontekstu ekstrakcije vrednosti v resnici predhodi delu v tej funkciji, pa vendar se zdi, da je postavitev dela kot osrednjega mehanizma za to ekstrakcijo tako močno vplivala na politike (*policy*) družbenega organiziranja, da se ob ponovni vrnitvi k lastnini kot generatorju vrednosti temu dejstvu ne znamo prilagoditi, da bi lahko ponovno mislili onkraj dela.

¹⁸ Ta naj bi po mnenju nekaterih pesimistov prinesla celo »konec dela« (Rifkin, 2007).

posameznika, ali na primer uredniško delo, ki zahteva določene kognitivne zmožnosti, proizvajata tako materialne učinke – npr. higiensko sprejemljivo stanje oskrbovanca ali izdan zbornik – kot od izvajalcev zahtevata fizično angažiranost in zmožnost – npr. dovolj moči za dvigovanje ali prekomerno uporabo posameznih čutov. Drugi problem, ki ga imajo te oznake je, da povedo malo o proizvajanju vrednosti; prej povedo, kako se vrednost ne proizvaja (torej ne v fordističnem režimu, ne skozi zgolj manualno delo). Nekoliko natančnejša je v tem smislu terminologija, ki ni prešla v splošno rabo. Franco Berardi Bifo, ki za paradigmo novega načina proizvajanja vrednosti vzame delo, utemeljeno na kogniciji, katerega vodilna figura so »kognitarci«, govori o semiokapitalizmu (2016); Stefano Harney (2014) se bolj kot s spremenjeno naravo dela ukvarja z njegovim upravljanjem in piše o sinaptičnem delu; podobno je izhodišče Mattea Pasquinellija (2014), ki se sprašuje, kakšna je v novem režimu vloga informacij in v svojo analizo vpelje algoritme. Vsi ti avtorji uporabljajo tudi terminologijo, ki je prešla v splošno rabo in smo jo navedli zgoraj, vendar njihova analiza izhaja iz predpostavk, ki so jih utemeljili predstavniki operaizma, zato se jih pogosto označuje za postoperaiste. Tudi sami bomo izbrali ta pristop, saj ga razumemo kot ploden teren za novo razumevanje prekernosti. Pri tem se bomo ukvarjali predvsem s tem, kaj se je spremenilo v organizaciji dela, da bi lahko v tem in naslednjem poglavju opredelili koncept biopolitičnega dela. Ne tem mestu povejmo le, da poglavitno prednost termina biopolitično delo vidimo v tem, da se namesto na dimenzijo pojavnosti produkta (materialno/nematerialno delo), proizvajalčevega orodja (manualno/kognitivno/afektivno delo) ali razmerja med »starim« in »novim« tipom dela (fordizem/postfordizem) osredini na vprašanje, kaj je »surovinska« osnova nekega dela. Za Hardta in Negija je biopolitično delo močno podružbljeno delo, ki izhaja iz in se vedno znova vrača v skupno, pri čemer ga tudi reproducira. Za to je nujno, da ima takšno delo avtonomijo, saj lahko le onkraj nadzornih mehanizmov, značilnih za fordistično delo, proizvede dobrodejna srečanja, značilna in nujna za skupno. Ker vse to zveni precej zapleteno in k tej definiciji se bomo še vračali, toda najprej se moramo vrniti v režim industrijske proizvodnje, da bi lahko v nadaljevanju pojasnili konceptualne razmisleke, ki so vodili k počasni biopolitizaciji. Na koncu tega poglavja se posvetimo tudi dolgu, saj gre za najbolj paradigmatški primer tega, kako se produkcijski odnosi danes organizirajo okoli občega intelekta.

3. 1 TAYLOR: PRINCIPI ZNANSTVENEGA MENEDŽMENTA

Industrijsko proizvodnjo je zaznamoval delovni režim, ki se je razlikoval od prejšnjih. V fevdalizmu je delovni del populacije živel v odvisnosti od lastnika zemlje, ki jo je obdeloval. Obrtništvo je temeljilo na odnosu mojstra in vajenca ter bilo, predvsem po zaslugi cehovske ureditve, relativno zaprto za konkurenco. Merkantilizem je kot način organizacije obrtništva spodbujal nastanek manufaktur, ki so oslabile moč cehov, za njih pa je bila značilna koncentracija delavcev in osnovna delitev dela, ki pa je bilo še vedno organizirano na predindustrijski način – delo je bilo ročno, izdelki pa nestandardizirani.

Prelomnico za novo organizacijo dela predstavljajo po eni strani tehnološki izumi, ki so omogočili prehod iz ročnega dela v vsaj delno mehanizacijo, s tem pa standardizacijo in padec cene posameznega proizvoda, po drugi pa nova razmišljanja o čimbolj učinkoviti organizaciji dela. Pri tem je gotovo najpomembnejša tako imenovana menedžerska revolucija, ki jo je sprožilo leta 1911 izdano delo Fredericka W. Taylorja *Principi znanstvenega menedžmenta*. Taylor je konec 19. stoletja začel raziskovati učinkovitost tedanjega delovnega procesa; najbolj znana je njegova raziskava dela z lopato, ki mu tudi v omenjeni študiji nameni znaten prostor. Rezultati so pokazali, da je obstoječa organizacija v smislu končne količine opravljenega dela neučinkovita, saj morajo delavci, ki delujejo po sistemu (lastne) »inicitive in spodbude« (ang. *initiative and incentive*), sami načrtovati in opraviti vse faze delovnega postopka, nekateri njihovi gibi so neučinkoviti, prav tako pa nimajo primerne motivacije za intenzivnejše delo (glej Taylor, 1911, 2020 [v pripravi]). Skozi potanko študijo je Taylor prišel do spoznanja, da bo opravljena večja količina dela, če ga razdeli na posamezne etape, ki jih opravljajo različni ljudje, pri čemer postane načrtovanje naloga menedžmenta – če se torej delo specializira, gibi standardizirajo, nadzor pa prenese na poseben sloj ljudi znotraj podjetja, kar je bilo izhodišče za nov način organizacije delovnega procesa. Vendar pa ta nova organizacija ni pomenila le zvišane produktivnosti, pomenila je tudi – in ta vidik je za nas posebej pomemben – izgubo delavčeve avtonomije. Ko beremo *Principe*, ne moremo mimo tega, da je avtonomija pravzaprav eden osrednjih motivov Taylorjevega dela: poleg tega, da agitira za uvedbo natančnejših mer učinkovitosti, značilnih za znanstveni menedžment oziroma menedžment nalog v nasprotju z menedžmentom »inicitive in spodbude«, ki naj nadomestijo dotakratne metode ocenjevanja »čez palec« (ang. *rule-of-thumb*), ki dajejo določen manevrski prostor, znaten del študije nameni vprašanju, kako delavcem preprečiti, da bi namerno delali počasi oz. pod lastno zmožnostjo (ang. *soldiering*). Takole piše Taylor (1911, str. 14):

V nadaljevanju bo v razpravi prikazano, da bi z odpravo počasnega dela in vseh oblik izogibanja delu ter v kolikor bi uredili razmerja med delodajalci in zaposlenimi tako, da bi vsak delavec delal v svojo korist in kar najhitreje kot zmore, ob tesnem sodelovanju z managementom in s pomočjo managementa, v povprečju skoraj podvojili učinek vsakega človeka in vsakega stroja.¹⁹

Skratka, če je lahko delavec prej sam določal tempo dela, je zdaj to zmožnost izgubil. Predelavce, ki so kljub vodstvenemu položaju v svoji skupini opravljali delo, običajno enako kot navadni delavci, so nadomestili menedžerji, katerih naloga je postala natančna organizacija delovnega procesa, da bo ta čimbolj učinkovit. To rojstvo novega »razreda« je z vidika delavca pomenilo, da je izgubil možnost samostojnega upravljanja procesa, hkrati pa je razbitje procesa na več faz pomenilo, da je izgubil tudi nadzor nad celoto.²⁰ Zato z vidika kapitala ta nova organizacija, ki jo imenujemo taylorizem, ni bila uspešna le zaradi zvišane učinkovitosti, česar posledica sta maksimizacija proizvodnje in s tem zvišanje dobička, ampak tudi zaradi lažjega nadzora nad delavci, ki so izgubili avtonomijo, pregled nad delovnim procesom ter postali zaradi standardizacije in množičnosti proizvodnje hitro zamenljivi – ter zato še bolj dovzetni za grožnje in nevarnost izgube dela. Za izpopolnjevalca in dokončnega realizatorja znanstvenega menedžmenta velja Henry Ford, ki je v želji po rasti svojega avtomobilskega posla skladno s Taylorjevimi principi izpopolnil dimenzijo množičnosti in nižanja stroškov, in sicer skozi izum in uporabo tekočega traku. Ta je postal simbol industrijske proizvodnje, delo v tovarni, organizirani kot je bila Fordova, pa paradigma odtujenega, slabo plačanega, zaradi ponavljajočih se gibov fizično napornega, zaradi redukcije delavca na izvajalca gibov, ki ne zahtevajo ustvarjalnosti ali razmišljanja, pa duhamornega tovarniškega dela. Dodajmo še dejstvo, da tovrsten režim dela proizvaja množico enakih, standardiziranih izdelkov, ki jim naknadno išče kupce na trgu, in opisali smo proizvodni režim, ki ga imenujemo fordizem.²¹

¹⁹ Prevod Andreja Markovića in Primoža Turka, iz rokopisa. Prevod je v pripravi, njegov izid je načrtovan za leto 2020.

²⁰ Izguba tega nadzora lahko pomeni, da je izgubil tudi vednost o tem, čemu njegovo delo sploh služi oz. kaj je končni produkt. V skrajni obliki bi lahko to na primer pomenilo, da bi delavec izdeloval specifični del za izdelavo bombe, ki bo uporabljena v vojni in povzročila človeške žrtve, pa tega ne bi vedel.

²¹ Kot izpopolnitev fordizma oz. njegova prilagoditev trgu se navaja toyotizem, ki se mu tu ne bomo posebej posvečali. Gre za spremembe na dveh ravneh: 1. Spremenjen je odnos med proizvajalcem/prodajalcem in kupcem, in sicer proizvajalec najprej prouči trg, šele nato se loti izdelave serije izdelkov. Ta odnos se prenese tudi na proizvajalce posameznih komponent končnega izdelka, ki končnemu ponudniku izdelka te dostavi »ob pravem času«. Takšen način proizvodnje se imenuje tudi vitka produkcija oz. produkcija ob pravem času (ang. *lean production, just-in-time production*) in predvideva izdelavo manj standardiziranih izdelkov ter boljše razmerje med proizvedenimi in prodanimi dobrinami (manj ostanka). 2. Večji poudarek se daje delavčevemu občutku, da je njegovo mnenje pomembno. Na Japonskem, od koder toyotizem izvira, so delavcem dali določeno stopnjo avtonomije, ki pa je povsem drugače razumljena kot avtonomija, kot so jo razvijali avtonomisti (glej nadaljevanje besedila), saj je usmerjena v dvigovanje dobička. To so tudi glavne značilnosti paradigme participativnega menedžmenta (glej npr. Gostiša, 1996). S podeljevanjem določene stopnje avtonomije posameznikom se je ustvaril razred bolj privilegiranih delavcev (redno zaposlenih, državljanov, kvalificiranih), ki so bližje menedžmentu kot manj privilegiranim delavcem. (Kar skoraj nekoliko spominja na organizacijo angleških plemiških gospodinjev

3. 2 AVTONOMISTIČNI MARKSIZEM: K PODRUŽBLJENJU DELA

V takšen delovni režim, ki je spodbudil različne kritike in množično organiziranje v sindikate, je v 60. letih 20. stoletja med drugimi poseglo tudi italijansko delavsko gibanje, znano kot operaizem,²² iz katerega se je razvil avtonomistični marksizem. Za avtonomiste je na najsplošnejši ravni, ki jo odraža tudi samo ime, značilno, da za izhodišče analize razmerja med kapitalom in delom²³ odzamejo primat moči kapitala in ga pripišejo delavskim uporom; to vključuje primarnost razredne kompozicije, kar pomeni, da mora biti izhodišče za organiziranje bojev realno obstoječe stanje, ne idealna, zamišljena, transcendentna predstava o tem, kaj naj bi delavski razred bil, ki je značilna za ideologije. Avtonomija pa ne označuje zgolj avtonomije od nadzora in discipline, temveč tudi avtonomijo samovalorizacije. To pomeni, da delavci, prvič, prevzamejo nadzor nad valorizacijo presežnega dela, in, drugič, hkrati iz svojih izkušenj in kompozicije definirajo, kakšne so njihove potrebe in želje ter se ne podrejujejo odtujenim in vsiljenim zahtevam, za katere se pričakuje, da jih bodo imeli zgolj zato, ker so pripadniki delavskega razreda. S tem precej preprostim obratom dosežejo zanimiv takojšnji učinek, in sicer iz abstraktnega, skoraj demoničnega razmerja, v katerem prevladujoč kapital določa eksistenco svojih žrtev, tj. delavcev, ki se nemočno udinjajo za mezdo, protagonizem prenese na prav te delavce in tako odpre prostor za mišljenje dinamičnega razmerja med dvema enakovrednima

v 19. stoletju, kjer so bili višje rangirani služabniki – npr. komornik, stevard, guvernanta, glavni oskrbnik, butler – po vplivu in moči, ki so jo imeli nad drugimi in dogajanjem v gospodinjstvu, bliže gospodarju kot nižje rangiranim služabnikom, npr. lakaju, pažu, konjaru, vrtnarju, sobarici, perici, pomivalci.) Za eno ključnih del o toyotizmu glej Womack, Jones in Roos, 1991.

²² Gibanje je imelo svoje frakcije in v njem so bile aktivne različne skupine. Med največjimi in teoretsko najpregnantnejšimi se običajno navajajo izvorni *Potere Operaio* (1967–73), po katerem je dobil operaizem tudi ime, skupina pa je delovala predvsem v tovarnah. Po njeni razpustitvi je nastala skupina *Autonomia Operaia* (1976–78), ki se ji je pridružil velik del militantov iz *Potere Operaio*, njen fokus – kot pove že samo ime – pa se je iz delavskih vprašanj premaknil k vprašanju avtonomije. Kot tretjo večjo skupino se pogosto navaja *Lotta Continua* (1969–76), ki je znana predvsem po svojem časopisu (ta je izhajal še vse do leta 1982). V besedilu se naslanjamo predvsem na delo *Autonomie*. Za natančnejšo zgodovino gibanja, okoliščine njegovega nastanka in razvoj glej Wright, 2017.

²³ Oz. produkcijo. V nasprotju z angleščino, ki pozna izraza *labour* in *work*, poznamo v slovenščini zgolj izraz *delo*, ki lahko po SSKJ pomeni: 1. »zavestno uporabljanje telesne ali duševne energije za pridobivanje dobrin«, 2. »delanje, vezano na določeno področje«, 3. »kar se uresničuje z delanjem«, 4. »kar je uresničeno z delanjem, zlasti na umetniškem področju«, 5. »predmet, stvar, ki jo kdo izdeluje«, 6. »zaposlitev, služba«, 7. »dejanje«, 8. »fiz. premagovanje sile na določeni poti«. Za nas sta relevantna predvsem prvi in šesti pomen; šestega lahko razumemo kot *work*, prvega pa kot *labour*, pri čemer pa ima angleški *labour* še en pomen, in sicer lahko označuje tudi depersonificirani delavski razred (tako so npr. *labour struggles* boji delavstva, ne boji dela). Na nekaj podobnega, a z nekoliko drugačnim poudarkom, opozarjajo tudi prevajalci Negrijevih esejev iz 70. let, zbranih v delu *Books for Burning*. Pravijo: »*Lavoro* hkrati pomeni *labour* in *work*. Prvi pomen označuje vir moči delavcev in velja za afirmativnega; drugi označuje kapitalistično obuzdenje te moči in velja za pejorativnega.« (Murphy et al., 2005, str. xxx).

partnerjema v boju, v katerem delavstvo skozi subjektivizacijo vedno išče razpoke v sistemu, ki jih poskuša kapital zakrpati ter obuzditi upor delavstva.²⁴

Operaisti so izhajali iz analize tovarne, iz najbolj značilnega fordističnega dela, ki si ga lahko zamislimo. Takole povzema Mario Tronti, ena od vodilnih figur začetkov operaizma (2010, str. 187):

Vprašanje je bilo v tem, kako dati temeljnemu protislovju novo teoretsko in praktično formo. To protislovje smo razbrali iz notranjosti kapitalskega razmerja, iz produkcijskih razmerij, se pravi iz tega, kar smo imenovali »znanstveni pojem tovarne«. Kolektivni delavec je tu potencialno imel, če se je boril, če je organiziral svoje boje, neke vrste suverenosti nad proizvodnjo. Bil je – ali bolje, lahko je postal – revolucionarni subjekt.

Osrednja figura je bil delavec v proizvodni hali, za tekočim trakom, znotraj fordistične organizacije produkcijskega procesa in tayloristične organizacije delovnega procesa. Odtujenost delavca je bila tu na vrhuncu. Ne le, da delavec ni maral svojega dela. Sovražil ga je. Zavračanje dela je postalo smrtonosno orožje proti kapitalu. S tem, ko je postala delovna sila, ta sestavni, variabilni del kapitala, ki je različen konstantnemu kapitalu, avtonomna sila, ko se je izognila funkciji produktivnega dela, je zasejala grožnjo naravnost v srce kapitalističnega produkcijskega razmerja.

Da bi razumeli, kaj pomeni, da je variabilni del kapitala postal avtonomna sila, se moramo za trenutek vrniti k osnovi Marxove analize iz *Kapitala*. V njem avtor opozarja, da se z razvojem tehnologij spremeni razmerje med konstantnim in variabilnim kapitalom (tj. organska sestava kapitala) ter znotraj tega med nujnim in presežnim delom. Konstantni kapital (stroji in ostala oprema ter infrastruktura, ki so potrebni za delovni proces) je tisti, ki med samim produkcijskim ciklom ne prinaša nove vrednosti – je akter mrtvega dela tj. predstavlja vrednost, ki se le obnavlja (z vsakim predmetom x, ki ga ustvari konstantni kapital, torej predmet y, ostajajo vrednost, strošek proizvodnje in dobiček enaki; vrednost stroja se na izdelek prenese le deloma in zelo počasi). Variabilni kapital (stroški dela, tj. delavec in njegova plača) je v nasprotju s konstantnim akter živega dela, tisti, ki v produkcijskem procesu oz. v cirkulaciji kapitala ustvari novo vrednost, ki jo delimo na nujno in presežno: nujna se izrazi skozi delo, ki mora biti opravljeno za reprodukcijo samega proizvodnega procesa (potrebni delovni čas), presežna pa ostane po tem, ko od celotnega dela odštejemo nujno delo. Z razvojem tehnologij pa se poveča produktivnost in za izdelavo produkta je zdaj potrebnega manj živega dela – ki pa je vir nove vrednosti. To vpliva na organsko sestavo kapitala in seveda profitno mero, ki začne kljub povečevanju celote profita padati (težnja po padanju profitne mere). Da bi se lastnik kapitala

²⁴ Zato dela avtonomističnih marksistov nimajo pridiha katastrofičnih razsežnosti, ki je pogosto značilen za marksistične pisce.

temu izognil, mora sprejemati različne protiukrepe. Če poskuša manko profita nadomestiti od zunaj, bo zvišal končno ceno izdelka; ker pa je pri tem odvisen od obnašanja konkurence, je večja verjetnost, da bo poskušal poiskati rezerve znotraj delovnega procesa, tj. povečati presežno vrednost, nastalo v samem procesu proizvodnje, kar pa lahko stori na dva načina: absolutnega in relativnega. Absolutno povečanje presežne vrednosti pomeni, da podaljša delovni čas, relativno pa, da se zmanjšuje potrebni delovni čas – kar nas vrne nazaj k tehnološkemu napredku. Z zmanjšanjem potrebnega delovnega časa se torej viša relativna presežna vrednost, za nadzor nad katero se bojuje »živa sila«, tj. delavec: in o tem pravzaprav govori Tronti v zgornjem citatu, ko piše o zavračanju dela, o tem, da so delavci postali avtonomni – postali so namreč avtonomni v tem, da so valorizirali svoje presežno delo, ki ga je bilo v razmerju do potrebnega dela vedno več. Zavračanje dela je lahko vključevalo različne taktike (npr. stavke, zasedbe, *sit-in*-e, sabotažo, počasno delo), od delavcev pa je zahtevalo novo solidarnost in družabnost, ki se je realizirala tudi v prostorih izven tovarne.

Perspektiva, da delavec ni nemočna žrtev sistema, ampak se mu vedno znova upira, in možnost samovalorizacije sta delavcem torej postavili izziv organizacije in razširitve boja onkraj tovarne. Nezadovoljni z delom sindikatov in strank, ki naj bi jih predstavljale, so začeli izumljati avtonomne načine organizacije in načine blaženja pritiskov, ki jih je nanje izvajal fordistični režim. Pomembno je torej bilo, da imajo posamezniki avtonomijo ne le na delovnem mestu, kjer lahko odločajo o tem, kaj, kako in koliko delati, ampak tudi zunaj njega, zaradi česar so manj odvisni od dela; da imajo moč nad tem, da odločajo o pogojih dostopa do prostorov, dobrin in storitev, ki jih potrebujejo v vsakdanjem življenju, najsi bo to stanovanje, elektrika, javni prevoz ali prisostovanje na kulturnem dogodku. Iz tega prepričanja se je razvila praksa samoredukcije, ki temelji na predpostavki, da bi morala vrednost omenjenih in podobnih dobrin temeljiti na njihovi uporabnosti, ne možnosti menjave – v ospredje torej postavlja uporabno vrednost na račun menjalne vrednosti (podrejenosti tržnim mehanizmom). Najprepoznavnejša praksa samoredukcije tako postane avtonomno določanje cen – te so tolikšne, kot si jih lahko ljudje privoščijo in kolikor menijo, da je ustrezen cenovni ekvivalent uporabne vrednosti te dobrine. Wright (2017, str. 158) samoredukcijo postavlja v kontekst energetske krize iz prve polovice 70. let:

Leta 1974, ko se je zaradi energetske krize na Zahodu pospešila domača inflacija, je italijanska družba eksplodirala v novih bojih [...] Rdeča nit novih nemirov je bila praksa »samoredukcije«, z organizacijo katere so se delavci poskušali zaščititi pred povišanimi

cenami storitev, ki jih je sprožila Rumorjeva²⁵ vlada. Začela se je v Torinu, kjer delavci Fiatovega obrata Rivalta niso hoteli plačati povišane cene za avtobusne vstopnice, in se kmalu razširila v vsa severnoitalijanska mesta in v Rim, kjer je postala posebej priljubljena kot taktika boja proti povišanju cen elektrike in priklopa na telefonsko omrežje.

V tem kriznem kontekstu so se torej odprla vrata za razširitev upora: niso se več upirali le delavci, ki bi – kot je bila idealna podoba reformističnega, konsenzualnega uvajanja sprememb, ki vztraja še danes – skozi mehanizme sindikalnih pogajanj in pritiskov, zahtevali, na primer, skrajšanje delovnega časa, boljše urne postavke, boljše splošne pogoje dela in tako dalje, temveč tudi populacija, ki je začela zaznavati, da izkoriščanje ne poteka le na delovnem mestu, ampak se dogaja tudi skozi komodifikacijo dobrin, nujnih za življenje, višanje njihovih cen ter zmanjševanje proračunskih sredstev za posamezne sektorje. Zaradi grožnje zmanjšanja sredstev za šolstvo so se organizirali dijaki in študenti; torinski so se pridružili tudi tovarniškim skupščinam. Začel se je nov val okupacije stanovanj, nastali so številni javni skvoti; najmočnejši odraz prakse samoredukcije pa je bilo tako imenovano proletarsko nakupovanje, kjer so demonstranti od poslovođij trgovin izpogajali nakup živeža po znižanih cenah (Wright, 2017, str. 159).

Na drugi strani pa je zavračanje dela sam kapital prisililo, da je začel iskati možnost rekrutacije delovne sile med družbenimi skupinami, ki tradicionalno niso sodelovale v tovarniški produkciji (npr. ženske) ter hkrati razmišljati o možnosti ekstrakcije vrednosti v sferah izven tovarne. To je skladno s teorijo razredne kompozicije, kot jo po Negriju (glej npr. Negri, 2005a, str. 53–56), Cleaverju in Wrightu povzema Harrison (2011, str. 32):

Teorija razredne kompozicije vključuje analizo tako *tehničnih* kot *političnih* lastnosti produktivne subjektivitete [...]. *S tehničnega vidika* razredno kompozicijo pogojujejo objektivne danosti samega dela, tj. načini, na katerega je organiziran delovni proces, orodja, ki so pri tem uporabljena, in dobrine, ki so proizvedene. *S političnega vidika* pa razredno

²⁵ Mariano Rumor je bil italijanski politik iz vrst krščanskih demokratov. Kot premier je služil med letoma 1968 in 1970 ter ponovno v letih 1973–74. Nasledil ga je Aldo Moro, katerega ugrabitev in usmrtitev leta 1978 še danes sprožata polemike in različne teorije zarote, ki vključujejo tudi spekulacije o vpletenosti tujih sil. Obdobje 60., 70. in tudi še 80. let je bilo v Italiji politično izjemno napeto in polno konfliktov, zato je imenovano tudi svinčena leta. Na ravni institucionalne politike je bila vodilna ideja tako imenovanega zgodovinskega kompromisa med krščanskimi demokrati in tedanjo komunistično stranko, katerega snovalec je bil prav Moro. Oblast je skozi strategijo napetosti preganjala vsakršno pobudo, ki je koreninila v prepričanjih levo od sredine (delavska, študentska, ženska gibanja). Te pobude in gibanja so italijanske oblasti in varnostne sile neutemeljeno enačile s terorističnimi skupinami, ki so dejansko obstajale: večji delež njih je izhajal iz desnega političnega pola in je trobil v isti rog kot oblast, manjši delež pa je pripadal levici. Med njimi je prihajalo do krvavih konfliktov, ki so se prelivali tudi v družbo, nemalokrat pa so bile tarče desničarskih teroristov prav gibanja. Po Morovi smrti, za katero so odgovorne Rdeče brigade, so bili številni akterji gibanj krivo obdolženi za spodbujanje dejanj levega terorizma: eni so bili zaprti, drugi so pobegnili – tretji pa oboje. To je pomenilo tudi konec gibanj, ki so izhajala iz operativnih predpostavk, kar pa seveda ne pomeni, da avtonomistična oz. (post)operativna miselna tradicija ne živi naprej. Za pregled razvoja italijanske radikalne levice v 60. in 70. letih glej Turk, 2009; za analizo vpliva strategije napetosti na gibanja Turk, 2013, str. 5–62; 2017. Za dogajanje v zvezi z ugrabitvijo in usmrtitvijo Alda Mora glej Sciascia, 2006. Za samorefleksijo in stanje v drugi polovici 70. let pa Red Notes, b. d.

kompozicijo določa trenuten in pričakovan razvoj subjektivnih zmožnosti, ki se bodo razvile skladno s tehničnimi dejavniki, tj. potrebami, boji in organizacijskimi zmožnostmi delavskega razreda. Dinamika med tema elementoma je ključna za razumevanje razvoja produktivne subjektivitete [...]. Če uspe delavskemu razredu razstaviti in na novo sestaviti svojo politično kompozicijo na način, ki izziva kapitalistično dominacijo, potem se mora kapital odzvati z razstavljanjem tehničnih lastnosti dela in novim sestavljanjem svoje lastne strukture, da bi tako ponovno vzpostavil nadzor nad delavskim razredom.

Če se torej uspe delavstvo, ki je gibalno dinamike ekonomskega sistema, imenovanega kapitalizem, reorganizirati, se mora reorganizirati tudi kapital, ki začne posegati po možnostih apropiacije družbenega. Spremembe v režimu ekstrakcije vrednosti so pogosto predmet polemik tudi na točki, ko se družbenim in delavskim gibanjem 60. in 70. let očita, da je prav zaradi njihovih dejavnosti kapital začel srkati vase do tedaj nekapitalizirane družbene sfere. Drži, da jih je začel valorizirati,²⁶ vendar je neplodno dajati temu dejstvu nesporno negativen predznak. Prvič zato, ker so bile nekatere od teh družbenih sfer vedno sestavni del ekonomskih režimov, le da se delo znotraj njih ni dojemalo kot nekaj, kar je sploh treba plačati, pri čemer je najočitnejši primer reproduktivno delo; podružbljenost kapitala zato ne pomeni le novih področij izkoriščanja, ampak tudi njegovo zmanjšanje v sferah, kjer je bilo delo prej neplačano. In drugič ter za nas pomembnejše, spremembe so posledica *moči* delavskega razreda in da bi jih nov delavski razred obrnil sebi v prid, se mora vrniti k tej moči, ki pa jo mora organizirati na nov način. Povedano drugače, rekompozicija kapitala pomeni, da mora novo komponirani (podružbljeni in prekerizirani!) delavski razred proti novo komponiranemu kapitalu, ki je posledica razredne rekompozicije, uporabiti drugačne taktike boja, kot jih je delavski razred znotraj prejšnje razredne kompozicije, kar zahteva tudi drugačno organizacijsko formo in teorijo – takšno, ki bo izhajala iz kompozicije, ne takšno, ki bo to kompozicijo poskušala organizirati. Vendar to niti v 70. letih ni bilo tako očitno – in pogosto ni očitno niti danes. Bitke okoli konceptualnega fokusa so se tako začele kazati v razkolu med tistimi, ki so menili, da mora v središču še naprej ostati delavstvo, torej boji produkcije, in tistimi, ki so temu oporekali in vztrajali, da morajo biti v središču boji, ki se vezani na (upo)rabo in dostopnost dobrin: na eni strani vprašanje zajamčene plače in percepcija, da je treba razviti delavsko zavest, torej

²⁶ Negri v tem času, natančneje leta 1971, takole piše o keynezijanski ureditvi, ki jo razume kot državno organiziran mehanizem nadzora kontradiktorne narave denarja, ki je hkrati instrument merjenja dela in orodje za usmerjanje razvoja: »Kontradiktorna narava denarja bila ponovno vprežena v dobro kapitala. Toda ta 'socialistična' rekonstrukcija denarja se je zdaj zlomila. Do historičnega preloma je pripeljalo trdovratno zavračanje delavstva, da bi postalo subjekt takšnega razvoja, in vztrajen vzpon 'mezdnega dela, ki želi postati neodvisno' in se tako tudi obnaša.« (Negri, 2005b, str. 7) S podrobnostmi tega kompleksnega argumenta iz zgodnejših Negrijevih del, močno zaznamovanih s takratnim dogajanjem v Italiji in temelječih na branju Marxovega *Grundrisse*, se v tej nalogi ne bomo ukvarjali, je pa lahko zanimivo izhodišče za nadaljnje raziskovanje, predvsem zato, ker kaže drugo plat omenjenega očitka: delavstvo se seveda ni borilo za širitev sfer valorizacije, ampak proti vsiljeni organizaciji načina te valorizacije.

poseči v kompozicijo, na drugi prepričanje, da je prava pot zavračanje dela, podružbljenje boja, samovalorizacija in boj za skupno, ki izhaja iz obstoječega. Prvo izhodišče pripada sindikatom, ki agitirajo za tako imenovani klasični sindikalni boj, osredinjen na upoštevanje in širitev delavskih pravic oz. na njihovo krepitev v odnosu do dolžnosti, skratka predvsem na pravne in legalne vidike depolitiziranega boja. Drugo izhodišče je bliže gibanjem, ki prevprašujejo samo nujnost dobičkonosnega dela, s tem pa način organizacije skupnosti, v katerih živimo. Gre za (bio)političen, subjektiviteten boj, katerega temelji so namesto pogojev dela pogoji življenja.

3. 2. 1 Formalna in realna subsumpcija dela pod kapital in obči intelekt

Širitev področij izkoriščanja je neločljivo povezana z vprašanjem, na kakšen način si kapital sploh podreja delo: govorimo seveda o klasični Marxovi distinkciji med formalno in realno podreditvijo dela kapitalu. Kot piše Vercellone, je formalna subsumpcija, ki jo umešča med začetek 16. in konec 18. stoletja, utemeljena na podreditvi že obstoječih produkcijskih odnosov; značilen primer tega je t. i. razpršena tovarna, kjer je trgovec (podjetnik) pravzaprav organizator dela obrtnikov in neodvisnih delavcev, katerih produkte menja na trgu. V tej fazi je razmerje med delom in kapitalom zaznamovano z močjo, ki jo obrtnikom in delavcem dajeta njuna znanje in spretnost, dobiček pa se ustvarja skozi trgovino in finance²⁷ (Vercellone, 2007, str. 15). Realna subsumpcija nastopi nekoliko pozneje, tj. v času prve industrijske revolucije, razlika med njo in prejšnjo fazo pa je, da je v realni subsumpciji kapital tisti, ki sam organizira odnose, tj. delovni proces, iz katerega tudi vleče dobiček. Paradigma takšnega dela je tovarniško delo, kot smo ga opisali na začetku tega poglavja, kjer smo tudi že opozorili, da se je Taylor, ki je razvil idejo znanstvenega menedžmenta, v svojem delu precej posvetil vprašanju delavčeve avtonomije pri določanju tega, kaj in koliko delati. Na to opozarja tudi Vercellone (ibid., str. 16), ki realno subsumpcijo bere predvsem skozi delitev dela in polarizacijo znanja, ki se odraža v tem, da je delavstvu odvzeta moč odločanja in da njihovo delo ne temelji več na znanju in spretnosti, temveč na izvajanju enostavnih nalog, nadzor nad delom pa dobi manjšina, ki delo organizira in izvaja del nalog, ki zahteva znanje.

Negri nas opozarja, da Marx pri definiciji realne in formalne subsumpcije izhaja iz konceptov absolutne in relativne presežne vrednosti. »V neobjavljenem, šestem poglavju *Kapitala*, [...], Marx razliko med absolutno in relativno presežno vrednostjo tako posploši, da z njima opiše dve pomembni fazi v subsumpciji dela pod kapital. V teh fazah – prva je formalna in druga

²⁷ Finance so v tistem času seveda pomenile nekaj povsem drugega kot danes (glej poglavje o dolgu), a vendarle ne smemo pozabiti, da so bile tudi v preteklosti pogoste »finančne« krize; najbolj znan primer je kriza tulipanov, ki je leta 1637 izbruhnila na Nizozemskem.

realna – se kaže napredovanje podrejanja delovnega procesa kapitalistični komandi,« pravi Negri (2005a, str. 57–58), oz. kot povzema skozi Marxov *Grundrisse* (Marx,²⁸ 1996, str. 1034–1035 v Negri, *ibid.*, str. 58):

Splošne značilnosti formalne subsumpcije, torej neposredna podrejenost delovnega procesa kapitalu, se ohranijo, ne glede na tehnološki razvoj. Toda na tej podlagi se zdaj pojavi tehnološko in tudi sicer specifičen način produkcije, kapitalistične produkcije, ki transformira naravo delovnega procesa in njegove dejanske pogoje. Ko se to zgodi, smo priča realni subsumpciji dela ...

Realna subsumpcija dela pod kapital je prisotna povsod, kjer imamo relativno presežno vrednost.

Z realno subsumpcijo dela pod kapital se zgodi popolna (in nenehno ponavljajoča se) revolucija produkcijskega načina, produktivnosti delavcev in odnosov med delavci in kapitalisti.

Z realno subsumpcijo dela pod kapital se udejanjijo vse [do zdaj obravnavane] spremembe v delovnem procesu.

V fazi realne subsumpcije začne torej sam kapital organizirati odnose, in sicer tako, da v njih nastaja relativna presežna vrednost, torej dobiček. Ko se začne delavstvo upirati temu prisvajanju živega dela, začne kapital iskati nove sfere, v katerih bi lahko izvajal komando; pride torej do novih poskusov subsumpcije. In če se je ta v preteklosti pogosto dogajala preko dislokacije produkcijskega procesa, torej ekstenzivno, je še posebej v drugi polovici prejšnjega stoletja postala intenzivna, obrnila se je navznoter. Toda pri tem se zgodi nekaj: delo, ki si ga poskuša kapital podrediti v tej novi fazi, je po naravi drugačno od dela, ki je že podrejeno, saj v njem prevladujejo znanje, informacije, afekti – tj. obči intelekt. Ali kot pravi Vercellone (2007, str. 16):

Tretja faza je faza kognitivnega kapitalizma. [...] Odnos med kapitalom in delom zaznamujejo hegemonija znanja, razpršena intelektualnost in vodilna vloga produkcije znanja s sredstvi samega znanja, kar je povezano z vse bolj nematerialnim in kognitivnim značajem dela. To novo fazo zaznamuje [...] vrnitev trgovskih in finančnih mehanizmov akumulacije. Poglavitne elemente te nove konfiguracije in konflikte, ki izvirajo iz tega, je v veliki meri predvidel že Marx s svojim pojmom občega intelekta.

Z vidika kapitala torej nastopi problem: obči intelekt se ne pusti izkoristiti na enak način kot kapital, ki je šel skozi realno subsumpcijo. Ne moremo ga torej ločiti od znanja, od nadzora nad samim sabo, nad procesom, v katerem ustvarja vrednost, saj je to sestavni del njegove produktivnosti. Zato se mora kapital namesto k ustvarjanju dobička iz delovnega procesa ponovno obrniti k zunanjim dejavnikom; lahko bi pravzaprav rekli, da se mora vrniti k formalni

²⁸ Marx, K. (1976). Results of the Immediate Process of Production. V *Capital, Vol. 1* [Appendix]. New York: Penguin.

fazi subsumpcije, k trgovskim in finančnim mehanizmom akumulacije,²⁹ kot pravi Vercellone, ko komande ne izvaja skozi organizacijo odnosov znotraj samega produkcijskega procesa, ampak organizira odnose *okoli* njega. Na primer, ne organizira produkcije akademskega znanja, temveč načine, kako se bo to znanje delilo naprej.³⁰ Sodobni boj proti izkoriščanju se mora zato danes dogajati na ravni prav teh odnosov.

Zdaj je verjetno že precej bolj jasno, zakaj od samega začetka trdimo, da boj proti prekernosti ne sme biti zamejen na delovno mesto, in zakaj ga povezujemo z navidez povsem nepovezanim študijskim primerom, tj. Avtonomno tovarno Rog: zato ker je organizacija odnosov v mestih danes ena od tistih točk, kjer se najbolj očitno zgosti interes za nadzor nad produktivnimi silami našega časa – in je torej reappropriacija mestne krajine eden najplodnejših terenov za boj proti prekernosti.

Izhodišče, da so spremembe v načinih valorizacije posledica delavske moči, ki je kapital prisilila v reorganizacijo, našo analizo prav tako premakne iz nostalgичnega pozivanja k staremu k razmisleku o tem, kje so nova področja upiranja in kako jih ustvariti. Povedano drugače: analiza se premakne iz abstraktnega pravičništva na vsakdanje prakse upiranja in produkcije subjektivitete. S tem iz katastrofičnih razsežnosti, zbujanja slabe vesti, prevlade morale, poudarjanja žrtve in politike resentmenta – torej iz diskurza *nemoči* – preidemo na vprašanje samoorganizacije, potencialnosti za iskanje rešitev, oblikovanje lastnega sveta, domišljije in radostnih srečanj – torej na diskurz in politike *moči, potencije*. Ta sprememba fokusa je nujna za boj proti prekernosti, ki mora biti necentraliziran, razpršen, potekati hkrati na različnih področjih in lokacijah, protagonizem pa mora biti prenešen iz naslavljanja obstoječih, odtujenih (državnih) institucij na izumljanje svojih.

3. 3 K BIOPOLITIČNEMU DELU: PRVI POSKUS

Podružbljenost dela pomeni torej več stvari. Prvič, vedno več delovnih procesov in dejavnosti, ki so imele v preteklosti družbeno funkcijo, ne pa tudi funkcije ustvarjanja presežne vrednosti,

²⁹ Najočitnejši finančni mehanizem akumulacije je dolg, ki se mu obširno posvečamo nekoliko pozneje.

³⁰ Na tem mestu se želim zahvaliti osebi, ki te zahvale gotovo ne bo nikoli videla. To je Alexandra Elbakyan, računalniška programerka iz Kazahstana, moja vrstnica, ki je leta 2011 ustanovila portal Sci-Hub (<https://sci-hub.tw/>). Gre za piratsko spletno stran, prek katere lahko ob znanem identifikatorju DOI dostopate do besedil iz zelo različnih znanstvenih publikacij. Po zaslugi Elbakyanove, ki trenutno zaradi tožb v zvezi z avtorskimi pravicami živi na neznani lokaciji, ima na tisoče raziskovalcev z vsega sveta dostop do ogromne količine znanja. Do številnih besedil, ki jih najdete v končnem seznamu virov v tej disertaciji, sem dostopala prav prek tega portala.

postaja podrejeno valorizaciji. Drugič, nastajajo povsem nove sfere valorizacije, med katerimi so finance najvidnejši primer. Tretjič, tretja faza subsumpcije dela pod kapital je faza, v kateri se poskuša podrediti obči intelekt. Ker ta za svoje delovanje potrebuje avtonomijo, se ga ne podreja na ravni nadzora nad samo produkcijo, temveč organizacije odnosov okoli njega – trgovine in financ. Četrto, za vzpostavitev nadzora se posledično komodificirajo tiste dobrine, prostori in dejavnosti, pri katerih je v preteklosti namesto tržne prevladovala uporabna vrednost. Iz dela se ne ustvarja več ne ustvarja profit, temveč renta.

Na začetku tega poglavja smo rekli, da je biopolitično delo tisto, ki izhaja iz in se vedno znova vrača v skupno, pri čemer ga tudi reproducira. Zato je nujno, da ima takšno delo avtonomijo, saj lahko le onkraj nadzornih mehanizmov, značilnih za fordistično delo, proizvede dobrodejna srečanja, značilna in nujna za skupno. Del definicije smo pojasnili v tem poglavju – zdaj je jasno, kaj pomeni, da je delo avtonomno. Avtonomija dela preprosto pomeni, da imajo proizvajalci moč nad tem, da (samo)valorizirajo relativno presežno vrednost in da imajo nadzor in pregled nad delovnim procesom. Ta moč tudi pripomore h gradnji subjektivitet, ki se v prostor umeščajo drugače; so svobodnejši kot delavci v fordističnem režimu proizvodnje, ki te avtonomije niso imeli – zato se je glavna bitka bila na tem polju, torej polju samovalorizacije. S prehodom v fazo, ko postane glavna produkcijska sila obči intelekt, pa je nujno, da se proizvajalcev ne odtegne od moči, ki jo imajo nad produkcijskim procesom, saj se jih s tem odvzame sama esenca njihovega dela. Delo je torej avtonomno, ker je le takšno produktivno. Vendar to ne pomeni, da se s tem delo osvobodi poskusov nadzora; ta se namreč poskuša zdaj vzpostavljati drugje, skozi drugačne mehanizme: mehanizme lastninjena skupnega. Ker je skupno sestavni del definicije biopolitičnega dela, temu procesu posvečamo celotno naslednje, sicer nekoliko krajše poglavje, ki ga potrebujemo za končno sestavo konceptualnega aparata, ki nas pripelje do naše študije primera.

Še pred tem pa se lotimo analize zadnje finančne krize, v kateri se je izkristaliziralo, kakšne so lahko posledice premika nadzora iz samega produkcijskega procesa k nadzoru nad zadovoljevanjem osnovnih eksistencialnih potreb (in njihovim »plemenitenjem«).

3. 4 DOLG

Podružbljenje dela s sabo prinese ponovni obrat k financam, ki jih razumemo kot specifičen način organizacije družbenih odnosov. Najizrazitejša institucija, ki je povezana s

financionalizacijo, je seveda dolg. Posledice finančne krize, ki je izbruhnila jeseni leta 2008 in katere znaki so se kazali že nekaj let prej, bodo dolgotrajne, zato se mehanizmom, ki so pripeljali do te krize, tudi nekoliko podrobneje posvečamo. To je sicer rahla diverzija od glavne linije našega argumenta, ki je osredinjena na možnosti upora proti obuzdenju naše produkcijske moči; toda kljub temu smo se odločili, da jo obravnavamo, saj lahko na primeru analize dolga in financ vidimo, kako se materializira specifična logika organizacije občega intelekta.

Vzrok za krizo je bil specifičen način ustvarjanja vrednosti, ki je v veliki meri temeljil na špekulacijah z dostopom do nekaterih bistvenih razsežnosti človekove eksistence, najbolj očitno z dostopom do bivanjskih kapacitet oz. stanovanja: to pa je primarno politično vprašanje. Na političnost zadnje finančne krize kaže tudi definicija Maurizia Lazzarata, ki pravi, da »sedanje krize ne izhajajo iz domnevne razvezanosti med financami in produkcijo [...], ampak izražajo razmerje oblasti med upniki in dolžniki« (Lazzarato, 2012, str. 28). Ta kriza je tudi neločljivo povezana s prekernostjo in biopolitično produkcijo, in sicer na treh ravneh:

1. Konceptualno lahko financionalizacijo kot specifičen način proizvodnje vrednosti, katerega vodilni mehanizem je dolg, povežemo z biopolitično produkcijo na ravni njene (ne)materialnosti, fluidnosti, pomena, ki ga v procesu igrajo jezik, simboli – s tem pa načina subjektivizacije posameznika.
2. Dolg, natančneje zadolževanje pri finančnih institucijah, je na ravni posameznika način zadovoljevanja nekaterih osnovnih potreb (po bivanjski gotovosti, fizični mobilnosti, izobrazbi, zdravstveni oskrbi itd.). Analiza krize kaže, da so primarni razlogi zanjo navidezno ustvarjanje vrednosti, »napihovanje balona«, v središču katerega pa je bil prav dolg, v katerega so ljudje vstopili, da bi zadovoljili te potrebe.
3. Na ravni držav (javni dolg) poplačilo dolgov pomeni reze v proračunsko porabo in odprodajo premoženja, kar najbolj vpliva na priložnosti prekercev.

V nadaljevanju bomo na kratko obravnavali vsako od teh točk.

3. 4. 1 Dolg in subjektivizacija

V prejšnjem razdelku smo spoznali pogloblitve lastnosti novega režima dela, ki ga sledeč Negriju in Hardtu imenujemo biopolitično delo. Nekateri pisci so se posebej posvetili analizi podobnosti med temi novi režimi in procesi financionalizacije. Franco Berardi – Bifo, katerega pisanje sicer zaznamuje precejšnji pesimizem, namesto o biopolitičnem delu govori o

semiokapitalizmu, katerega vodilna figura so »kognitarci«. Gre za nekoliko drugačen pristop do vprašanja sprememb v režimih produkcije, kar je skladno z njegovim siceršnjim delom in raziskovalnim fokusom, ki je v veliki meri vezan na diseminacijo informacij in vlogo medijev.³¹ Bifo pri analizi transformacij dela poudarja vlogo znakov, simbolov in jezika; govori o informatizaciji in nematerialnosti, ki sta zanj paradigma prekarnosti – to kljub očitnemu zavedanju o spremembah v vrednotenju dela (podružbljenju) in tudi njihovi tematizaciji še vedno primarno umešča v sfero dela. Takole pravi (Bifo, 2016, str. 50):

Prekarnost ni značilna le za kognitarce. V naši dobi je navzoča povsod: v tovarnah, na poštah, v javnem zdravstvu, šolah in na univerzah – v sodobni družbi je delo povsod postalo v glavnem prekarno. Toda jedro prekarne transformacije se nahaja v sferi kognitivnega dela.

Zakaj je tako? Ker je fizično delo industrijskega delavca umeščeno prostorsko in tudi časovno v osemurni delovnik. To delo je v bistvu zapakirana realnost, ki jo je bil kapitalist prisiljen kupiti v zameno za izpogajani dogovor, za dogovorjeno mezdo in podobno.

Ko sila informacijske tehnologije razbije ta paket, se to najprej zgodi na ravni kognitivnega dela. Kognitivno delo je nematerialno, je povsem semiotično. Ni teritorializirano, nima fizične lokacije, mogoče ga je vlagati v različnih momentih prostora in časa in spletni stroj ga zlahka rekombinira. Ko prekarnost postane norma v prostoru kognitivnega dela, kognitivno delo preoblikuje produkcijski proces kot tak.

Predvsem zadnji del citata nas napeljuje na to, da je nova figura dela, tj. deteritorializirani posameznik, ki opravlja prav tako deteritorializirano delo, podobna novi paradigmi kapitala, ki jo namesto prostorsko umeščene sive betonske tovarne z visokimi dimniki simbolizirajo številke na digitalnih zaslonih finančnih institucij. In če pogledamo razvoj dogajanja na področju reorganizacije kapitala in novih delovnih pogojev, to drži: gre za »dvojni proces prekarizacije in financializacije«, ki »temelji na premiku od materialne, stvarne razsežnosti industrijskega dela k semiotični oziroma informacijski razsežnosti omrežne produkcije« (ibid., str. 41) – ta premik pa se je zgodil v kratkem obdobju zadnjih štirih desetletij.

Kot rečeno, je Bifovo pisanje zaznamovano s precejšnjo črnoglednostjo. V središču njegovega raziskovanja sta najpogosteje deteritorializacija posameznika in intimnost odnosa med spremenjenimi režimi produkcije in tem posameznikom. Prekarno delo je fragmentirano, razdeljeno na fraktale, ki jih delavec vedno znova sestavlja, pri čemer se mora podrediti zahtevam (ravno tako fragmentiranega) trga. To v kombinaciji z dostopnostjo ogromne količine informacij, ki jih človeški možgani ne morejo procesirati, hkrati pa imajo posamezniki občutek, da jih morajo poznati, saj je od njih odvisna naslednja priložnost za delo, sproža občutke panike, anksioznosti, strahu, depresije. »Panika je zaznavanje pospeševanja informacijskega ritma,«

³¹ Franco Berardi je bil ena od vodilnih figur Radia Alice, piratskega gibanjskega radijskega kanal, ki je deloval konec 70. let v Bologni.

pravi Bifo (ibid., str. 49), ki sicer upe v možnost organizacije upora polaga v obči intelekt, »subjektivnost, delujočo kot moč, ki nenehno proizvaja nove strukture« (ibid., str. 51), vendar je ta analiza nekoliko jalova, saj hkrati ne verjame v možnost, da bi se ta subjektivnost sploh lahko teritorializirala, saj »finančne moči ni na ulicah, ni je v mestu. Dobesedno je pravzaprav ni nikjer, biva v povsem semiotičnem kibernetnem prostoru, v algoritemskem prostoru, ki ga ni mogoče ne doseči ne ustaviti ne uničiti s fizičnim in teritorialnim aktom zasedbe.« (ibid., str. 72)

Zdi se, da Bifo nekako preskoči vmesno raven možnosti organizacije upora. Na eni strani govori o fragmentaciji tako dela kot kapitala, na drugi strani pa o finančnem kapitalizmu kot o mastodontski, nepremagljivi instituciji vladnosti in občem intelektu kot o sili, ki predstavlja možnost upora, vendar ostaja nerealizirana. Toda tu je še *mezzo* raven – tiste razpoke, v katerih se obči intelekt organizira, tudi zato, da bi se boril proti pretečim psihološkim težavam, na katere opozarja avtor (poleg citiranega dela glej o tem tudi Bifo, 2009). Zdi se torej, da Bifo zadevo razume skoraj preveč fatalno in da so njegova pričakovanja glede na realnost prekeriziranih preveč velikopotezna. Če »finančne moči ni na ulicah«, če se torej nikjer ne materializira, potem od prekernih ne moremo pričakovati, da bodo zgradili enoten odpor proti temu, kar obstaja le v »kibernetnem prostoru«. S takšno črnogledostjo se preprosto ne moremo strinjati, saj ni res, da »finančne moči ni na ulicah« – v resnici je tu še kako prisotna, le da se ne kaže neposredno, temveč prek prostorskih intervencij, ki se dogajajo v samih mestih: in tem bosta posvečeni zadnji dve poglavji te naloge. Na tem mestu želimo poudariti le, da se upor proti financiaciji in prekerizaciji organizira v tistih prostorih vmes, kjer po Deleuzu in Guattariju nastajajo tudi telesa brez organov; je torej razpršen, mnogoter, gomazeč in pogosto tudi nedetektiran. Obči intelekt se materializira v vsakem od teh posamičnih bojev.

O dolgu kot načinu subjektivizacije je v svoji zdaj že referenčni knjižici pisal tudi Maurizio Lazzarato. Ekonomija dolga je pravzaprav ekonomija časa. V uvodnem delu smo zapisali, da je prekernost časovni pojem, saj gre za vprašanje dostopa do tistega, kar nam jutri morda več ne bo na voljo. Podobno je v prihodnost usmerjen tudi dolg, vendar na neki drugi ravni: obljublja nam prihodnje bogastvo in s tem vpliva na načine našega bivanja, na naše obnašanje – skratka, na subjektivizacijo. Pravzaprav je mehanizem, po katerem deluje dolg, prodaja časa. Posojilodajalec ne prodaja predmeta, storitve, zemlje – prodaja preprosto čas med tisto točko, ko je posojilo dal, in tisto točko, bo ga bo dobil povrnjenega.³² Vrednost časa določi glede na

³² Posojanje denarja za obresti je bilo nekoč v krščanstvu interpretirano kot greh, saj naj bi bil le Bog tisti, ki lahko vlada s časom. Martin Luther je na začetku svojega službovanja močno kritiziral oderuštvo – pravzaprav je same

ocenjeno tveganje – to imenujemo višina obresti oz. obrestne mere (in nekateri jo postavijo tako visoko, da se dolžnik morda iz dolga ne izkoplje nikoli).

Pri dolgu gre tako za najčistejšo obliko podrejanja družbenih in medčloveških odnosov: za podrejanje prihodnjega časa. Ne časa tukaj in zdaj, delavčeve sedanjosti, ki se odraža v delovnem času, temveč čas tam nekje, čas, v katerem odplačujemo dolg. »Dolg si tako ne prisvoji samo sedanjega službenega časa zaposlenih in vsega prebivalstva, ampak predkupi tudi nekronološki čas, prihodnost vsakega in bodočnost družbe kot celote. Nenavaden občutek, da živimo v družbi brez časa, brez vsake možnosti preloma pred sabo, najde svojo poglobitveno razlago v dolgu,« pravi Lazzarato (2012, str. 50). Razmerje med upnikom in dolžnikom, ki ni v ničemer odvisno od dolžnikovega siceršnjega družbenega razreda, vzpostavlja posebno vrsto subjektivitete, ki ji avtor pravi »zadolženi človek«. Ta človek se mora namreč, če ne želi izgubiti vsega, podrediti dinamiki, ki jo določa upnik. Nase prevzame odgovornost za poplačilo obresti in dolga, kar pomeni, da mora pravočasno zagotoviti sredstva za to plačilo; njegovo življenje postane življenje upravljavca – podjetnika samega sebe.

Tukaj se Lazzarato zelo očitno odmakne od Bifa, saj meni, da produktivnosti ne povečuje kognitarizacija, temveč natanko prevzemanje stroškov in tveganj. Ker nihče ne želi biti dolžnik, ki je zaradi nezmožnosti plačila ostal še brez tistega, kar je imel, smo ljudje pripravljeni biti še bolj produktivni, delati še več. Tako je po Lazzaratu (ibid., str. 56)

[z]a ekonomijo dolga [...] značilna dvojna razširitev izkoriščanja subjektivitete: ekstenzivna (ker ne zadeva zgolj industrijskih zaposlitev in zaposlitev v storitvah, ampak vsako dejavnost in položaj) in intenzivna (ker zadeva odnos do sebe v obliki podjetnika samega sebe, ki je odgovoren za »svoj« kapital in hkrati kriv za svoje slabo upravljanje, katerega paradigma je »brezposelni«).

Toda kako na konkretni ravni ta dolg, ki je v središču subjektivizacije, sploh deluje in kaj se je z njim dogajalo v času zadnje finančne krize?

3. 4. 2 Individualni dolg

Trdimo, da je ena od institucij, ki je imanentno povezana s prekernostjo, dolg. Družbene institucije so »človeško določene omejitve, povezane z medosebno interakcijo, ki strukturirajo spodbude med ljudmi, najdi gre za politično, družbeno ali ekonomsko menjavo« (North, 1990,

odpustke interpretiral kot vrsto duhovnega oduševanja. S tem je pridobil podporo vernikov in sledilce, ki so na podlagi izhodišča, da je eden od temeljev krščanstva »ljubezen do bližnjega kot do samega sebe«, začeli utemeljevati, da revni nimajo moralne obveze za plačilo obresti (te so bile v tistem času praviloma oduševske). Sčasoma je obveljalo, da je sprejemljiva obrestna mera 4–5 odstotkov (glej Graeber, 2011, str. 322).

str. 3,³³ v May, 2000, str. 18). Običajno ob izrazu pomislimo na državo in pravno regulacijo nekega obnašanja, vendar je to le ena vrsta institucij; institucije so lahko na primer tudi »monstruozne« (glej Raunig in Ray (ur.), 2009) ali pa povsem neuzakonjene, nezapisane in neformalne, npr. institucija pojavov, kot je kula (za izčrpno analizo glej Malinowski, 2017). Dolg je institucija; v sebi združuje serijo pravil in mehanizmov, pri čemer je najosnovnejši princip ta, da dobi entiteta (posameznik, organizacija, država) x od entitete y na posojilo določeno dobrino ali količino sredstev, s katerimi si lahko kupi dostop do druge dobrine. Y je v nekem časovnem obdobju *dolžan* x vrniti to dobrino oz. sredstvo. Mehanizem, po katerem to stori, je stvar dogovora, praviloma pa poleg vrnitve dobrine oz. glavnice sredstev vključuje tudi kompenzacijo – bodisi za obrabo dobrine bodisi za čas, ko posojiljemalec ni imel v posesti posojenih sredstev, s katerimi bi lahko naprej prosto razpolagal (obresti).³⁴

Rekli smo, da je zadolževanje način, na katerega številni posamezniki zadovoljujejo osnovne eksistencialne potrebe – saj jih drugače ne morejo. Vprašanje seveda je, če so jih od izuma denarja kot splošnega menjalnega sredstva in abstrakcije vrednosti v resnici lahko, toda odkrivanje tega je naloga za zgodovinarje: nas bolj zanima dejstvo, da je postala diskrepanca med stagnirajočimi prihodki večine prebivalstva in rastjo cen teh dobrin tolikšna, da se številni posamezniki po tem, ko padejo v »past zadolževanja« (Sanchez Bajo in Roelants, 2015), iz nje ne morejo iztrgati. Za katere osnovne eksistencialne potrebe gre? Najbolj očitno je tu potreba po stanovanju: reševanje vprašanja bivanjske gotovosti je bilo z drugorazrednimi posojili tudi v središču velikega nepremičninska poka v Združenih državah Amerike,³⁵ ki je sprožil sesuvanje sistema kreditiranja, temelječega na izumljanju finančnih instrumentov, s katerimi se je prikrivalo dejansko stanje in razsežnosti, do katerih celotna ekonomija temelji na nekritih vrednostnih papirjih. Takole je stanje opisal Hervé Kempf, francoski novinar in pisatelj: »Prvič v zgodovini človeštva je špekulacija poglavitni izvor prihodka. Finančno gospodarstvo je nakopičilo 30-krat večje vsote, kot so tiste, ki so v obtoku v realnem gospodarstvu.« (Kempf, 2009, str. 18³⁶ v Sanchez Bajo in Roelants, 2015, str. 122)

Toda stopimo korak nazaj in poskušajmo razumeti, zakaj je do tega sploh prišlo. Osnovni problem je pravzaprav to, da so postali streha nad glavo, v nekaterih deželah dostop do

³³ North, D. C. (1990). *Institutions: Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.

³⁴ Dolg in njegove različne emanacije so seveda zelo dobro raziskan pojav. Eno bolj znanih del na to temo je že citiran Graeberjev antropološki poskus pisanja zgodovine »prvih 5000 let dolžništva«, v kateri avtor raziskuje, kako je sploh nastala sama institucija (Graeber, 2011).

³⁵ Pa tudi Španiji, na katero pogosto pozabljamo.

³⁶ Kempf, H. (2009). *Pour sauver la planète, sortez du capitalisme*. Pariz: Seuil.

izobrazbe in zdravstvene oskrbe, fizična mobilnost in tako naprej dobrine, pri katerih je začela namesto uporabne prevladovati menjalna vrednost. To pomeni, da so prenehale biti pravice, ki so uresničljive s skupnim grajenjem družbenega okolja, v katerem izmenjavo med njimi narekuje cilj enakega dostopa za vse,³⁷ in postale plačljive storitve na trgu z naraščajočimi cenami, kar je velik del prebivalstva prisililo v jemanje posojil. Ta dejstva od nas zahtevajo določen miselni preskok: če je postalo za velik del prebivalstva nujno, da potrebe zadovoljuje prek dolga, potem moramo na možnost zadolževanja nehati gledati kot na privilegij ali stvar nečimrnosti³⁸ ter jo začeti razumeti kot pravico. Če so posameznikovi prihodki prenizki, da bi lahko privarčeval za nakup doma, potem mora imeti ta posameznik možnost, da za nakup najame posojilo. To se je v Združenih državah, Španiji in drugje tudi zgodilo – vendar v napačni smeri. Namesto regulacije cen nepremičnin, tudi prek javnih gradenj in možnosti neprofitnih odkupov ali najemov, da bi te postale dostopnejše in bi se posamezniki in družine morale zadolžiti le za realno odplačljiva posojila, so, predvsem v ZDA, oblasti raje sprostile pravila za akterje na finančnem trgu, ki so zdaj lahko posojali velike zneske ob tako slabem kritju, da so vedeli, da velik delež posojilojemalcev dolga verjetno ne bo nikoli odplačal.³⁹ Posledice so bile obratne od zelenih – namesto, da bi vedno več ljudi dobivalo domove, se je začelo z dolgom špekulirati, kar je cene nepremičnin še dodatno dvigovalo. Poglejmo si nekoliko natančneje, kako se je sploh začel ta začarani krog.

³⁷ Sanchez Bajova in Roelants (2015) poudarjata očitno, a prepogosto pozabljeno dejstvo: da je ozadje dolga neenakost. Skladno s tem opozarjata, da je dolg pozitiven, če je le usmerjen v zmanjšanje te neenakosti. Pravita: »Kredit koristi razvoju, če je povezan s prejšnjimi prihranki in vlaganji v različne dejavnike proizvodnje, tudi v izobraževanje in znanje, ki zagotavljajo resnično zmožnost za vračanje dolga, ki smo si ga naprtili. Kredit pa je škodljiv, če je predmet manipulacij in ni povezan z resničnimi potrebami in željami prebivalstva. Slab kredit v skladu s političnimi in/ali ideološkimi stališči kmalu preusmeri vlaganja in porabo v proizvodne dejavnike in gospodarske panoge, ki jih določajo kratkoročne družbene, politične in gospodarske koristi« (Sanchez Bajo in Roelants, 2015, str. 100), v nadaljevanju pa: »Dolžniška past se redko pojavi, dokler ima realni kapital [v nasprotju s finančnim, op. av.] v vseh svojih oblikah prednost pred dolgom in imajo družbeno enakost za investicijo, ki preprečuje strukturno prezadolženost, dolgoročno ustvarjanje premoženja pa razločujejo od nagle rasti in hlastnega dobičkarstva.« (ibid., str. 127)

³⁸ V nestrokovnih razpravah o vzrokih za zadolženost posameznikov, predvsem v ZDA, pogosto naletimo na trditev, da je krivo »življenje onkraj zmožnosti«, da so se ljudje zadolževali, da bi si kupili nepotrebne dobrine, da je šlo za neracionalno porabo denarja in tako dalje. To v nekaterih, morda celo veliko primerih zagotovo drži, pa vendar, kot bomo videli v nadaljevanju besedila, to ni glavni razlog za sesutje sistema.

³⁹ V tem kontekstu je zanimiva posojilna praksa, imenovana *rente viagères*, ki naj bi ji sledil tudi Voltaire in ki jo v njegovi biografiji opisuje Ian Davidson. Posojilodajalci so posameznikom posodili dovolj denarja za vseživljenjsko rento. Obrestno mero za to posojilo so določili glede na *lastno* starost in pričakovano življenjsko dobo, in sicer tako, da je obstajala velika verjetnost, da bo posojilojemalec do posojilodajalčeve smrti dolg odplačal prek obresti. Po smrti posojilodajalca je bil dolg včasih odpisan, včasih pa je moral dolžnik še vedno plačevati kakšnemu potomcu (v Voltairovem primeru njegovi nečakinji) (glej Davidson, 2012, str. 77). Ta praksa je za nas nekoliko nenavadna, saj je v njej pri določanju obrestne mere namesto plačilne sposobnosti primarna časovna dimenzija, kar je na nek način logično, saj denarja niso posojale »večne« institucije, ampak umrljivi posamezniki; ki pa so se utegnili na ta način tudi spraviti v nevaren položaj, saj je bilo v interesu posojilojemalca, da po sklenitvi dogovora čimprej – umrejo.

Finančni produkti in njihovo izumljanje seveda niso le stvar financiacije zadnjih nekaj desetletij. Irving Fisher tako na primer analizira krize v 19. stoletju in pokaže povezavo med njimi in takratnimi finančnimi instrumenti (glej Sanchez Bajo in Roelants, 2015, str. 117–118). Kar se tiče nepremičninskega trga v ZDA, pa so se prvi premiki v to smer začeli pred veliko depresijo, ko so se uveljavila hipotekarna posojila. Pri tem Kolb (2011, str. 3) posebej izpostavlja izum »plavajoče obrestne mere« pri kratkotrajnih hipotekah. Druga posebnost tovrstnih posojil je bila, da je zadolženi ves čas trajanja posojila (5–10 let) plačeval le obresti, glavnico pa je moral v celoti plačati ob koncu posojilne dobe, česar številni niso bili zmožni, zato je prihajalo do »krize ob izteku roka«. Ko so bile gospodarske razmere mirne in ugodne, je bilo mogoče dolg refinancirati, vendar so pogodbeni pogoji dajali posojilodajalcem možnost, da tega niso storili in so nepremičnino zasegli – pri čemer je treba povedati, da je bilo razmerje med višino posojila in vrednostjo nepremičnine močno v korist posojilodajalca (običajno je bilo posojilo nižje od 50 % vrednosti nepremičnine) (ibid.). Zlom sistema leta 1929 je povzročil močan padec cen nepremičnin in posojilodajalci niso želeli podaljševati rokov za odplačilo dolga ali sklepati novih pogodb, temveč so zaradi plačilne nezmožnosti dolžnikov vse pogosteje zasegali nepremičnine, katerih vrednost se je znižala tudi za polovico, kar je pomenilo, da je sovpadla z višino posojila. Po podatkih naj bi bilo med letoma 1931 in 1935 okoli 250.000 zasegov nepremičnin letno, s čimer je domove izgubilo skoraj 10 % prebivalstva (ibid. 4).

Dogajanje je spodbudilo zvezne oblasti, da so sprejele regulativne ukrepe, ki so bili v veljavi vse do 80. let 20. stoletja. Predvsem je šlo za ustanavljanje institucij, ki so z dajanjem jamstev za hipoteke spodbujale zasebne hranilnice in posojilnice (ang. *savings and loan associations* oz. krajše *S&Ls*) k dajanju posojil, a so hkrati omejile njihovo svobodo pri pogojih, pod katerimi so bila posojila sklenjena – ta so morala biti dolgoročna, imeti so morala fiksno obrestno mero, prav tako pa je bila aktivnost *S&L* omejena na radij 50 kilometrov; ta lokalnost je omejila špekuliranje in omogočala lažji nadzor. Drugi tip novih institucij so bile tiste, ki so odkupovale dolgove. Takšen primer je bila Korporacija za posojila lastnikov domov (ang. *Home Owner's Loan Corporation* oz. *HOLC*), ki jo je leta 1933 ustanovila Rooseveltova administracija in ki je odkupila nasedle hipoteke ter jih reorganizirala tako, da so jih dolžniki lahko odplačali (ibid.). Bolj kot ta institucija pa so naslednja desetletja zaznamovale štiri druge, in sicer Zvezna administracija za stanovanja⁴⁰ (ang. *Federal Housing Administration* oz. *FHA*), Vladna

⁴⁰ Prevajanje *housing* v *stanovanje* je nekoliko neintuitivno, saj implicira, da gre samo za *stanovanja* (ne pa tudi hiše ali druge vrste nastanitve). Po drugi strani daje angleški *housing* obratno občutek, kot da gre samo za hiše (ne pa tudi stanovanja ali druge vrste nastanitve). Vendar je prevod ustrezen, saj v obeh primerih izraza izhajata iz glagola, ne iz samostalnika. *Housing* je tako izpeljanka iz *to house*, ki pomeni omogočiti nekemu, da ima prostor

nacionalna zveza za hipoteke (ang. *Government National Mortgage Association* oz. *GNMA*), ki je postala znana kot Ginnie Mae, Zvezno nacionalno združenje za hipoteke (ang. *Federal National Mortgage Association* oz. *FNMA*), ki je postala znana kot Fannie Mae, ter Zvezna korporacija za hipoteke na domove (ang. *Federal Home Loan Mortgage Corporation* oz. *FHLMC*), ki je postala znana kot Freddie Mac (ibid. 18). Te institucije so za nas relevantne, ker so pravzaprav začetnice sekuritizacije oz. listinjenja na nepremičninskih trgih, ki je igralo pomembno vlogo pri izumljanju novih finančnih instrumentov.

Najsplošnejša definicija sekuritizacije pravi, da gre za »proces, v katerem se denarni prilivi, ki jih obljublja en paket finančnih instrumentov, uporabijo kot jamstvo potrebnih finančnih sredstev za povsem nov paket finančnih instrumentov« (Kolb, 2011, str. 2). Gre torej za to, da se tveganost neke naložbe ne ocenjuje glede na trenutno plačilno sposobnost, ampak glede na obet prihodnjih prilivov; na podlagi tega obeta se potem izdajo vrednostni papirji oz. listine, ki jamčijo za naložbo. Poglejmo si preprost primer. Privzemimo, da neka banka, imenujmo jo Banka 1, tisoč posameznikom odobri stanovanjski kredit v višini 100.000 € za obdobje 20 let. Vsem kreditorejalcem določi enako obrestno mero in enak mesečni obrok,⁴¹ ki znaša 500 €. Predpostavka je, da bodo vsi dolžniki obroke odplačevali redno in v celoti, zato Banka 1 sklepa, da se bo iz teh posojil v njeno bilanco mesečno steklo 500.000 €. Mine šest mesecev in vse gre po načrtu, vendar pa Banka 1 zaradi nekaterih z omenjenimi krediti nepovezanih poslov potrebuje posojilo od Banke 2 v višini 5.000.000 €. Banka 2 seveda v posel ne bo vstopila, če je ta tvegan, če torej Banka 1 nima kritja za posojilo. Kar stori Banka 1, je, da v izkaz svoje bilance vključi teh predvidenih 500.000 €, ki jih mesečno prejme od kreditorejmalcev: na podlagi tega ji Banka 2 odobri posojilo, ki naj ga Banka 1, z obrestmi vred, vrne v roku 12 mesecev. Nenadoma pa se začne dogajati, da začnejo kreditorejmalci pri Banki 1 zaradi različnih razlogov zaostajati s plačili in redno plačuje samo še 800 dolžnikov. To postavlja Banko 1 v neugoden položaj, saj zaradi zmanjšanih prilivov s tega naslova le stežka plačuje dolg Banki 2. Da bi ji bilo lažje, se za dodatno posojilo obrne na Banko 3, pri čemer uporabi zelo podoben postopek ...

za bivanje, *stanovanje* pa je izpeljanka iz *stanovati* in ima po SSKJ dvojni pomen: 1. konkreten prostor za bivanje, povezan v funkcionalno celoto (na ta pomen običajno pomislimo, ko kdo reče stanovanje) in, 2., dom, bivališče, kakršnokoli že. Iz tega tudi izvira razlika med konstrukcijama *biti v stanovanju* in *biti na stanovanju* – to drugo prepogosto neustrezno prepoznavamo kot napačno. *Biti na stanovanju* namreč pomeni, da je posamezniku kdo namenil posteljo, sobo, stanovanje ali drugo možnost za bivanje. Na primer, starša enega od mladoporočencev lahko par vzameta na stanovanje, kar v praksi pomeni, da ju vzameta v svoje gospodinjstvo, ki je lahko različno prostorsko organizirano (lahko jima namenijo sobo v stanovanju, nadstropje v hiši, ločen objekt na skupnem posestvu itd.). Zato ko govorimo o stanovanjih, ne govorimo o nekem številu bivalnih enot, imenovanih stanovanje, temveč o različnih bivalnih (stanovanjskih) možnostih.

⁴¹ To se v realnosti seveda ne bi zgodilo, obrestne mere bi odstopale glede na izkazane in gotovost prilivov teh posameznikov.

V vseh teh fazah pa se zaradi medsebojne prepletenosti in kompleksnosti ne uporabljajo posamezni predvideni prilivi, temveč se iz njih ustvarjajo sklopi, na podlagi katerih nastanejo finančni produkti, derivati in vrednostni papirji – izdajajo se torej *listine*. Namreč, Banka 1 Banki 2 ne predoči polmilijonskega obeta priliva na podlagi izdanih kreditov, temveč vrednostne papirje, ki jih je pridobila s tem, da je terjatve izločila iz svoje bilance in jih prodala tretji družbi; v ZDA so bila to najpogosteje t. i. družba za posebne namene oz. posebni namenski posrednik (ang. *special-purpose entity* oz. *SPE*; *special-purpose vehicle* oz. *SPV*). Vrnimo se k zgoraj naštetim vladno ustanovljenim institucijam, za katere smo rekli, da so bile začetnice listinjenja; delovale so kot odkupovalke dolgov (hipotek), vendar jih tudi one niso kupile z denarjem, temveč z drugimi finančnimi instrumenti, za katere pa je jamčila država. V praksi so bile to torej prvi posebni namenski posredniki.⁴² Evropski parlament in Evropski svet v svoji zadnji uredbi o listinjenju, sprejeti decembra 2017 in v veljavi od januarja 2019, pravita, da je listinjenje »pomemben element dobro delujočih finančnih trgov«, saj gre za »pomemben kanal za diverzifikacijo virov financiranja in širšo porazdelitev tveganja«, »lahko pa tudi pripomore k sprostitvi bilanc stanja originatorja, da se omogočijo dodatna posojila gospodarstvu« (glej Uredba (EU) 2017/2402, 4. uvodna določba). Problem pa seveda nastopi, ko postanejo novi finančni instrumenti izjemno tvegani, saj nimajo dejanskega kritja, temveč temeljijo na špekulaciji, ki je posledica tekmovalnosti med institucijami, katerih primarna skrb niso družbeni učinki dolga. Listinjenje seveda *lahko* omogoči dodatna posojila gospodarstvu, kar *lahko* ima pozitivne učinke na družbo, še posebej, če je to gospodarstvo družbeno odgovorno, vendar pa *to nikakor ni nujno* – kar je pokazala prav zadnja kriza.

Sanchez Bajova in Roelants pri tem posebej poudarjata vlogo zadolžnic, zavarovanih z dolgom (ang. *Collateralized Debt Obligations* oz. *CDO*). Gre za listine, ki obljublajo plačilo na podlagi prilivov, ki jih obljublja sklop drugih vrst finančnih derivatov, pogosto listin, zavarovanih s premoženjem (ang. *asset-backed security* oz. *ABS*) ali listin, zavarovanih s hipotekarnimi krediti (ang. *mortgage-backed security* oz. *MBS*).⁴³ Gre torej za naslednjo stopnjo sekuritizacije, kjer je jamstvo za plačilo špekulacija, da je nek drug papir, s katerim se prav tako špekulira, jamstvo za dejanski obstoj premoženja – ki naj bi ga imeli najrevnejši, ki so se zadolževali. Da

⁴² Seveda to nikakor ne pomeni, da so bile vse tovrstne institucije javne in da je za vrednostne papirje, ki so jih izdajale, jamčila država (kar z drugimi besedami pomeni tudi, da so se neizterljivi dolgovi na neki točki podružbili). Pogosto je namenske družbe kot ločene subjekte ustanovila prav matična institucija oz. banka, ki je morala prečistiti svojo bilanco, da bi lahko na trgu nastopala pod ugodnejšimi pogoji.

⁴³ Za definicije teh in drugih pojmov, povezanih z listinjenjem v ZDA, glej Kolb, 2011, str. 289–300.

bi bilo vse skupaj še bolj zapleteno, so kredite posameznikom včasih izdajali sami SPE-ji oz. SPV-ji. Takole opisujeta Sanchez Bajova in Roelants (2015, str. 36):

[CDO-je] so leta 1987 ustvarili bančniki, da bi odstranili dolžniške portfelje z računovodskih izkazov. To je bil poglaviti motiv [...] CDO-ji so postali najhitreje prodajani finančni proizvod, ker so dajali višji donos kakor delnice korporacij ali posojila po nizkih obrestnih merah. [...]

Poznamo več vrst CDO-jev, zato jih najlaže razumemo, če pogledamo v računovodske izkaze. Dolg odstranijo iz računovodskih poročil tako, da ga kot CDO prodajo družbi za posebne namene (SPE) ali posebnem namenskem posredniku (SPV), ki ima običajno sedež v davčni oazi. Ta odpre vzporeden bančni račun in imenuje zaupno osebo, ki ga upravlja. SPE nato izdajo obveznice (CDO-je) ob pomoči pooblaščenih vlagateljev, ki plačajo začetno nakupno ceno in s tem kupijo prvotna posojila. Značilno je, da CDO-ji, ki izvirajo iz bank, postanejo neka vrsta strukturiranega indosiranega zavarovanja; njihova vrednost in izplačilo sta odvisna od portfelja ali podloženih vrednostnih papirjev (delnic in zadolžnic, vključno s hipotekami). Portfelj CDO-jev nato razrežejo na tri dele ali »tranše«: *senior*, *mezzanine* [...] in *equity* [...]. Pri tem se izplačila glavnice in obresti ravna po načelu, da je prej poplačan tisti, ki je prej pristopil v portfelj; za izplačila njemu jamčijo poznejši v vrsti. [...] Nato SPE-ji posojajo novim posojiljemalcem, na primer kupcem stanovanj.

Zapletena in nejasna struktura finančnih derivatov, med katerimi so CDO-ji najbolj tvegani, njihovo preprodavanje in špekuliranje v kombinaciji z naraščajočim številom tistih, ki so posojila jemali, seveda ni bilo brez posledic: nepremičnine in posojila za njih so postajala zaradi umetnega napihovanja vrednosti dražja. Kolb izpostavlja, da je vlada ZDA v začetku 90. let začela z agresivno kampanjo, v kateri je posameznike in družine prepričevala, da je lastništvo doma nujno za izpolnitev »ameriških sanj«; stanovanje, specifično lastništvo hiše, je tako postalo simbol bogastva in uspeha. Listinjenje je bilo ključno za razširjanje dostopnosti posojil, saj je omogočilo »reciklažo posojilodajalčevega kapitala, zaradi česar so bili ti pripravljene več nameniti za hipotekarna posojila, kar je imelo dramatičen učinek na razširitev celotnega bazena kapitala, ki je bil na voljo za takšna posojila« (Kolb, 2011, str. 189). Cene nepremičnin so zaradi dostopnosti posojil rasle onkraj svoje dejanske vrednosti; Bosworth in Flaaen (2009, str. 2) tako poročata, da je bilo leta 2006, tik pred začetkom usihanja, razmerje med dohodki gospodinjstev in cenami stanovanj skoraj 50 % nad dolgoletnim povprečjem v prid cenam stanovanj. Posojiljemalci pa hipotek niso jemali zgolj za nakup doma, temveč pogosto tudi zato, da bi izboljšali svoj finančni izkaz, da bi lahko ceneje dobili posojilo za nakup doma; drugi pomemben razlog za drugo ali celo tretjo hipoteko pa so bile investicije v renovacijo in dejanski dvig vrednosti nepremičnine. Toda več hipotek je bilo lahko sklenjenih tudi za potrebe, ki so šle onkraj stanovanja. Nizke obrestne mere, nizki stroški odobritve, možnost, da postane stanovanje jamstvo za več posojil, pa tudi koncept doma kot investicije so omogočali kopičenje dolgov, hkrati pa še spodbujali posameznike k nakupu nepremičnin (Kolb, 2011, str. 190–191).

Možnost sekuritizacije in s tem prenosa tveganja v kombinaciji s strahom pred konkurenco pa je gnala posojilodajalce, da so pristajali na ugodna posojila. Ker so imeli možnost takojšnjega prenosa oz. prodaje hipoteke drugim finančnim institucijam, njihova primarna skrb ni bilo več čimmanj tvegano posojilo, temveč čimvečja privlačnost dotične hipoteke za potencialnega kupca; posojilodajalca ni več skrbelo niti razmerje med vrednostjo nepremičnine in višino posojila, saj se je s prodajo odrešil vsakršnega tveganja, ki bi ga s sabo prinesel morebiten dražbeni postopek, do katerega bi prišlo v primeru neizpolnjevanja obveznosti s strani posojilojemalca. Primernost nepremičnine, da služi kot jamstvo, tako postane povsem nepomembno vprašanje (ibid., str. 193–194).

Namesto tega postane interes prodajalca hipoteke – in to je za nas pomemben poudarek – da je nepremičnina čimbolje ocenjena. Z zvišanjem vrednosti nepremičnine se namreč zviša tudi vrednost hipoteke, ki jo posojilodajalec poskuša prodati naprej, saj bo imel pri tem večji zaslužek. Pri tem imajo posebno pomembno vlogo cenilci – ki pa niso neodvisna institucija, temveč jih plača posojilodajalec. Če bi ta obdržal posojilo in s tem tveganje, bi seveda želel in od cenilca zahteval, da opravi čimrealnejšo oceno nepremičnine, za katero daje posojilo. Vloga cenilca bi bila instrumentalne narave, saj bi nepremičnino ocenil glede na njeno stanje, ekonomičnost in ekološkost gradnje, materiale, iz katerih je grajena, razporeditev prostorov in praktičnost, primernost ali neprimernost za družine, okolico in umeščenost v prostor, bližnjo infrastrukturo, dostop do storitev itd. – podal bi torej ocena tega, kakšno ceno lahko doseže nepremičnina na trgu, ki ga ne oblikujejo hipoteke. Posojilodajalec bi si tega želel, ker bi vedel, da je to cena, ki jo lahko kot upnik doseže na dražbi v primeru, ko dolžnik ne bi izpolnjeval svojih obveznosti. Ker pa po novem posojilodajalec ne računa na zaslužek v fazi dajanja posojila, temveč v fazi listinjenja, tj. prodaje dolga drugi instituciji, si seveda želi, da bi bile listine, ki jih prejme v zameno, vredne čimveč – da bi to dosegel, mora biti čimveč vredna njihova vsebina, tj. višina posojila, katerega vrnitev si obeta kupec hipoteke, razmerje med vrednostjo doma in danim posojilom, v končni posledici pa sama nepremičnina. V interesu cenilca je seveda to, da ne bi izgubil dela; in kar ga najema prvotni posojilodajalec, bo pri svoji oceni dobrodušen, kolikor se le da. Dvigovanje vrednosti nepremičnin tako ni temeljilo na dejansko višji kakovosti stanovanj in njihovi umeščenosti, niti ne na dejanski višji kupni moči, temveč na špekuliranju – in na interesu bank in drugih finančnih institucij, da zdržijo njihovi portfolji. Ko se je začel odvijati začetek konca tega umetnega dvigovanja vrednosti, ko se je torej začel sesuvati zgoraj opisan sistem listinjenja in sanacija sistema t. i. strupenih derivatov, so začele cene padati, kar je pomenilo, da so se posamezniki znašli v zelo neugodni situaciji: še

vedno so odplačevali dolg za stanovanje, katerega vrednost je v vmesnem času tako padla, da so bili pogosto kljub deloma že odplačani hipoteki dolžni več, kot je bila po novem vredna nepremičnina, za katero so vzeli posojilo.⁴⁴

Če se vrnemo k definiciji institucije, potem lahko iz zapisanega ugotovimo, da sta bili v kontekstu dolga v zadnji krizi močno na udaru dve pomembni lastnosti institucij: 1. institucije proizvajajo norme in vzorce obnašanja, tj. spreminjajo ravnanje ljudi v nekaj predvidljivega. Ker večina posameznikov deluje po vnaprej določenih, skupnih pravilih, sta jim prihranjena vsakokratno pogajanje in koordinacija, kar olajšuje interakcijo. 2. Vnaprejšnja pravila radikalno zmanjšajo verjetnost zlomov in šokov v fazi menjave (monetarne ali ne), kar sprosti rezerve in preprečuje kopičenje, h kateremu se utegnejo zateči posamezniki v primeru kriz in velikih tveganj (glej May, 2000, str. 18).

Dogajanje na finančnih, posebej nepremičninskih trgih je sicer potekalo po nekih normah, vendar te niso bile, če uporabimo mobilnostno prisposodbo, tirnice, ki določajo pot vlaka, z znanimi postajami, na katerih lahko ljudje vstopajo in izstopajo; bile so nedoločene morske poti, na katerih so se pomembni akterji sproti dogovarjali, kje bo kdo plul, da ne bi prišlo do trka, in kje se bodo srečali, da izmenjajo potnike – ki so morda sicer slutili, da z njihovimi posojili nekaj ni povsem tako, kot bi moralo biti, vendar niso mogli vedeli, kaj se zares dogaja. Norma je postala torej to, da so vzorci obnašanja špekulativni in zato nepredvidljivi; posamezni dolžniki so kot šibkejša stranka ravnali po pravilih, ki so jih določale finančne institucije – te pa so pravila sproti prilagajale same sebi in se, da bi se kljub nepredvidljivosti, ki jo je prinašalo nenehno izumljanje novih finančnih instrumentov, izognile prevelikim tveganjem in šokom, zatekale k sodelovanju s preverjenimi partnerji, ki bi imeli ob pretresih za izgubiti toliko kot oni sami. To nekoliko spominja na razmerja intimnejše narave, ki jih določa dolg in ki se oblikujejo, ko so trgi slabo institucionalizirani, zato je toliko večja vloga informacij, ki jih uspejo deležniki pridobiti s sodelovanjem z drugimi. Sanchez Bajova in Roelants (2015, str. 116) se tu obrneta k Fontainovi, ki

analizira razlike med posameznimi kreditnimi praksami glede na družbeni in pravni položaj dolžnika. V *ancien régime* so slabo institucionalizirani trgi [...] pokazali, da »je najbolje delati

⁴⁴ Tukaj se osredinjamo samo na dogajanje na nepremičninskem trgu; seveda je kriza učinkovala tudi na drugih področjih. Številnim varčevalcem so prihranki, ki so jih vlagali v vrednostne papirje – dostikrat brez zavedanja o resnosti tveganja – propadli; to je lahko pomenilo premajhne prihranke za načrtovano upokožitev in zato njeno prestavitev v še poznejša leta. Zaskrbljujoča je bila, predvsem v ZDA, tudi stopnja zadolževanja prek kreditnih kartic, ki že v osnovi velja za enega najmanj ugodnih načinov zadolževanja, zdaj pa so se številni znašli pred dejstvom, da nimajo več možnosti njihove uporabe. Če je dogajanje na nepremičninskem trgu bolj prizadelo nekoliko starejšo generacijo (*baby-boom*), pa se je mlajša znašla pred obetom neodplačljivega študentskega dolga, institucije niso več želele izdajati posojil za plačilo zdravstvenih storitev itd.

v omrežju, v katerem se med seboj vsi poznajo; samo tako so lahko udeleženci trgovanja prišli do nujnih informacij o partnerjih ter se po najboljših močeh zavarovali pred tveganji in negotovostjo».

Ta poznanstva so služila kot amortizer za siceršnje tveganje. V preiskavah, ki so potekale v letih po začetku krize, se je pokazalo, da je bilo sklepanje skritih dogovorov, za katere so vedeli le vodilni menedžerji, ki so podrejenim⁴⁵ posredovali samo delne informacije, povsem običajno. Prav tako kot je bilo običajno, da so poslovodje in delodajalci od zaposlenih pričakovali in pri njih spodbujali tvegano vedenje (ibid., str. 88); med drugim »množično izdajanje drugorazrednih hipotekarnih posojil, slabo zavarovanih s konstrukcijo CDO-jev, za katere so jamčili z zavestnim prirejanjem ocen kreditnih sposobnosti ob pomoči računalniškega modeliranja z nenatančnimi vstopnimi podatki« (ibid., str. 93). Ob tako spornih poslovnih praksah se postavlja vprašanje, kakšna je bila teža dejanj vodilnih menedžerjev posameznih finančnih institucij. Zagotovo je, da nosijo za poznejše sesutja sistema večjo odgovornost kot posojilojemalci, vendar niti oni niso mogli ravnati samostojno, temveč v sozvočju s soustvarjalci tako zelo spremenjene institucija dolga. Da je šlo za zaprt sistem, za delovanje katerega so bili potrebni prav vsi člani, vključno z državami, ki so dobrodušno opustile regulacijo, pokaže prav Kolbova analiza (2011; še posebej 11. in 12. poglavje). Vsekakor pa so krajši konec ob krizi potegnili prav tisti, ki so zanjo najmanj odgovorni, saj so bili najbolj oddaljeni od pozicij, na katerih so se sprejemale odločitve, ki so oblikovale finančni trg, tj. majhni posojilojemalci.

Ko je kriza izbruhnila, se je začelo kopičenje. Pri tem utegne marsikdo pomisliti prav na prekerce, ki zaradi negotovosti v zvezi s prihodnostjo štedijo pri tistem, kar trenutno imajo. Vendar gre za povsem drugo, makroekonomsko raven analize, ki ima povsem drugačne posledice in ki je povezana s tistim, kar je John M. Keynes (2006; glej tudi Sanchez Bajo in Roelants, 2015, str. 108–119) imenoval likvidnostna past. Preprosto povedano gre za to, da se posojilodajalcem v kriznih časih zaradi velikega padca in zelo nizkih obrestnih mer denarja ne splača posojati⁴⁶ – raje imajo namreč denar na varnem, kot ga bi bili upniki v poslu z nizkim, morda celo negotovim dobičkom. Ta tako imenovana likvidnostna preferenca vodi v likvidnostno past, ko institucije denar kopičijo v strahu, da bi zaradi tveganosti posojil drugim nelikvidnim institucijam izgubile lastno likvidnost, kar pomeni, da se zaustavi tako posojanje

⁴⁵ To ne pomeni običajnim uslužbencem – ti so bili na lestvici v družbah tako ali tako na dnu. Pomeni nižje menedžerje, ki pa so še vedno imeli v rokah veliko moči.

⁴⁶ Medtem ko se ga pri visokih obrestnih merah ne splača zadrževati, saj bi bil izpad dobička prevelik. Visoke obrestne mere zato pomenijo tudi več kroženja in več »ustvarjanja denarja iz denarja«. Gre za nerealistično spiralo navzgor, ki prej ali slej trči ob strop, ker denar nima več zaslombe v materialni bazi.

med bankami oz. samimi finančnimi institucijami kot njihova posojila potencialnim investitorjem v gospodarstvo. Posledica je seveda recesija: zaradi upočasnjenega ali celo prekinjenega krogotoka investicij pride do ohlajanja gospodarstva. Sanchez Bajova in Roelants (ibid., str. 111–112) se za razlago likvidnostne pasti obrneta h Paulu Krugmanu in njegovemu primeru »zadruga varušek«, ki ga povzemata takole:

150 uslužbencev kongresa in njihovih družin se organizira, da bi se izmenjevali pri varstvu otrok. Vsaka družina dobi kredit za eno uro otroškega varstva v obliki natisnjene kupona, ki ga morajo odplačati, ko zapustijo zadrugo. V skladu s tem kuponskim sistemom lahko vsaka družina pošlje otroke v varstvo k drugi družini. Varuške dobijo kupone od staršev otrok, ki jih čuvajo, in vsak par skuša shraniti kupone za prihodnost. Vendar se je kmalu pokazalo, da je v obtoku premalo kuponov, ker so nekateri pazili na otroke in kupone kopičili, ne da bi jih sami potrebovali. Posledica je bila ta, da »je pare, ki so mislili, da imajo premajhne rezerve kuponov, skrbelo, da ne bodo dobili varstva, in so redko hodili ven. Odločitev enega para, da bo osšel ven, da je pomenila priložnost za drugi par, da pazi otroke; priložnosti za čuvanje otrok so postale redke, kar je pare pripravilo do tega, da so porabljali svoje rezerve samo takrat, kadar je bilo res nujno; zaradi te varčnosti so bile priložnosti za čuvanje otrok še redkejše.«

Tako se v Krugmanovem primeru recesiji ni mogoče izogniti: ljudje zbirajo kupone, namesto da bi jih uporabljali. Upravni odbor zadruga je zato izdal odlok, da mora vsak par od doma vsaj dvakrat na mesec, vendar ukrep ni deloval. Nato je odbor sklenil povečati število kuponov v obtoku (inflacija), kar je prineslo čudežno ozdravitev.

Toda kljub inflaciji je prišlo zaradi močne fluktuacije do recesije – četudi so bile obreste mere ničelne (Krugman,⁴⁷ 2008, str. 70, v Sanchez Bajo in Roelants, 2015, str. 112):

Pozimi je bilo celo pri ničelni obrestni meri več parov, ki so iskali priložnost za čuvanje otrok, kakor tistih, ki so hodili ven, kar pomeni, da je bilo težko najti priložnosti za čuvanje otrok; pari, ki so si skušali ustvariti rezerve za poletno razvedrilo, so še bolj neradi porabljali svoje točke pozimi, zaradi česar je bilo še manj priložnosti za čuvanje otrok.

Da se recesija ne bi razvila v ekonomsko depresijo, je bilo treba poskrbeti za ponovni zagon investicij in zagotoviti plačilno sposobnost bank, ki so zaradi slabih praks in »strupenih« finančnih produktov v svojih bilancah izgubile dostop do posojilnih trgov. Tako so se dolgovi nacionalizirali – kar pomeni, da smo bančne luknje krpali iz državnih proračunov. To nas pripelje k našemu tretjemu poudarku v povezavi med prekernostjo in dolgom: položaj prekercev še slabša javni dolg, katerega posledice so rezi.

3. 4. 2 Javni dolg

O javnem dolgu je bilo v zadnjem desetletju napisanega veliko, saj je pomembno zaznamoval dogajanje v Evropski uniji po začetku obravnavane krize. Na tem mestu se ne bomo podrobno spuščali v to dogajanje, radi bi zgolj orisali najbolj osnovne mehanizme, zaradi katerih so se

⁴⁷ Krugman, P. R. (2008). *The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008*. London: Penguin Books.

javni primanjkljaji v krizi zviševali, in posledice, ki jih je to prineslo v življenjih tistih najbolj prekerkih.

Po vsem povedanem je zdaj že jasno, da za nas prekernost ni zaznamovana zgolj z zaposlitveno negotovostjo, na kar je najpogosteje reducirana, temveč je prej vezana na dostop do dobrin, potrebnih za življenje – torej tistih dobrin, pri katerih bi morala biti v ospredju njihova uporabna, ne pa menjalna vrednost. V prejšnjem razdelku smo razložili, kako se je zaradi umetnega dvigovanja vrednosti nepremičnin in vedno večje diskrepance med posameznikovimi prihodki in to vrednostjo za prekerce zožil manevrski prostor za zagotavljanje lastnega doma. Stanovanja so v tem kontekstu pravzaprav nekoliko posebna zgodba, saj je med vsemi osnovnimi eksistencialnimi potrebami prav pri zagotavljanju strehe nad glavo prišlo do izrazite privatizacije skrbi za zadovoljevanje te potrebe,⁴⁸ ki je postalo s tem primarno vezano na individualne dolgove. Toda zadovoljevanje številnih drugih za življenje nujnih storitev in dobrin je, vsaj v večini držav Evropske unije, še vedno stvar javnega – torej naj bi za enak in pravičen dostop do njih skrbela država,⁴⁹ ki naj potrebna sredstva jemlje iz državnega proračuna.⁵⁰ S krizo, ki je prizadela finančni sistem, pa so se temelji te družbene pogodbe zamajali.

⁴⁸ V Sloveniji je do tega preobrata prišlo po osamosvojitvi. Pred tem smo poznali institucijo družbene lastnine in s tem tudi družbenih stanovanj, ki so jih gradile ter imele v lasti občine, država in državna podjetja, najemnina za njih pa je bila nizka, neprofitna. Po osamosvojitvi je bil v sklopu tranzicijskih ukrepov prebivalcem ponujen poceni odkup teh stanovanj (po t. i. Jazbinškovem zakonu) oz., alternativno, naprejšnje bivanje v istih stanovanjih, še vedno za neprofitno najemnino. Kupnine za stanovanja so se stekle na račune prejšnjih lastnikov (torej države, občin, podjetij), ki so jih uporabili različno; del njih naj bi se stekel v Javni stanovanjski sklad, ki naj bi še naprej skrbel za gradnjo neprofitnih stanovanj – v kakšnem stanju je ta sklad danes, vemo. In kaj se je zgodilo s stanovanji, ki jih prebivalci niso odkupili, ampak so se odločili za nadaljnje najemanje? Stanovanja so seveda ostala v lasti predvsem države in občin (pa tudi nekaterih podjetij, ki so še naprej v večinski državni lasti), najemniki pa kljub pomanjkanju neprofitnih stanovanj pri nas še vedno isti – čeprav številni med njimi močno presegajo cenzus, po katerem bi naj imeli dostop do njih. Pri celotni zgodbi je treba tudi razlikovati med t. i. socialnimi in neprofitnimi stanovanji, v kar pa se na tem mestu ne bomo spuščali.

⁴⁹ To določajo tudi ustave in področna zakonodaja. Vzemimo za primer kar Ustavo RS. Ta enako obravnavo in dostop do socialne varnosti prevede v naslednje člene: 14. člen (enakost pred zakonom), 25. člen (pravica do pravnega sredstva), 50. člen (pravica do socialne varnosti), 51. člen (pravica do zdravstvenega varstva), 52. člen (pravice invalidov), 57. člen (izobrazba in šolanje), 63. člen (prepoved spodbujanja k neenakopravnosti in nestrpnosti ter prepoved spodbujanja k nasilju in vojni), 70.a člen (pravica do pitne vode), 72. člen (zdravo življenjsko okolje), 78. člen (primerno stanovanje) (glej Ustava RS). Kako se te pravice, ki so kljub ustavnim zagotovilom pogosto teren za politična obračunavanja, uresničujejo, pa je seveda drugo vprašanje.

Zakonodaja in ureditev v ZDA, na katere je bila vezana naša analiza stanovanjskega vprašanja, je precej manj socialna, zato so posamezniki veliko bolj zadolženi. Javno najbolj odmeva zadolževanje za zdravstveno oskrbo in študij; prvo zaradi truda dela vladne administracije, da bi uvedla vsaj osnovno zdravstveno varstvo, drugo pa zaradi vedno bolj naraščajočega študentskega dolga (ta je v letu 2019 zrasel na skupno 1,5 bilijona ameriških dolarjev, zadolženih pa je skoraj 50 milijonov ljudi; glej Friedman, 2019).

⁵⁰ Za kar se je lahko nekoč pri Evropski centralni banki tudi brezobrestno zadolžila. Po tem, ko je ECB v 70. letih to možnost ukinila, so se države za posojila, potrebna za javno porabo, obrnile k trgom. Lazzarato (2012, str. 20) tako piše, da gre za politike, ki si »prizadevajo preoblikovati strukturo financiranja porabe socialne države. S tega gledišča je najpomembnejši zakon, ki so ga sprejele vse vlade in je vpisan v različne evropske pogodbe, tisti zakon, ki prepoveduje pokrivanje socialnega dolga s sredstvi iz Evropske centralne banke.«

Države so namreč, da ne bi prišlo do popolnega kolapsa bančnega sistema, nacionalizirale konkretne slabe terjatve, s čimer so prečistile portfolje bank, z dokapitalizacijo pa so jim pomagale vzpostaviti solventnost in jim tako omogočile nadaljnje delovanje na finančnih trgih. Nacionalizacija t. i. strupenih terjatev je v glavnem potekala tako, da so države, da bi ponovno vzpostavile zaupanje v posamezne finančne institucije na mednarodnih trgih, od njih prek svojih institucij, pogosto ustanovljenih posebej za ta namen, odkupile dolgove, v zameno za katere so jim izdale državne obveznice; to so kombinirale s prilivi »svežega kapitala«, tj. kapitala, neobremenjenega z dolgom, ki naj ga banke vlagajo v gospodarstvo. Slovenija, ki se je krize lotila dovolj paradigmatično, da jo lahko vzamemo za primer, je tako marca 2013 na podlagi Zakona o ukrepih Republike Slovenije za krepitev stabilnosti bank (ZUKSB) ustanovila t. i. slabo banko oz. Družbo za upravljanje terjatev bank (DUTB). Do konca istega leta je nanjo prenesla velik del slabih terjatev dveh največjih slovenskih bank, tj. Nove ljubljanske banke (NLB) in Nove kreditne banke Maribor (NKBM), v letu za tem pa še slabe terjatve Abanke in Banke Celje, vseh v večinski državni lasti. Omenjene banke so se znašle v rdečih številkah v veliki meri zaradi nevrčanja posojil propadlega gradbenega in z njim povezanih sektorjev, pa tudi zaradi slabih poslovnih praks; ker pa so bile zaradi koncentracije kapitala in svoje institucionalne vpletenosti v družbeni sistem »prevelike, da bi propadle« (glej Kolb, 2011, str. 184–186), je bilo njihovo reševanje nujno, če se je država želela izogniti popolnemu kolapsu bančnega sistema in kreditnemu krču, ki se je že začel kazati. Takole prenos slabih terjatev povzemajo pri DUTB: »Dokapitalizacija bank ne bi bila možna brez prenosa sredstev na DUTB. Slednji je pomembno prispeval k obnovi zaupanja v slovenski bančni sektor doma in v tujini. Mednarodni trgi so se odzvali z znatnim znižanjem obrestnih mer na slovenski državni dolg.« (»O nas«, b. d.) Po izdaji srednjeročnih prenosljivih obveznic z državnim poroštvom (glej »Financiranje dejavnosti DUBT«, b. d.) in dokapitalizaciji bank iz državnega proračuna⁵¹ so se sprostile bančne bilance, zaradi česar naj bi se na mednarodnih trgih izboljšale ocene tveganosti poslovanja s temi bankami, kar pomeni tudi nižjo obrestno mero. Toda zapisi na spletni strani DUTB prekrijejo del realnosti.

Državna pomoč bankam namreč ni bila brez posledic za državni dolg – ker je država prek DUTB nase prevzela slabe terjatve in banke dokapitalizirala, pri čemer si je pomagala tudi z

⁵¹ Višina sredstev, potrebnih za dokapitalizacijo tako v denarju kot v obveznicah RS, je bila izračunana s pomočjo t. i. stresnih testov, s katerimi se »na osnovi različnih ekstremnih, teoretičnih scenarijev, ocenjuje občutljivost bančnih tveganj in kazalnikov poslovanja za posamezno banko za (praviloma triletno) obdobje poslovanja v prihodnosti« (»Stresni testi«, b. d.) Stresni testi se opravljajo od leta 2007, od leta 2010 naprej vsako leto. Pregled rezultatov po letih je za Slovenijo dostopen na spletni strani Banke Slovenije.

izdajanjem obveznic, ki so jih odkupovale tuje finančne institucije, je ta zrasel; višji javni dolg pa je bil eden od razlogov za slabše ocene bonitetnih agencij.⁵² Te na podlagi izračunov, v katere vključijo različne postavke, ocenjujejo kreditno zmožnost držav in podjetij, s čimer posojilodajalcem signalizirajo, katere investicije so bolj in katere manj tvegane oz. katere so špekulativne. Ocene segajo od AAA (najvišja) do D (najnižja): AAA, AA, A in BBB (oz. Baa pri Moody's-u) so znotraj investicijskega razreda (zadnja pomeni, da bi slabe gospodarske razmerje precej verjetno že vplivale na plačilno sposobnost), ocene BB (oz. Ba pri Moody's-u), B, CCC (Caa pri Moody's-u), CC (Ca pri Moody's-u), C in D pa znotraj špekulativnega razreda, pri čemer oceni CC in C pomenita skoraj gotovo plačilo nezmožnost, D pa zagotovljeno neizpolnjevanje obveznosti (glej Javna agencija Spirit Slovenija, b. d.).⁵³ Upravičenost teh ocen je pogosto pod vprašajem – neredek je očitek, da agencije delujejo pristransko – pa vendar so odigrale pomembno vlogo v dolžniški krizi znotraj Evropske unije. Ocene za Grčijo so na primer od decembra 2008 do junija 2011 padle z A na CCC s težnjo spuščanja proti D (Tichy, 2011, str. 236), kar je pomembno vplivalo na odločitve evropskih institucij o tem, kako naj ravna v primeru nakopičenega grškega dolga – o čemer nekoliko pozneje. Slovenija je bila daleč od tako dramatičnega padca, pa vendar je od leta 2006 do aprila 2013 padla od AA do Ba, torej v prvo kategorijo špekulativnega razreda. Pri tem so pri Moody's-u, ki je podal to oceno (ostali dve agenciji sta Slovenijo še vedno ocenjevali z najnižjo oceno znotraj investicijskega razreda), kot glavni razlog navedli stanje v slovenskem bančnem sektorju in verjetnost, da ga bo morala država ponovno dokapitalizirati, kot negativno pa so ocenili tudi zamudo pri ustanavljanju DUTB; druga pomembna razloga sta bila hitro višanje državnega dolga (kar je seveda povezano z dokapitalizacijami in ustanovitvijo slabe banke!) in negotovost v zvezi z nadaljnim financiranjem, zaradi česar bi utegnila država potrebovati zunanjo pomoč (Ni. Č., Delo in B. K., 2013). Ker nižje ocene agencij pomenijo dražje zadolževanje slovenskih bank, posledično pomenijo tudi dražja posojila za gospodarstvo in zmanjšano konkurenčnost. Gre torej za začaran krog: banke imajo slabe terjatve, zato dobijo nizke ocene, s tem dobi nizke ocene država, kar podraži zadolževanje na vseh ravneh; če želijo banke zvišati ocene, se morajo znebiti slabih terjatev in pridobiti svež kapital, česar zaradi svojega stanja ne morejo storiti brez pomoči države («slaba banka» in dokapitalizacija), kar viša državni dolg, kar pa je ponovno eden od razlogov za slabše ocene. Ta cikel kaže na vso perversnost dolžniških razmerij, ki se vzpostavljajo skozi procese listinjenja. Toda kako presekati gordijski vozelski vozel sklenjenih pogodb,

⁵² Največje tri, ki obvladujejo kar 95 % trga, so Moody's, Standard & Poor's in Fitch.

⁵³ Znotraj teh osnovnih kategorij obstajajo še podkategorije, ki se označujejo z znakoma plus (+) in minus (–) ter števki od 1 do 3.

soodvisnosti različnih akterjev ter gospodarskih in političnih interesov? Eden prvih impulzov držav je bilo sprejetje regulativnih ukrepov, namenjenih preprečevanju ustvarjanja strupenih finančnih produktov (glej npr. Sanchez Bajo in Roelants, 2015, 1. in 2. poglavje); toda kaj narediti, ko je dolg že tu in ko se zaradi mehanizmov, po katerih deluje, le še pogloblja?

In tu se vprašanje državnega dolga končno sreča z vprašanjem dostopnosti možnosti za zadovoljevanje eksistencialnih potreb posameznikov – torej s prekernostjo. Da bi se izvile iz dolžniške pasti, so namreč države močno posegle v proračunske izdatke in začele izvajati varčevalne ukrepe oz. reze v proračun, ki so postali znani tudi pod imenom »zategovanje pasov«.⁵⁴ Slovenija je že maja 2012, torej pred ustanovitvijo DUTB, sprejela Zakon za uravnoteženje javnih financ (ZUJF), s katerim je »za zagotovitev vzdržnih javnih financ in za zmanjšanje izdatkov proračunov« (ZUJF, 1. člen) spremenila posamezne določbe v kar 39 zakonih, od tega je bila večina takšnih, ki urejajo financiranje socialnih storitev, kulturnega in izobraževalnega sektorja, pa tudi državnih investicij, in sicer tako, da je to v precejšnji meri vplivalo na kakovost in dostop storitev ter možnosti za koriščenje pravice do različnih dodatkov in državnih pomoči – ki jih najpogosteje potrebujejo prav najrevnejši in tisti najbolj prekerni. Pri tem ne gre le za vprašanje subvencij, štipendij, socialnih podpor in podobnih transferjev, ki posameznikom, ki jih siceršnji prihodki in življenjski pogoji delajo posebej ranljive in jim ti dodatni prilivi zagotavljajo dostojnejše bivanje. V veliki meri gre pravzaprav za zaposlitve in velikost javnega sektorja, od zdravstva in šolstva do policije in javne uprave. To seveda zbuja dvome v učinkovitost varčevalnih politik, saj se z omejevanjem sredstev za vlaganje v javni sektor – najsi gre za plače, za število zaposlenih ali za nakup infrastrukturnih in drugih sredstev –, v prvi vrsti zmanjša tudi količina prihodkov v proračun: nižje oz. stagnirajoče plače pomenijo nižjo obdavčitev, ob zniževanju števila delovnih mest je obdavčenih manj plač, torej se v državno blagajno ponovno steka manj sredstev, zvišana stopnja brezposelnosti vsaj v začetku zmanjšanja proračunskih sredstev in pred krepitvijo zasebnega sektorja pa zaradi nadomestil za brezposelnost in socialnih pomoči stroške države dejansko zvišuje (oz. državo sili v njihovo dodatno zniževanje). Eden od možnih ukrepov za preprečevanje zmanjšanja proračunskih sredstev s takojšnjim učinkom bi bila povišana obdavčitev obstoječe ekonomske dejavnosti, kar pa ima v končni posledici za proračun podobno negativne učinke kot samo varčevanje:

⁵⁴ Za zanimivost: ustvarjalci radijske oddaje »Puko učkur« na Radiu Študent, ki jo bežno omenjamo v drugem delu te disertacije, s(m)o navdih za ime našli prav v frazi »zategovanje pasov«. *Učkur* je bosanska beseda za vrstico, ki v pasu drži hlače, običajno športne; gre torej za cenejšo, praktično alternativo pasu. Naslov oddaje tako sporoča, da je ljudem zaradi zategovanja *počil učkur* (pas je pač za *rajo* predrag, zato imajo *učkur*) in da se mora nekaj spremeniti. Oddaja je bila skratka najprej mišljena kot analiza pokriznega dogajanja, a je kmalu postala osredinjena predvsem na vprašanja migracij.

spodbuja nelegalno delo, prikrivanje prihodkov in beg zasebnikov.⁵⁵ Druga razsežnost, ki jo varčevalne politike zapostavljajo, je vprašanje eksternalij – tj. pozitivnih oziroma negativnih dolgoročnejših in posrednih učinkov neke politike, ki niso neposredno povezani s samo dejavnostjo. Dejavnosti javnega sektorja so morda na kratek rok pogosto res ekonomsko »neučinkovite«, pa vendar imajo zelo jasne dolgoročne pozitivne posledice oz. eksternalije: populacijo, ki ni samo bolj izobražena, bolj zdrava, bolj kulturno pismena in podobno, temveč zaradi bolj enakega dostopa do izobrazbe, zdravstvenega sistema, kulturne krajine in tako naprej tudi manj razslojena. Pozitivne eksternalije, ki so posledica delovanja javnega sektorja, so torej zaželene tudi pri delodajalcih zasebnikih, saj ustvarjajo dodano vrednost in omogočajo višjo konkurenčnost v tehnološko naprednejših sektorjih. Nasprotno pa varčevanje manjša obseg teh pozitivnih eksternalij in lahko povečuje obseg negativnih – na primer skozi nazadovanje v tehnološko manj zahtevno in zato manj konkurenčno, predvsem pa okoljsko škodljivo težko industrijo.

Konec maja 2013, torej mesec dni po Moody's-ovem znižanju bonitetne ocene v špekulativni razred, je bilo v Ustavo RS zapisano tudi »zlato pravilo«, tj. fiskalno pravilo, ki omejuje proračunsko porabo, oz. »proračunsko pravilo, namenjeno zagotavljanju srednjeročne uravnoteženosti prihodkov in izdatkov proračunov države brez (dolgoročnega) zadolževanja ter s tem vzdržnosti javnih financ« (Služba za fiskalno in ekonomsko politiko, b. d.). S spremembo 148. člena ustave, po kateri morajo biti sedaj državni prihodki in izdatki uravnoteženi oz. morajo prihodki presežati izdatke, je država potrdila že v ZUJF-u nakazano politiko, da je tudi na socialnem področju kratkoročna ekonomska učinkovitost pomembnejša od dobrobiti prebivalstva. Toda za razliko od ZUJF-a, ki je imel začasno veljavo (del njegovih določb je prenehal veljati 1. januarja 2016, druge naj bi se uporabljale še do 31. marca 2020), je zapis fiskalnega pravila v ustavo veliko trajnejši in bo njegovo potencialno brisanje zahtevalo veliko razprave, predvsem pa politične volje; pri tem ne smemo pustiti v nemar dejstva, da je ustavi kot najvišjemu pravnemu aktu države ostala zakonodaja podrejena, zato imajo pravice in dolžnosti, ki jih definira, temu primerno večjo težo. Glede na zapisano pa se vendarle postavlja vprašanje, zakaj bi država sprejela takšne odločitve, če so na dolgi rok zelo očitno škodljive.

⁵⁵ To se je zgodilo v Grčiji, ki jo analiziramo v nadaljevanju. Zaradi večkrat povišanih davkov in splošnega katastrofalnega ekonomskega stanja, zaradi katerega so se posamezniki morali za preživetje pogosto samoorganizirati ter se zateči tudi k menjalni ekonomiji, je začelo prevladovati gotovinsko poslovanje, ki omogoča izogib davku na dodano vrednost in zato nižje cene izdelkov – kar je oblast na različne načine seveda poskušala preganjati.

Poglavitni vzrok za sprejetje varčevalnih politik in vpis fiskalnega pravila v ustavo je bila grožnja pred ukrepi nadsacionalnih finančnih in političnih institucij. Zaradi poslabšane ocene gospodarskih in finančnih zmožnosti in posledičnega poglobljanja dolga je grozil prihod t. i. trojke: Evropske komisije (EK), Evropske centralne banke (ECB) in Mednarodnega denarnega sklada (MDS). Videli smo, da slabša ocena finančnih zmožnosti države, da vrača posojila, zviša obrestne mere in zaostruje pogoje, pod katerimi lahko te sploh dostopajo do posojil. Na globalni ravni je v primeru držav v razvoju MDS skupaj s Svetovno banko in razvojnimi bankami prevzela nalogo posojilodajalca, ki je pripravljen prevzeti ta tvegana posojila po nižji obrestni meri, kot bi jih ponudile druge banke, vendar v zameno za to, da se v državi uvedejo strukturne reforme.

To pomeni, da morajo države po zahtevah IMF [angleška kratica za MDS, op. a.] spremeniti svoje ključne politike. [...] Pogoji gredo lahko celo tako daleč, da zahtevajo zmanjšanje pravic sindikatov, privatizacijo javnih podjetij ali zmanjšanje minimalnih plač. [...] Da bi odplačale posojila [...], morajo države v razvoju izvažati svoje izdelke [...]. Ker je na globalnih trgih že dovolj podobnih izdelkov [...] so države prisiljene stopiti v cenovno vojno [...], zmanjšati svojo potrošnjo, kar pomeni zmanjšanje izdatkov za izobraževanje ali zdravstvo, manj podpor za osnovno prehrano ali prevoz, devalvacijo domačih valut, da bi pocenili izvoz, privatizacijo javnih podjetij in zmanjšanje plač. Takšni ukrepi zategovanja pasu po navadi povečajo revščino in zmanjšajo možnosti za razvoj države. IMF [MDS, op. a.] pogosto zahteva, da države odpravijo podporo svojim industrijam, mednarodnim korporacijam pa ponudijo ugodnosti, kot so na primer nizki stroški dela ali bolj fleksibilna delovna ali okoljska zakonodaja. (Živčič, Kvac in Gobbo, 2015, str. 20–21)

Trojica omenjenih institucij, torej EK, ECB in MDS, deluje po podobnih mehanizmih, le da znotraj Evropske unije; v zameno za denarno pomoč morajo države prejemnice, ki so države članice EU, podpisati Memorandum o soglasju, v katerem so zapisani reformni ukrepi, ki jih država mora speljati, vezani pa so predvsem na plače in obseg javnega sektorja, na izdatke za socialo, na nižanje pokojnin, višanje dajatev, privatizacijo do tedaj javnih storitev in reforme bančnega sistema. Trojka je prvič nastopila v Grčiji pozno pomladi 2010,⁵⁶ ko je bila država že v hudi krizi (njena bonitetna ocena je bila tako nizka, da ji je grozil bankrot), in takrat je bil sklenjen prvi Memorandum; vrnila se je še za dva, in sicer v letih 2012 in 2015. Družbene in ekonomske posledice vsiljevanja strukturnih reform so se jasno pokazale prav v tej državi: bruto družbeni proizvod na prebivalca je v sedmih letih padel za četrtno, podobno tudi skupni bruto družbeni proizvod, zaradi česar se je močno povečal razkorak med doseženim BDP in stopnjo

⁵⁶ Nekoliko pozneje pa tudi na Irskem (december 2010), Portugalskem (maj 2011) in Cipru (april 2013) (glej Trojka Watch n. d.). Trojka ima posreden vpliv tudi na politike, ki so jih sprejeli v Španiji in Italiji. Prva ima sklenjen Memorandum o soglasju, vendar je ta vezan le na reformo bančnega sektorja; druga Memoranduma ni sklenila, je pa pod pritiskom za sprejemanje varčevalnih ukrepov in strukturnih reform (ibid.)

zadolženosti, čeprav nominalna višina dolga ostaja približno ista ali celo pada;⁵⁷ brezposelnost je strmo narasla, in sicer na približno 25 %, pri čemer je bila pri mladih leta 2012 kar 55 %; močno se je dvignil odstotek tistih, ki živijo pod pragom revščine – v letu 2014 je bilo takšnih kar 44 % prebivalcev (vsi podatki so dostopni na spletni strani Eurostata); zaradi odpuščanj v javnem sektorju se je močno zmanjšal izobraževalni, zdravstveni in skrbstveni sektor, zaradi česar se je radikalno zmanjšala možnost dostopa do storitev, ki jih ponuja, povečalo se je število okužb z nalezljivimi boleznimi, zloraba drog in samomorov (Phillips, 2011a; 2011b); družba je postala veliko bolj razslojena, številni mladi so se izselili, pri čemer so najpoglavitejši razlogi za to pomanjkanje meritokracije, grška mentaliteta, korupcija, pomanjkanje služb in finančna kriza, skoraj polovica izseljenih pa finančno pomaga družinskim članom, ki so ostali v Grčiji (Kapa Research, 2018). Te gredo z roko v roko s političnimi posledicami, ki jih lahko na kratko povzamemo takole: izguba nadzora nad nekaterimi ključnimi institucijami; prisilna privatizacija; množično gibanje proti varčevalnim ukrepom; vzpon skrajno desnih militantnih skupin, ki krivdo za varčevanje pripisujejo Negrkom; in vznik mreže aktivističnih skupin, iz katere je pozneje nastala stranka Syriza, ki je zmagala na volitvah leta 2015.⁵⁸

Dogajanje v Grčiji je zagotovo močno vplivalo na odločitve voditeljev preostalih držav članic EU, ki bi se utegnile znajti v podobni situaciji. Tako lahko kot glavni razlog za sprejetje varčevalnih ukrepov v Sloveniji identificiramo predvsem izogib prihodu trojke, ki bi državo postavila v še manj ugoden položaj.⁵⁹ Vnaprej sprejeti, skorajda preventivni varčevalni ukrepi,

⁵⁷ Leta 2010 je bila Grčija po podatkih Eurostata in Evropske komisije zadolžena za 330 milijard €, kar je pomenilo 146 % zadolženost. Leta 2011 je njen nominalni dolg zrasel za 26 milijard in je bil tako 356 milijard €, vendar je to zaradi zmanjšanja BDP pomenilo skok na kar 171 % zadolženost. Leta 2013 je njena nominalna zadolženost padla na 319 milijard €, vendar je to pomenilo še višjo, kar 175 % zadolženost. V letu 2015 je pri 320-milijardni zadolženosti dosegla zadolženost za 180 %

⁵⁸ Predvsem na krilih gibanja proti varčevanju in trojki. Kmalu po zmagi na volitvah pa je Grčija porabila sredstva, ki jih je predvideval drugi memorandum (2012–2015) in država je potrebovala novo pomoč. Premier Cipras je razpisal referendum o tem, ali naj Grčija sprejme pogoje, ki jih je vseboval predlog tretjega memoranduma – večina volivcev je glasovala proti. Cipras je pod pritiski Memorandum kljub temu podpisal. Grčija je prejela tretji, zadnji paket pomoči, varčevalni ukrepi pa so se še zaostri. S tem pa je premier le osem mesecev po izvolitvi močno zamajal koalicijo in si znotraj stranke, ki je zmagala z obljubo boja proti varčevalnim ukrepom, nakopal številne nasprotnike; že po referendumu je odstopil drugi mož njegove vlade, finančni minister Janis Varufakis, sicer najbolj znan po svojih delih *Globalni minotaver* (2011, prevod v slovenščino 2016) in *Europe after the Minotaur* (2015). Cipras je zato odstopil in razpisane so bile ponovne volitve, na katerih je Syriza sicer ponovno slavila, vendar tokrat s slabšim rezultatom; začelo se je njeno približevanje drugim strankam. Na rednih volitvah leta 2019, manj kot leto dni po izteku tretjega memoranduma, je bila stranka poražena.

⁵⁹ Nekoliko ironično, pa vendarle: enako je za trojko leta 2013 rekel Klaus Regling, takratni direktor Evropskega mehanizma za stabilnost (ESM) – alternativa za države, ki so imele tako nizko bonitetno oceno, bi bilo zgolj zadolževanje pod še slabšimi pogoji pri drugih finančnih institucijah (glej Evropski parlament, 2013). Vseeno pa to ne opraviči ravnanja trojke, ki bi morala biti bolj dobrohotna: dva od njenih delov, EK in ECB, ki sta tudi prispevali glavnino posojila, sta vendarle instituciji Evropske unije, katere država članica je potrebovala pomoč! Zaplete se seveda, ker gre za politične in finančne interese drugih držav članic in njihovih bank. Grki so med drugim pozivali k t. i. *haircut-u* oz. 50 % odpisu dolgov, kar jim je leta 2011 uspelo doseči v primeru zasebnih investorjev; drugi poziv k odpisu leta 2015 je bil neuspešen.

ki jih je določal ZUJF, in vpis fiskalnega pravila v ustavo, zaradi česar se je v javnosti pogosto govorilo tudi, da v Sloveniji trojke ne potrebujemo, saj jo že imamo, tj. guvernerja Banke Slovenije, premierko in finančnega ministra iz tistega časa, in hkratno reševanje bančnega sistema skozi DUTB, dokapitalizacijo in izdajo obveznic, je pripomoglo k temu, da je ameriški vzajemni obvezniški sklad Pacific Investment Management Company (Pimco) odkupil državne obveznice v višini 1,5 milijarde evrov – kar naj bi Slovenijo rešilo pred prihodom resnične trojke.⁶⁰

Če povzamemo: državni dolg je posamezne države prisilil v izvajanje nepriljubljenih varčevalnih politik, ki so najpogosteje prizadele ravno najprekernejše. Razumevanje tega, kaj se je zgodilo in po kakšnih mehanizmih se je dolg nakopičil – dolg, ki proizvaja še več dolga – postavlja zahtevo po odpisu dolgov, ki jo je bilo mogoče v zadnjem desetletju pogosto slišati na ulicah evropskih mest, v novo luč. Ne gre za odpis dolga v višini nekaj sto evrov za tiste najrevnejše – čeprav tudi ta ne škodi. Gre za odpis tistega dolga, ki nima materialnih temeljev in ki je nastal iz golega pohlepa finančnih institucij.

⁶⁰ Tako je vsaj obveljalo zaenkrat, vendar preiskave v zvezi s tem jeseni 2019 še niso končane, zato se v podrobnosti, ki niti niso bistvene za nas, ne bomo spuščali. Je pa bilo v vsem dogajanju vsekakor veliko stranpoti ter dvomljivih in potencialno koruptivnih dejanj. Po pisanju novinarjev (glej npr. Cirman in Vuković, 2016, 2019; Al. Ma, 2014) je nenavadno predvsem to, da ob nakupu obveznic na Ministrstvu za finance sploh niso želeli razkriti, kdo jih je kupil, pozneje pa se je pokazalo, da so bile kupljene po višji obrestni meri (4,7 %), kot je bil takrat zahtevani donos (3,43 %; ta je padel po stresnih testih, ko je postalo jasno, da lahko država sama zapolni bančno luknjo). Del zgodbe o bančni sanaciji je bila tudi razlastitev imetnikov podrejenih obveznic na podlagi Zakona o bančništvu (ZBan), o katerem je Ustavno sodišče pozneje odločilo, da je delno protiustaven; tudi ta zgodba še ni zaključena.

4 LASTNINA IN SKUPNO

Problem, ki se nam na tej točki zelo očitno zastavlja, je, da je obravnavana problematika tako široka, da moramo naš fokus dodatno zožiti in vzpostaviti jasnejšo povezavo med doslej povedanim in študijo primera, ki sledi v drugem delu naloge. V prejšnjem poglavju smo se ukvarjali s pojmom subsumpcije dela pod kapital in s posledicami napredovanja tega razmerja. Tematika izkoriščanja (presežnega) dela je seveda eno od osrednjih področjih kritične teorije in ima danes številne variacije in šole – mi smo predstavili in razvili enega od poudarkov, to je usmeritev, ki za osrednje postavi vprašanje avtonomije dela in delavca, kar nam omogoča, da svojo analizo premaknemo iz delovnega mesta v družbo, da v njej prepoznavamo momente izkoriščanja, da torej namesto prekarnost analiziramo prekernost.⁶¹ Premik v družbo je ključen za našo definicijo biopolitičnega dela; to namreč zahteva svojo avtonomijo, ki jo omogoča prav podružbljanje, skozi katerega se širi polje boja in samodoločbe. Toda še vedno ne vemo povsem, kaj pomeni, da to delo korenini v skupnem in se vanj ves čas vrača. Temu je tako, ker je koncept subsumpcije dela vezan na *delo* in razmerja znotraj tega, ne pa na *dobrine* in razmerja, vezana na njih. Skupno kot koncept namreč nima toliko opraviti s procesom dela, kot z materialno realnostjo okoli nas in dostopom do nje. Da bi povsem razumeli definicijo biopolitičnega dela, je zato nujno, da vključimo tudi skupno.

Povzemimo: subsumpcija je proces, pri katerem prej svobodno delo postane podrejeno kapitalu, pri čemer obdrži večjo ali manjšo mero avtonomije – in odvisno od tega, koliko avtonomije

⁶¹ Zato se v tej nalogi tudi ne ukvarjamo z najbolj paradigmatiskim med sodobnimi prizorišči izkoriščanja na delovnem mestu – množičnimi delavnicami oz. *švicfabrikami*, v katerih nastajajo naša oblačila in ki so praviloma locirane v jugovzhodni Aziji. Tekstilna industrija je klasičen primer selitve proizvodnje na območja z manj delavskimi pravicami, slabšo socialno varnostjo, slabšim dostopom do dobrin, ki jih nujno potrebujemo za človeka dostojno življenje, slabšo delavsko organiziranostjo in – posledično – manjšo avtonomijo delavstva. S tega vidika je zanimiv članek Erica Dirnbacha (2007), ki obravnava možnosti za organiziranje tekstilnih delavcev, pri čemer izhaja iz izkušenj Severne Amerike na začetku 20. stoletja. Zaradi močne delavske organizacije se je položaj posameznega delavca v nekaj prihajajočih desetletjih znatno izboljšal, kar je bil po mnenju avtorja glavni razlog za množično selitev proizvodnje (sami pa dodajamo vsaj še tri razloge: 1. pocenitev transportnih in drugih poti, 2. uspešnost diplomacije severnoameriških držav, zaradi katere je bila mednarodna trgovina sploh mogoča, 3. razvoj znamčenja, ki je omogočil, da se je proizvodnja odlepila od simbolnega pomena same znamke). Tako navaja podatek, da je bil v zgodnjih 60. letih odstotek uvoženih oblačil v ZDA 5 %. Do leta 2008 je ta odstotek narasel na več kot 90 %, ZDA pa oblačila uvaža iz več kot 70 držav (ibid., str. 242–243).

Vsekakor pa bi bilo napak trditi, da imajo *švicfabrike*, dejanske ali metaforične, domicil zgolj v nekaterih panogah ali na nekaterih območjih sveta. Posebej migrantski delavci so pogosto podvrženi nemogočim pogojem dela v delavnicah, na poljih, gradbiščih, v delu negovalnega in storitvenega sektorja. Odlično antropološko-pravno analizo situacije v 90. letih prejšnjega in na začetku prvega desetletja tega stoletja v New Yorku je v delu *Suburban Sweatshops* opravila J. Gordon (2007); bogata je zgodovina sindikalnega organiziranja znotraj gibanja *Justice for Janitors* (Aguiar in Ryan, 2009; za materiale gibanja glej UCLA Labor Center, b. d.; glej tudi film po resničnih dogodkih *Bread and Roses* režiserja Kena Loacha; z gibanjem sem se avtorica seznanila na predavanju in delavnicah ene od njegovih organizatork V. Alzaga, glej Njetwork, 2009); v Sloveniji smo se z vprašanji izkoriščanja migrantskega dela ukvarjali v gibanju Nevidni delavci sveta.

delo potrebuje, tudi kapital najde svojo organizacijsko nišo. Če delo za svojo realizacijo potrebuje več avtonomije, mu bo kapital to dopustil, v kolikor bo to produktivno zanj, ne bo pa dovolil njenega *ekscesa*. Na primer, lastnik marketinškega podjetja bo svojemu zaposlenemu dovolil avtonomijo delovanja – še več, celo zahteval jo bo ob njega, na način, da bo na delovno mesto zaposlil osebo, ki jo lahko označimo za *samostojno, kreativno, mladostno, vitalno, svobodnega duha* – vendar le dokler si bo produkt te avtonomije kot lastnik kapitala, kot tisti, ki nosilcu delovne zmožnosti (svojemu zaposlenemu, podizvajalcu) daje plačilo, lahko prisvojil, iz njega ustvaril dobiček. Zdaj pa se vprašajmo, ali obstaja podoben proces subsumpcije na področju dostopa do (materialnih in nematerialnih) dobrin. Odgovor je: Da, obstaja, odraža pa se skozi proces lastninjenja oz. primarne akumulacije skupnega.⁶² V tem poglavju bomo poskušali skozi predstavitev nekaj osnovnih dinamik pri ustvarjanju lastnine, skozi razumevanje substance skupnega ter skozi analizo procesa, skozi katerega drugo postane prvo, analizirati pomen tega prehoda za interpretacijo položaja sodobnih biopolitičnih proizvajalcev. Šele tako bomo sestavili končno definicijo biopolitičnega dela in ga postavili v urbani kontekst, ki mu pozornost posvečamo v naslednjih dveh poglavjih.

4. 1. LASTNINA

Začnimo pri lastnini in se za trenutek vrnimo k Mayu in njegovi konceptualizaciji institucije, ki smo jo omenjali že v poglavju o dolgu. May povzema, da je smisel družbenih institucij koordinacija dejavnosti in strukturiranje pričakovanj, ki jih imajo posamezniki v zvezi z obnašanjem drugih; tako naj bi bila eden pomembnejših temeljev institucije lastnine »internalizacija eksternih stroškov in koristi«, pri čemer je interes lastnikov, da »zavarujejo svoje koristi in poskušajo doseči, da ostanejo stroški čimbolj eksterni« (May, 2000, str. 18); v ta namen se poslužujejo tudi selektivnega uzakonjenja že obstoječih vzorcev obnašanja, ki jih upravičujejo z alokacijsko učinkovitostjo⁶³ v kontekstu pičlih virov (ibid., str. 21). Z drugimi

⁶² Zanimivo je, da te distinkcije ne najdemo pri M. Hardtu in A. Negriju, ki sta utemeljila pojem biopolitične produkcije. Fuchs tako v svojem besedilu, v katerem primerja prispevke omenjenih avtorjev in D. Harveyja k razpravi o subsumpciji in primarni akumulaciji, povzema, da Hardt in Negri »raje kot koncept (trajne primarne) akumulacije [...] uporabljata koncepta formalne in realne subsumpcije. Pravita, da ta koncepta najbolje ujameta notranjo in zunanjo dinamiko kapitalizma: formalna subsumpcija podredi kapitalu nekaj, kar je bilo prej zunaj njega, medtem ko realna subsumpcija kvalitativno transformira notranjo dinamiko kapitala.« (Fuchs, 2018, str. 461) Je pa res, da Hardt in Negri ne govorita več o subsumpciji *dela*, temveč o subsumpciji *družbe* (ibid., str. 459), s čimer pravzaprav na drug način ubesedita, da je prišlo do prodružbljenja dela.

⁶³ Alokacijska učinkovitost »predpostavlja tehnično učinkovitost in vključuje najboljšo možno uporabo vnaprej danih faktorjev ter z njimi proizvodnjo največje količine proizvoda.« (Muren, 2010, str. 2) Drugače povedano,

besedami to pomeni, da ima lastnik interes, da ostanejo koristi, ki izhajajo iz lastništva, njegove, stroški pa se porazdelijo v družbi. Toda to je že kritična analiza institucije lastnine – s katero se strinjamo, vendar nam ne pove veliko o sami substanci lastnine. Ta je izmuzljiva, saj ni nič stvarnega, otipljivega, ampak je poimenovanje za določen tip razmerja, in sicer razmerja med stvarjo, njenim lastnikom in tistim, ki to ni; lastnina zato nima substance sama na sebi, temveč je stvar *pravice*⁶⁴ in izključevanja tistega, ki te pravice nima. Tako na primer slovenska zakonodaja govori o lastninski *pravici*, ureja pa jo Stvarnopravni zakonik (SPZ-A), tj. zakonik, ki se ukvarja z razmerji med stvarmi in pravicami, ki jih imamo v razmerju do njih. Takole pravi 1. odstavek 37. člen SPZ-A: »Lastninska pravica je pravica imeti stvar v posesti, jo uporabljati in uživati na najobsežnejši način ter z njo razpolagati. Omejitve uporabe, uživanja in razpolaganja lahko določi samo zakon.« Omejitve lastninske pravice so praviloma osredinjene na neujemanja z drugimi, enakovrednimi ali nadrejenimi pravicami,⁶⁵ toda to ne spremeni dejstva, da je lastnina koncept, ki označuje abstraktno razmerje, ki šele določi, izumi substanco. Če uporabimo nekoliko bolj deleuzovsko metaforo, proces definiranja lastnine določa intenzivnost z možnostjo kreacije, organizacije. Ta misel se zdi neintuitivna, ker smo o lastnini vajeni razmišljati kot o nečem izgotovljenem, o (id)entiteti; toda samo dejstvo, da je v procesu pripisovanja lastništva do neke mere vedno prisotno nasilje, tj. nasilje, nujno za odtegnitev stvari od drugih, za njeno prisvojitvev, kaže, da gre za polje boja, na katerem je še prisotna vitalna razlika, ki pa se pozneje umakne negativni razliki – razliki med tistim, ki ima, in tistim, ki nima.

Že ta kratek vpogled v (ne)substanco lastnine same na sebi daje slutiti, da lastnina ni izvorno stanje, da je izumljen način regulacije razmerij, ki so jo skozi zgodovino različne družbe izvajale na različne načine; toda tu nas še posebej zanima dogajanje v sedemnajstem stoletju,

alokacijska učinkovitost pomeni optimalni izkoristek danih proizvodnih virov, kar naj bi zagotovilo najvišjo raven družbene blaginje; pojem je močno povezan z ekonomistično vero v popolno konkurenco.

⁶⁴ V ameriški zvezni državi Georgia, v kraju Athens, raste hrast, ki si lasti samega sebe. Mit o rastlini gre nekako takole: lastnik je imel drevo tako rad, da se je odločil, da mu podari svobodo in mu je prepisal lastništvo nad samim sabo – tako ga je želel zavarovati pred tem, da bi ga kakšen od prihodnjih lastnikov podrl. Drevo ni preživel nekega neurja leta 1942 in prebivalci kraja so, iz spoštovanja do tedaj že pokojnega prejšnjega lastnika, na njegovem mestu zasadili sadiko, zraslo iz želoda izvirnega drevesa; to je zdaj znano kot sin drevesa, ki si lasti samega sebe – in tudi ta potomec si lasti samega sebe (glej *The Tree that Owns Itself*, 2019). Primer navajam, ker pokaže, kakšne težave imamo pri konceptu lastnine takoj, ko vzamemo iz enačbe eno komponento, ko torej razdremo razmerje, ki je *substancia* koncepta. Brez lastninskega razmerja oziroma pravice ni niti lastnine. To težavo ima tudi omenjeni hrast – ker nima zmožnosti, tj. sposobnosti, da bi sprejel lastninsko razmerje do samega sebe, formalnopravno kot lastnik samega sebe preprosto ne more obstajati. Razprave o tem, kdo in nad čim sploh lahko ima lastninsko pravico, so v veliko resnejši in manj anekdotični obliki seveda močno zaznamovale zgodovino bojev za pravice manjšin.

⁶⁵ Na primer, zbiratelj srednjeveških mučilnih naprav kljub temu, da je njihov lastnik, teh ne sme uporabiti – vsaj ne na način in z namenom, za katerega so bile te naprave narejene, saj abstraktne žrtve varujejo drugi predpisi, ki prepovedujejo mučenje.

saj je takrat prišlo do rekonceptualizacije, ki je v ospredje postavila menjalno vrednost – in s tem zasebnost lastnine. V tem času je prišlo do dveh sprememb:

Prvič, lastnino so začeli obravnavati kot stvar, na katero so vezane pravice, ne kot pravica sama na sebi. Drugič, lastnino so pričeli dojemati kot nekaj, kar si lahko lastijo le zasebniki [...] Do takrat je bila lastnina sklop omejenih lastniških pravic. Posamezniku [...] je lastništvo zemlje dajalo določene omejene pravice, s katerimi pogosto ni mogel svobodno razpolagati ali jih prenesti. Imel jih je le pogojno [...]. [P]rej sta bili pripoznani tako zasebna kot skupna lastnina⁶⁶. V sedemnajstem stoletju pa [...] skupna lastnina skoraj izgine, saj naj bi bila protisloven pojem [...]. Po novem je moralo vse pripadati nekemu, pri čemer je lahko ta (pravno konstituiran) nekdo tudi država, organizirana lokalna skupnost ali druga pravno pripoznana organizacija. [...] Ideja povsem zasebne lastnine [...] je omogočila transfer (odtujitev) lastnine in njen vstop v sistem izmenjave. Pomenila je razširitev pravic *lastnikov*. (May, 2000, str. 23)

May torej poudarja, da je šele z idejo povsem zasebne lastnine zaživela tudi ideja lastnine kot nečesa odtuljivega, nečesa, kar lahko vstopi v sistem izmenjave; kar ima torej poleg uporabne tudi menjalno, tržno vrednost, vrednost samo po sebi. Najočitnejši primer tega je zemlja. Če je bila ta prej dojeta kot neobdelan vir materialnih dobrin ali surovin (gozdno nabiralništvo in lov divjačine za hrano ali sečnja lesa za izdelavo bivališč), kot polkultivirano zemljišče, ki naj služi reji živali (pašnik) ali kultiviran prostor pridelave (njiva), postane zdaj razparcelirano območje, ki ga je mogoče za univerzalni ekvivalent (denar) prodati drugim. V primeru skupnega to ni bilo mogoče, saj so uporabniki lahko do zemlje dostopali, jo uporabljali, vendar pa do nje niso imeli ekskluzivne pravice razpolaganja in niso mogli odločati o tem, kdo in kako jo bo uporabljal v prihodnje; niso torej imeli niti individualne moči omejevanja pravice do dostopa niti se s skupnim niso mogli okoristiti na škodo drugih – vsaj ne tistih, ki so bili del iste skupnosti. Toda z olastninjenjem, tj. s pretvorbo skupnega v lastnino, se je začelo okoriščanje lastnika: ta je lahko nelastnikom onemogočil dostop, si izmislil nova pravila dostopa, v zameno za rento dal določen del lastnine v rabo itd. Lahko je skratka razpolagal s svojo lastnino in iz nje ustvarjal dobiček – kar na drugi strani pomeni, da je lahko najemal tudi delovno silo in izkoristil njeno delo. To, da je zemlja izgubila svoj status skupnega in bila komodificirana, je imelo posledice tudi na ravni odnosa med njenimi obdelovalci in lastnikom: prej avtonomni obdelovalci so se spremenili v delavce, katerih delo je postalo formalno subsumirano pod kapital.

Toda kakšne so bile – poleg očitnega pohlepa – racionalizacije tega procesa olastninjena in komodifikacije? S tem vprašanjem se je ukvarjalo nemalo takratnih in poznejših mislecev, med

⁶⁶ Razprave o pojmovanju skupnega kot lastnine se lotimo nekoliko pozneje.

njimi tudi J. Locke in G. F. W. Hegel, ki, glede na njun stan pričakovano, do obstoja zasebne lastnine nista bila kritična, temveč sta ga poskušala legitimirati.

John Locke se je z vprašanjem lastnine ukvarjal v *Dveh razpravah o oblasti*. Po Locku naj bi imeli pravico do prisvojitve tisti, ki so v prisvojeno vložili delo, prek katerega so predmet, surovino izboljšali. Človek je primarno lastnik samega sebe in če kot takšen izboljša tisto, kar še nima lastnika, niti ni lastnik samega sebe, je to lahko njegova lastnina; pri tem ne potrebuje soglasja drugih. Takole argumentira v razdelkih 27, 29 in 34 v 5. poglavju 2. knjige (Locke, 2010, str. 151–154):

Čeprav so Zemlja in vsa podrejena bitja skupna last vseh ljudi, ima vsak človek v *lasti* svojo *osebo*, do katere razen njega nihče nima pravice. Rečemo lahko, da so *delo* njegovega telesa in izdelki njegovih rok njemu lastni. Če vzame karkoli iz stanja, v katerega ga je postavila narava in ga v njem pustila, je temu primešal svoje *delo*, dodal mu je nekaj lastnega in to stvar s tem naredil za svojo *last*. Vzel jo je iz skupnega stanja, v katerega ga je postavila narava in ji s svojim *delom* dodal nekaj, kar izključuje skupno pravico drugih. Ker je to *delo* nesporna lastnina delavca, nihče razen njega nima in ne more imeti pravice do tega, kar je z njim združeno, vsaj ne tam, kjer je za drugo ostalo skupno dovolj in enako dobrega.

[...]

Če bi bilo izrecno soglasje vsakega deležnika potrebno vsakomur, ki si prilasti del tega, kar je bilo dano kot skupno, otroci ali služabniki ne bi mogli zarezati v meso, ki jim ga je oče ali gospodar namenil vsem skupaj, ne da bi vsakemu od njih namenil njegov posebni delež.

[...]

Bog je dal svet vsem ljudem skupno; no, ker jim ga je dal, da bi jim koristil in da bi iz njega potegnili kar največ za svoje udobno življenje, ni mogoče domnevati, da je hotel, da bi večno ostal skupen in neobdelan.

Druga, nekoliko bolj ezoterična legitimacija lastnine je Heglova. Hegel izpelje, da je pravica do lastnine individualna pravica, ki je odraz posameznikovega svobodnega duha, »na in za sebe svobodne volje«, ki je »formalni, samozavedni, drugače brezvsebinski *enostavni* odnos do sebe v njegovi posameznosti« (Hegel, 2013, str. 59, § 35). Ta svobodni duh lahko v stvari okoli sebe, tj. v tisto, kar je predmetno in zato brez volje in v nasprotju s svobodnim duhom nesvobodno⁶⁷, položi svojo voljo. Ker se zdaj v tem predmetu odraža volja, ki je lastna svobodnemu duhu, postane ta predmet zasebna lastnina (ibid., str. 63, § 42, str. 65, § 44), v kolikor ni bil že pred tem lastnina nekoga drugega (ibid., str. 69, § 50 in § 51) – s komer pa se prepoznamo le kot lastniki, katerih lastnina lahko prehaja v lastnino drugega zgolj s skupno voljo, ki se materializira v pogodbi (ibid., str. 61, § 40). Gre skratka za to, da je obstoj lastnine dokaz za,

⁶⁷ »Prisvojitve posesti naredi materijo stvari za mojo lastnino, saj materija za sebe ni sama svoja,« pravi Hegel (ibid., str. 69, § 52).

kot bi temu rekli danes, osebnostni razvoj – v lastnini se reflektira posameznikova svoboda. Prav zato ne morejo biti odsvojena tista »substancialna določila«, ki so del same svobodne volje, samozavedanja, »moja osebnost nasploh, moja obča svoboda volje, nrvnost, religija« (ibid. str. 78, § 66).

Heglov pogled na lastnino je zanimiv iz vsaj dveh vidikov. Prvič zato, ker njegova legitimacija vsebuje hkrati zelo abstraktne in zelo legalistične dimenzije – posameznik ima pravico imeti lastnino, ker je svobodna volja in lastnina je njen odraz, toda to lastnino je treba regulirati z nečim zelo instrumentalnim, da v to svobodno voljo ne bi posegala druga svobodna volja. Hegel razlikuje med *notranjim*, *svobodnim* in *zunanjim*, *nesvobodnim*. Nesvobodno si lahko kot svobodni prisvojimo in s tem, ko nesvobodnemu vdahnemo svobodo, dobimo pravico do njegove prisvojitve, saj vanj položimo svojo voljo. To mora zunanosti prepoznati in odraz te prepoznave je pogodba. Toda to nas pripelje do dileme: kaj pa je sploh zunanje, kaj je tisto nesvobodno, kar si lahko prisvojimo, o čemer lahko sklepamo pogodbe? Hegel je zelo jasen v tem, kaj je svobodno in kaj nesvobodno: prvo je sama svobodna volja, posameznikova osebnost, verjetja, prepričanja, etika, notranja občutenja; drugo so predmetne stvari okoli nas, nemisleče, neosebno in zato brezpravno. Toda kaj narediti s tistim, kar ni obstajalo v naravi, v materialnem, samo po sebi – kaj torej storiti s stvaritvami svobodnih volj, duha? Hegel (ibid., str. 63, § 43) pravi: »Oseba ima kot *neposredni* pojem in s tem tudi bistveno kot posameznik neko *naravno* eksistenco, deloma na sami sebi, deloma kot eksistenco, do katere se vede kot do zunanjega sveta;« in obstaja možnost, da nekaj postane stvar skozi »posredovanje volje« (ibid.). Ta nekaj je tisto, kar bi danes imenovali nematerialno; do tega (Hegel našteva duhovne spretnosti, znanosti, umetnosti, religiozne zadeve in iznajde) se lahko obnašamo kot do *priznanih* stvari. Tako izpelje (ibid.):

Znanja, znanosti, talenti itn. so seveda lastni svobodnemu duhu in nekaj njemu notranjega, ne zunanjega; vendar jim s povnanjenjem duh prav tako lahko da tudi zunanji obstoj in jih *odtuji*, s čimer jih postavi pod določilo *stvari*. Oni torej najprej niso nekaj neposrednega, temveč to postanejo šele skozi posredovanje duha, ki svojo notranjost poniža na neposrednost in zunanost.

V obeh, tako Lockovi kot Heglovi argumentaciji, zasledimo močan individualizem.⁶⁸ To ni naključje in je povezano z obdobjem, v katerem sta pisala, tj. s časom naraščajoče politične in vojaške moči oblasti. Skupno, s tem pa vsi njegovi uporabniki, so bili ranljivi za intervencije

⁶⁸ O povezavi med rojstvom individualizma in procesi lastninjenja v Angliji glej izvrstno študijo Alana Macfarlana *The Origins of English Individualism*. Ena pomembnejših lekcij študije je, da so se ti procesi v nasprotju s popularnim, a napačnim razumevanjem, da je šlo za relativno hiter in enoten proces, raztezali skozi več stoletij in bili polni konfliktov. Prav tako so v Angliji potekali precej drugače kot v celinski Evropi.

teh oblasti; zato je bilo aktualno razmišljanje o tem, kako naj se posamezniki zaščitijo pred to močjo. Če ima posameznik nekaj v individualni lasti in je ta vrsta lastnine pripoznana kot neodtujljiva pravica, potem jo lahko postavimo nasproti zahtevam po prisvojitvi kolektivnega, tj. skupnega, s strani z vojsko podprtega oblastnika. To je še danes pogost argument za obstoj lastnine, »še posebej zasebne lastnine nad proizvodnimi sredstvi,« saj ta »državljanom zagotavlja materialno podlago za oporekanje in nasprotovanje trenutnim oblastem« (Hirschman, 2002, str. 115). Ta argumentacija pa pravzaprav izvira od Proudhona, kar je nekoliko nenavadno, saj je ta avtor znan po izreku »Lastnina je kraja«. Je torej velik in brezkompromisen kritik lastnine, pa vendar jo je zagovarjal, ko je prišlo do vprašanja vzpostavitve moči nasproti državi, ki je vedno bolj regulirala in posegala v tisto, kar so nekoč upravljali ljudje. Takole ga povzema Hirschman (Proudhon, 1866,⁶⁹ v Hirschman, 2002, str. 116):

Tako je moderni politični argument za kapitalizem, ki ga danes povezujemo z imeni avtorjev, kot so Mises, Hayek in Milton Friedman, v prvotni obliki predstavil nihče drug kot Proudhon. Čeprav zavzet kritik ustanove zasebne lastnine [...] je bil Proudhon tudi zelo zaskrbljen nad ogromno oblastjo države. V svojih poznih spisih je izoblikoval idejo, da bi tej moči nasprotoval s podobno »absolutistično« močjo – močjo zasebne lastnine. Do sredine 19. stoletja so spoznanja o kapitalizmu postala tako nedvoumna, da se je argument o dobrodejnih učinkih *le doux commerce* na človeško naravo popolnoma spremenil: in prav zato, ker je bila lastnina zdaj dojeta kot divja, nebrzdana in revolucionarna sila, ji je Proudhon zaupal vlogo protiuteži enako grozo zbujajoči moči države.

Glavni razlog za vzpostavitev zasebne lastnine naj bi bil torej strah pred močjo države. Ker je bilo skupno neregulirano oz. je bila njegova regulacija stvar dogovora in ker ni imelo absolutnih pravic, kot je pravica lastnine, je bilo ranljivo za intervencije države. To je gotovo legitimen argument, ki pa spregleda nekaj zelo pomembnega: da spreminjanje skupnega v zasebno lastnino, kar je bilo nemalokrat storjeno nasilno, od velikega dela prebivalstva odteguje sredstva, ki jih nujno potrebuje za preživetje. Pri zasebni lastnini zato ne gre zgolj za anticipacijo konfliktnega razmerja med posameznikom in državo, temveč za antagonizem med posameznikom in skupnostjo ter v nadaljevanju med lastnikom in nelastnikom.

4. 1. 1. Primarna akumulacija

Ta antagonizem seveda prepozna teorija primarne akumulacije, ki je eno osrednjih polj in pojmov kritične analize; za številne predstavlja izhodiščno točko nove družbene ureditve, imenovane kapitalizem, za katerega je značilno neenako razmerje med proizvajalci in lastniki proizvodnih sredstev. Primarna akumulacija označuje fazo razvoja kapitalističnega sistema, v

⁶⁹ Proudhon, P.-J. (1866). *Théorie de la propriété*. V *Oeuvres complètes*, 27. zvezek. Pariz.

kateri pride do procesa formalne subsumpcije, spreminjanja tistega, pri čemer je v preteklosti prevladovala uporabna vrednost in ni bilo vpeto v zgodnjekapitalistični sistem ustvarjanja dobička, v blago. Skozi ta proces so proizvajalcem odvzeta sredstva preživetja, zaradi česar morajo začeti svojo delovno silo prodajati na trgu – s tem pa izgubijo avtonomni nadzor nad svojo proizvodno zmožnostjo. Komodificirana sredstva preživetja so v tej prvi fazi vezana na proizvodnjo hrane ter dostop do naravnih surovin, zato se tudi primarna akumulacija navezuje na procese, ki jih iz literature poznamo kot procese ograjevanja.

Ti procesi so v Angliji in Walesu,⁷⁰ potekali več stoletij, številne vzpostavitev zasebnolastninskih odnosov pa je na pobudo lokalnih velmož s posebnimi odloki in zakoni (t. i. *Inclosure Acts*) uzakonil parlament. Izjemnost dogajanja kažejo številne refleksije takrat živelih avtorjev, ki so prepoznali, da se pred njihovimi očmi dogajajo spremembe v odnosih, ki bodo močno zaznamovale prihodnje rodove. Med temi avtorji sta gotovo najpogosteje navajana David Ricardo⁷¹ in Karl Marx, nekoliko redkeje pa se spomnimo na primer na Thomasa Roberta Malthusa. Ta je v svojem slavnem eseju o prebivalstvu in načelu populacije (iz 1798) postavil razvpito tezo, da mora biti del populacije vedno materialno prikrajšan, saj bi prebivalstvo v idealnih pogojih obilja eksponentno raslo; ker pa lahko produkcija hrane na obdelovalnih površinah raste le linearno, bi kmalu zmanjkalo zalog, zaradi česar bi najbolj trpel prav revnejši del prebivalstva, neenakosti pa bi se poglobljale. Za Malthusa je torej vnaprejšnje prikrajšanje dela populacije za »preobilje«⁷¹ dobrin mehanizem proti preveč skokoviti rasti prebivalstva. Zato je tudi nasprotoval zakonom o revežih (t. i. *Poor Laws*), po katerih so lahko pripadniki najrevnejšega sloja prejeli majhno finančno podporo in tako lažje preživeli; za Malthusa je bila to – kot se rado sliši še danes v nekem precej podobnem kontekstu – potuha lenuhom. Toda Malthus je bil, v nasprotju s pričakovanji, proti ograditvam: opazil je namreč, da se je z njimi zaradi koncentracije lastništva in omejevanja dostopa do zemlje produkcija hrane zmanjšala. Pred ograditvami so namreč pridelovalci kljub temu, da zemlja ni bila njihova, to obdelovali – zdaj je niso smeli več, kar jih je porinilo v revščino. Ta empirična evidenca poruši tezo o tem, da se bo zaradi lastništva zemlje z njo ravnalo odgovorneje in bolj smotrno. Takole pravi Malthus (2008, str. 128):

Da se rast količine na zemlji proizvedenega v zadnjem stoletju zmanjšuje ali da je ponekod sploh ni, bodo pripravljene verjeti le redki. Ograditev skupnih zemljišč vsekakor cilja na

⁷⁰ Potekali so seveda tudi drugje – pravzaprav povsod, kjer je zemlja danes zasebna. Na angleško oz. valižansko območje se fokusiramo, ker so ti procesi izjemno dobro dokumentirani, tudi zaradi številnih avtorjev, ki so že v času njihovega izvajanja analizirali, ali in zakaj so potrebni ter kakšne bodo njihove posledice.

⁷¹ Njegovo temeljno delo *Načela politične ekonomije in obdavčenja* je prvič izšlo leta 1817, v slovenščino je bilo prevedeno 1962.

povečanje zalog hrane v deželi; vendar lahko z gotovostjo potrdimo opažanje, da je imela ogradiitev skupnih zemljišč pogosto nasproten učinek; ogromne planjave zemlje, na katerih so bile prej proizvedene velike količine žita, so bile spremenjene v travnike, posledično pa zaposlile manj rok in nahranile manj ust kot pred ograditvijo.

Spreminjanje prej orne zemlje v pašnike in livade Marx označi za »uzurpiranje občinske zemlje«, ter opozarja, da na prej skupni zemlji ni potekalo zgolj poljedelstvo, temveč so na njej samostojni kmetje tudi »pasli svojo živino«, iz nje pa so »dobivali tudi kurivo, drva, šoto itd.« (Marx, 1986, str. 653). Perspektiva tistega, ki se je znašel na nelastninski strani procesa te velike preobrazbe, kot jo imenuje Karl Polanyi (2008), vzame legitimnost racionalizacijam, ki govorijo v prid formalni subsumpciji, saj namesto da bi v središče postavila pravico lastnika, da se obrani pred potencialnim nasiljem države, osvetli posledice lastninskih odnosov za tistega, ki mu je bila odtegnjena možnost za avtonomno odločanje o njegovi lastni proizvodnji, možnost razporejanja lastnega časa in nadzor nad sredstvi preživljanja.

Prav vprašanje svobode je številne nelastnike odvrnilo od tega, da bi takoj po izgubi dostopa do zemlje odšli v mesta, v katerih se je takrat rojeval delavski razred, četudi so jih k temu »silili z groteskno-terorističnimi zakoni, z bičanjem, žigosanjem in mučenjem k disciplini, ki jo je terjal sistem mezdnega dela« (Marx, 1986, str. 671). Primarna akumulacija kot oblika formalne subsumpcije je pripravila teren za realno subsumpcijo, ki jo vsiljuje tovarniško delo in disciplina; ta pa kmetov, pregnanih s skupne zemlje, ni kaj prida privlačila, zato so se pogosto raje kot za pot v mesto odločili za življenje »vagabundov, roparjev in beračev« (Cleaver, 2000, str. 84): postali so revni pavperji, mnogi odvisni od že omenjenega sistema javne pomoči, proti kateremu je nastopil Malthus, kar so kombinirali s skromnimi prihodki, ki so jih zaslužili kot »krožeči delavci« (Polanyi, 2008, str. 155–177). Toda kapital je imel na svoji strani moč represije – nelastnike so v končni posledici pregnali v takrat industrializirajočo se pokrajino s prisilo, ki se je materializirala v številnih drastičnih zakonih. Iz nekdanjih obdelovalcev zemlje so ustvarili delavski razred.⁷²

Osrednji fokus kritične teorije je bila zelo dolgo analiza opisanih procesov in njihovih nasledkov, tj. proletarizacije prebivalstva; ta analiza je nosila s sabo tudi potencial za izboljšanje

⁷² Za izčrpno analizo in opis dogajanja glej monumentalno delo Edwarda Palmerja Thompsona *The Making of the English Working Class*, prvič objavljeno leta 1963. Življenjski in delovni pogoji, s katerimi so se novonastali delavci soočali v mestih, so dobro dokumentirani in se jih tu ne bomo posebej lotevali (referenčno je seveda delo Friedricha Engelsa *Položaj delavskega razreda v Angliji*, izvorno objavljeno v nemščini leta 1845). Bi pa radi opozorili na tozadevno zanimivo delo *Podrgni, očedi, živali otrebi* slovenske avtorice Mete Remec, katere primarni fokus je sicer razvoj snage in higienskih standardov v 18. in 19. stoletju, vendar se pri tem – kar je neizbežno – loteva tudi analize življenjskih pogojev delavskega razreda. Študija je še posebej relevantna, saj večinoma govori o situaciji v Ljubljani in okolici.

položaja tistih, katerih delavska zmožnost je bila skozi kapitalistični razvoj realne subsumpcije, ki je sledila formalni, najbolj izkoriščana. Desetletja ostrih in neizprosnih delavskih bojev so prinesla zmage in izboljšanje položaja. Ti boji ostajajo pomembni vse do današnjega dne. Toda skupaj z delavskimi pravicami so se razvijale tudi nove oblike dela, komodificirale so se sfere, v katerih je do tedaj prevladovala uporabna vrednost, subsumpcija je napredovala do točke, na kateri si poskuša podrediti obči intelekt, ki pa zaradi svoje narave, tj. nujnosti avtonomije, kapital sili, da nadzor nad produkcijo premešča na odnose, ki to produkcijo sploh omogočajo, na tisto, kar je predpogoj in rezultat biopolitičnega dela: skupno. Zdi se torej, da se na tej točki dejansko vračamo k primarni akumulaciji,⁷³ ki pa je tokrat drugačna, ker je drugačna sama narava skupnega.

To novo skupno je torej predpogoj in rezultat biopolitičnega dela – iz skupnega nastaja skupno – kar je v navzkrižju s procesom, v katerem iz skupnega nastaja lastnina. Toda preden konkretnije definiramo to skupno, se moramo vprašati, ali obstaja tudi proces, v katerem bi iz lastnine nastajalo skupno.

4. 2. ALI JE MOGOČA SKUPNA LASTNINA? O ZADRUGAH

Na prvi pogled se zdi vprašanje v naslovu tega podpoglavja glede na našo dosedanjo analizo nekoliko kontradiktorno, saj smo večkrat ponovili dvoje: prvič, da je poglavitna značilnost lastnine koncentrirana in določljiva moč odločanja; ter drugič, da, če je »lastninska pravica [...] pravica imeti stvar v posesti, jo uporabljati in uživati na najboljšežnejši način ter z njo razpolagati«, pri skupnem težko govorimo o lastnini, saj skupno nima jasno in nedvoumno določenega lastnika, ki bi lahko o njem samostojno in neodvisno odločal – odločanje, razpolaganje, uživanje in uporaba so vedno odvisni od abstraktne, nedoločljive množice vseh tistih, ki imajo kakršnokoli že interakcijo s samo stvarjo, materialno ali nematerialno entiteto. Drugače povedano: lastnina ima lastnika, ki lahko o njej suvereno, samostojno in neodvisno odloča, ne glede na to, ali je lastnik posameznik, organizacija ali država, skupno pa te

⁷³ O trajnosti primarne akumulacije so pisali npr. Hardt in Negri (2010; 2017) Moulier-Boutang (2005), Harvey (2003; 2012) in drugi. Proces so poimenovali različno in dajali nekoliko različne poudarke, vendar v osnovi opozarjajo na isto stvar – da primarna akumulacija ni zares končan proces in da se razvija skupaj s kapitalom.

koncentracije moči ne pozna, saj pri njem ne moremo določiti tistih, ki imajo pravico posesti – imajo jo namreč vsi.⁷⁴

Pa vendarle je v literaturi pogosta prav raba termina *skupna lastnina*.⁷⁵ Glede na kontekste, v katere je v tej literaturi termin umeščen, lahko ocenimo, da gre za konceptualno nenatančno rabo – avtorji pogosto spregledajo drugačna razmerja moči in potencialnost, ki definira skupno, zato izhajajo iz predpostavke, da je skupno le še ena, »tretja« oblika lastnine. Vendar pa je ta konceptualna napaka dobro izhodišče za razmišljanje o tem, ali je v kakšnem specifičnem kontekstu morda dejansko konsistentno in upravičeno govoriti o skupni lastnini. Menimo, da ja – in sicer v primeru, ko govorimo o tistih praksah, ki spreminjajo lastnino v skupno, ki torej delujejo nasprotno od primarne akumulacije. Skupna lastnina je potemtakem prehodni termin, oznaka za čas, ko se na novo iz zasebne pobude ali lastništva ustvarja skupno, saj udeleženci spredvidijo, da je to dolgoročno koristnejša in vzdržnejša rešitev, pogosto pa šele odpira vrata produkciji. Značilna organizacijska oblika, v kateri se takšen proces (lahko) odvija, je sodobna zadruga.⁷⁶

Zadruge v Sloveniji v splošnem javnem mnenju ne uživajo velikega ugleda, saj se njihov obstoj prepogosto enači z omejitvami socialistične družbene ureditve. Toda ta percepcija temelji na zgodovinskih in konceptualnih netočnostih. Prvič, zadruge so v Sloveniji obstajale precej pred drugo svetovno vojno; drugič, združništvo je bilo le del socialističnega gospodarstva; in tretjič – ter za nas pravzaprav najpomembnejše – obstoj zadrug nima strankarskega, institucionalno-političnega ozadja, temveč gre za združevanje subjektov, individualnih ali kolektivnih, ki temelji na specifičnih načelih, pravilih in vrednotah, ki pa jih najdemo v različnih modernih in sodobnih družbah.

Franci Avsec, ki se je ukvarjal z zgodovino združništva v Sloveniji, v svojem orisu opozarja, da je bila prva *de facto*⁷⁷ zadruga, Družba v dnarno pomoč obrtnikom in rokodelcem v Ljubljani, pri nas ustanovljena že leta 1856, ustanovili pa so jo obrtniki, da bi s svojim združenim kapitalom lažje pridobili posojila. Nekoliko pozneje sta brata Vošnjak na podlagi poznavanja izkušenj s Češkega sodelovala pri ustanovitvi še nekaj združnih posojilnic, ki so

⁷⁴ Kakšne so sodobne implikacije te izmuzljivost in nedoločljivosti uporabnikov skupnega ter kakšen potencial za politični boj ponujajo, bomo videli v šestem poglavju, pri naši študiji primera.

⁷⁵ Termin uporablja tudi na prvih straneh tega poglavja citirani May.

⁷⁶ V grobem zadruge delimo na proizvajalske in uporabniške. Na tem mestu se bomo posvetili zgolj prvim, saj je to dovolj, da pojasnimo osnovne značilnosti zadrug, ki so relevantne za prikaz potenciala, ki ga ima koncept skupne lastnine. Po našem mnenju je namreč sam termin v tem primeru legitimen.

⁷⁷ *De uire* je bila ustanovljena po predpisih o društvi, ker združni zakon še ni obstajal, je pa delovala kot zadruga (Avsec, 2018, str. 105).

igrale tudi pomembno narodnobuditeljsko vlogo – starejši bratov Vošnjak je njihov obstoj »utemeljeval s tezo, da mora samostojnost slovenskega naroda imeti ne samo kulturne, temveč tudi trdne gospodarske temelje« (Vošnjak, 1871,⁷⁸ v Avsec, 2018, str. 105); dejansko pa so v času gospodarske krize po letu 1873 te posojilnice marsikaterega zasebnika obvarovale pred oderuški posojili, zaradi katerih so se morali nadalje zadolževati, da so lahko odplačevali obresti prvega posojila (Pančur, 1999, str. 41). Še bolj znane kot zadružne posojilnice iz časov Vošnjakov pa je vloga Krekovih zadrug iz konca 19. in začetka 20. stoletja, ki so bile velikega pomena za zaščito kmečkega prebivalstva pred izganjanjem z obdelovalne zemlje, saj naj bi služile kot posrednice med trgov in pridelovalci; podoben naj bi bil tudi namen obrtnih zadrug (Avsec, 2018, str. 107; tudi Mencinger, 2018, str. 264). Tako je bilo v dvanajstih letih Krekovega gibanje ustanovljenih skoraj pet sto zadrug (Avsec, *ibid.*). Zadružna tradicija se je nadaljevala tudi med obema svetovnima vojnama, Kraljevina Jugoslavija pa je leta 1937 s sprejetjem Zakona o gospodarskih zadrugah zadružništvo zakonsko poenotila (*ibid.*, str. 109).

Vidimo torej lahko, da je bila prva zadruga na območju današnje Slovenije ustanovljena skoraj 90 let pred koncem druge svetovne vojne in nastopom socialistične Jugoslavije, ko je bil (leta 1946) sprejet Splošni zakon o zadrugah, ki je to obliko združevanja v prvem členu definiral kot »prostovoljne organizacije delovnega ljudstva, ki zaradi razvoja narodnega gospodarstva s skupnim delom razvijajo kmetijsko gospodarstvo in obrtno dejavnost«. Vsekakor je dejstvo, da so bile v tem obdobju nekatere zadruge likvidirane, ker niso bile politično ustrezne, so pa hkrati nastajale številne nove, predvsem kmetijske (Avsec, 2018, str. 109–110; Mencinger, 2018, str. 263–264). Po sporu z Informbirojem leta 1948 se je začela država odmikati od stalinističnega modela vladanja in iskati svojo, tretjo pot. Gal Kirn poudarja, da se je v tem iskanju vrnila k »ponovnemu odkrivanju avtonomne partizanske politike« (Kirn, 2017, str. 326) in samoupravljanje, ki je bilo odraz te politike in uzakonjeno leta 1953 (Avšič, *ibid.*, str. 110; Mencinger, 2018, str. 265; Babič, 2018b, str. 89), opredeli kot »drugi partizanski prelom« (Kirn, *ibid.*, str. 325). Pomembna posledica ideje samoupravljanja, ki je imelo sicer v praksi številne težave (predvsem odločanje v realnosti ni prešlo v roke delavcev, ampak je ostajalo centralizirano; glej Mencinger, 2018, str. 265⁷⁹), ki je relevantna prav v kontekstu zadružništva, je iznajdba novega tipa lastnine, tj. družbene lastnine, ki je veljala za nelastnino (*ibid.*, str. 326; Avsec, *ibid.*, str. 110–111), z njeno uveljavitvijo pa sta, vsaj formalno, izginiili državna in zadružna lastnina, zadruge so vedno bolj izgubljale tudi svojo posebno naravo ter postajale

⁷⁸ Vošnjak, J. (1871). Posojilnice v pomoč kmečkemu ljudstvu. V *Koledarček družbe sv. Mohorja v Celovcu za prestopno leto 1872* (str. 148–162). Celovec: Družba sv. Mohora v Celovcu.

⁷⁹ Za natančnejšo, a hkrati jedrnato Mencingerjevo analizo samoupravnega sistema glej Mencinger, 2000.

vedno bolj podobne družbenim podjetjem (Avsec, ibid.), torej podjetjem »v lasti družbe«, ki so bila v času tranzicije zaradi ukinitve koncepta močno ranljiva za privatizacijo.⁸⁰ Morda se to ne bi zgodilo, če bi se obdržale kot zadruga in bi imeli zadružniki tudi po osamosvojitvi formalnopravno legitimnost oz. bi jo lahko našli v zadružni zakonodaji držav nekdanjega zahodnega bloka.

In kaj je ta posebna narava zadrug, zaradi katere se sploh ukvarjamo z njimi na tem mestu? Na kratko: zadruga, ne glede na njihovo geopolitično umeščenost in lokacijo, nastanejo skozi združevanje posameznikov ali kolektivnih subjektov, ki sprejemajo zavezo delovanja po specifičnih pravilih, načelih in vrednotah, skozi katere nastaja vrsta lastnine, ki se razlikuje od javne oziroma zasebne. Nastaja zadružna lastnina, ki bi jo lahko imenovali tudi za skupno.

Dokument *Zadružna identiteta, vrednote in načela*, ki velja za enega temeljnih zadružnih dokumentov in ga je sprejela Mednarodna zadružna zveza, zadruga definira kot »avtonomno združenje oseb, prostovoljno povezanih z namenom, da na skupne ekonomske, družbene in kulturne potrebe ter prizadevanja odgovarjajo prek podjetja v skupni lasti, ki ga upravljajo demokratično« (Mednarodna zadružna zveza, Definicija); kot temeljne vrednote definira »samopomoč, samoodgovornost, demokratičnost, enakost, pravičnost in solidarnost« (Mednarodna zadružna zveza, Vrednote); kot bistvena načela pa prostovoljno in odprto članstvo, demokratično upravljanje članov, ekonomsko udeležbo članov, avtonomijo in neodvisnost, izobraževanje, usposabljanje in obveščanje, sodelovanje med zadrugami in skrb za skupnost (Mednarodna zadružna zveza, Načela). Ta osnovna vodila v praksi med drugim pomenijo, da člani⁸¹ zadrug vanjo prispevajo svoj finančni delež, zadruga pa skupaj določi (oz. ima pravila o tem), kaj se s tem deležem zgodi v primeru izstopa iz zadruga. To v resnici ne zveni precej drugače od delovanja drugih oblik gospodarskih družb, v katere posamezniki investirajo in lahko iz njih tudi izstopijo. Kar je drugačnega in za nas zanimivega, pa je naslednje: zadruga ne samo da del prihodkov namenja rezervam, ampak iz njih, kot določa

⁸⁰ Saul Estrin, ki piše o privatizaciji v času tranzicije v Vzhodni Evropi, sicer pravi, da so bili zaradi družbenega lastništva v državah nekdanje Jugoslavije, »z izjemo Slovenije«, postopki privatizacije veliko kompleksnejši, zato se je ta zgodila pozneje. Kar nekoliko neverjetno je, da pri razmišljanju o razlogih ta za zamik sploh ne pomisli na vojne (Estrin, 2000).

⁸¹ Zadruga so članske organizacije, združenja oseb, ne pa podjetja, kapitalne organizacije; v tem smislu so močno podobne društvom (in zato poznamo tudi uporabniške zadruga). Tako so tudi proizvodne zadruga, kot opozarja Karolina Babič, »organizacije oseb, združenje oseb, šele v sekundarnem smislu [...] podjetje«, saj »zadruga ni 'hkrati združenje oseb in podjetje', ampak je 'podjetje' podrejeno 'združenju oseb« (Babič, 2018, str. 43).

načelo ekonomske udeležbe, ustvarjajo tudi nedeljivo premoženje⁸² – ta pomeni, po Babičevi (2018a, str. 49),

tisti del [...] premoženja, ki pod nobenimi pogoji ne more biti prenesen v zasebno last članov, kar pomeni, da se določen odstotek presežkov v skladu s pravili zadrug prenaša na posebne sklade, ali pa tudi, da po likvidaciji zadruga preostalo premoženje zadruga preide na vnaprej določene sklade, zveze, federacije itd.

Koncept nedeljivega premoženja⁸³ pomeni, da se del zadružno ustvarjenega bogastva namesto v žepe zasebnikov preliva v nadaljnji razvoj zadruga, v zadružne zveze in fundacije⁸⁴ – kar na globalni ravni omogoča razvoj in širjenje zadružništva. Zaradi notranjih rezerv, umeščenosti v lokalne skupnosti, ki se razvijajo skupaj z zadrugami in jih zato podpirajo, in ker zadruga nimajo t. i. odsotnih investorjev, so veliko odpornejše na krize. Hkrati pa se tudi sredstva, ki se prelivajo v zveze in fundacije, investirajo nazaj v (zadružno) skupnost – v solidarnostno pomoč zadrugam, ki se morebiti znajdejo v finančnih težavah, v pomoč pri odkupih nezadružnih podjetjih, ki se preoblikujejo v zadruga,⁸⁵ v sklade, ki ponujajo zagonski kapital za nove zadruga, v izobraževalne in okoljevarstvene dejavnosti in tako naprej; s tem učinki zadružnega delovanja prehajajo lokalne meje. Tako ustvarjeno skupno, nedeljivo premoženje oz. lastnina torej s povratnim delovanjem ne polnomoči le posameznika, temveč celotne skupnosti. To dokazujejo številni primeri. Marta Gregorčič (2018) posebej izpostavlja pomen zadrug in zadružnih zvez v Latinski Ameriki, kjer obstaja močna tradicija samoorganiziranih solidarnostnih ekonomij; zaradi manka socialne države si mora prebivalstvo pogoje za dobro življenje ustvariti samo in to počne v veliki meri prav skozi zadruga, ki niso zgolj produkcijska

⁸² Nedeljivost premoženja poleg dokumenta *Zadružna identiteta, vrednote in načela* omenjajo tudi drugi temeljni zadružni dokumenti – med njimi *Priporočilo Mednarodne organizacije dela 193 – Spodbujanje zadrug, september 2002* in *Svetovna deklaracija o delavskih zadrugah* Mednarodne organizacije industrijskih, obrtniških in storitvenih zadrug (CICOPA).

⁸³ Če se za trenutek navežemo nazaj na spremembo državne in zadružne lastnine v družbeno lastnino leta 1953: Jadranka Vesel, ena najvidnejših dolgoletnih raziskovalk zadružništva v Sloveniji, prav nedeljivo premoženje povezuje s konceptom družbene lastnine. Pravi, da se je pozneje uzakonjeno »združeno delo, ki je bilo družbeno, nekako pokrilo s pojmom nedeljivosti premoženja v zadružništvu« (Babič, 2018b, str. 89). In nekoliko pozneje v intervjuju: »Če obstaja družbena lastnina, je ta nedeljiva.« (ibid., str. 95)

⁸⁴ Sanchez Bajova in Roelants povzemata, da se tudi v primeru prenehanja podjetja nedeljive rezerve prenesejo na zadružno zvezo, na sklad za razvoj zadrug ali drugo podobno organizacijo. Nedeljivost je močno orodje v boju proti poskusom notranjih goljufij, koncentracije moči in zunanjih prevzemom, vnaša pa tudi medgeneracijsko perspektivo, saj so jih trenutni člani podedovali od prejšnjih in jih bodo predali naprej (Sanchez Bajo in Roelants, 2015, str. 178–186).

⁸⁵ Primer tega je na primer francoska zadruga Ceralap, ki izdeluje keramične izolatorje. Od ustanovitve leta 1921 do jeseni leta 2003, ko je prijavilo stečaj, je podjetje menjalo številne lastnike. Po prijavi stečaja so podjetje odkupili delavci in ustanovili zadruga. Za odkup so potrebovali poldrug milijon evrov – nekaj so prispevali sami, precej pa so jim s posojili pomagale prav zadružne organizacije in banke. Za podrobnejši opis dogajanja glej Sanchez Bajo in Roelants, 2015, str. 198–215.

oblika, ampak vključujejo tudi »alternativne izobraževalne ustanove, skupnostne bolnišnice, zdravstvene domove itn.« (ibid., str. 27). Poveden je primer Brazilije (ibid., str. 18):

Solidarnostna ekonomija v Braziliji materializira dediščino socialističnih, ljudskih, sindikalnih, delavskih, karitativnih in kooperativnih praks kot tudi samoupravljanih, samodoločujočih (*self-determining*) skupnosti in gibanj ter se zgleduje po najbolj prodornih primerih iz širše regije. Predvsem v zadnjih dveh desetletjih jo dopolnjujejo, zasledujejo in krepijo etabrirane politične, univerzitetne in tudi cerkvene institucije prek participativnih družbenih, kulturnih, socialnih in ekonomskih praks [...] Kot taka raste v sodobno realistično politiko *bem-viver* [...], v realistično politiko dobrega življenja. Do leta 2013 so solidarnostne ekonomije v Braziliji vključevale tri milijone delavcev, ki so se samoupravljali v več kot 25.000 kooperativah, kar je pomenilo tri odstotke bruto domačega proizvoda oz. 67 milijard dolarjev – torej več kot je skupen bruto družbeni proizvod Luksemburga, Paragvaja in Bolivije [...]

Zadruga imajo pri praksi seveda tudi težave pri ohranjanju svojih temeljnih načel in vrednot. Skeptiki pogosto navajajo, da je opisana ekonomska demokracija nemogoča in da se prej ali slej vzpostavi hierarhija. Nevarnost za to seveda obstaja in brez dvoma številne zadruga navznoter delujejo kot običajna podjetja. Babičeva v svojem novjšem prispevku (2020) poudarja, da je prav zato velikega pomena vlaganje v izobraževanje vseh članov, kar je eno temeljnih načel zadružništva – le člani, ki so seznanjeni z dogajanjem, ki se zavedajo svojega položaja in pomena voljenih funkcij, ki razumejo položaj zadruga v širšem ekonomskem in družbenem kontekstu, bodo lahko o njej (in v njej) resnično demokratično odločali. Opozori pa avtorica še na nekaj: da je demokratično soupravljanje ontološko vprašanje; da »ni objektivna stvar, ni subjektivna zaznava, ni abstraktno občutje. Je stanje stvari, ki obstaja, kadar ga prakticiramo, in ne obstaja, kadar ga ne« (Babič, 2000, str. 13).

Ontološke dileme o obstoju ekonomske demokracije presejajo v vprašanje realnosti ustvarjanja nedeljivega premoženja. Z drugimi besedami: nihče – nobena zunanja sila – ne jamči, da bodo zadruga delovale resnično demokratično, zato niti ne more nihče jamčiti, da bodo premoženje zadruga, delitev presežkov, ustvarjanje rezerv in prispevek k zadružnemu gibanju ustvarjene in potekale tako, kot bi morale. To je dejansko odvisno zgolj od samih zadružnikov. Dejstvo pa je, da koncept nedeljivega premoženja pripada skupnemu, in sicer skupnemu, ustvarjenemu iz lastnine.

4. 3. SKUPNO

Že v razdelku o lastnini smo podali tudi splošno, abstraktno definicijo skupnega, in sicer skozi identificiranje razlike med skupnim in lastnino. Ugotovili smo, da koncept lastnine ne označuje

neposredne stvarnosti, temveč razmerje med stvarjo, ki si jo lastimo in osebo, ki si jo lasti, posredno pa tudi razmerje med lastnikom in tistim, ki to ni; lastnik ima lastninsko pravico, ki mu omogoča prosto razpolaganje s stvarjo v lasti, dokler to ni v navzkrižju z nadrejenimi ali enakovrednimi pravicami drugih.⁸⁶ Lastništvo je torej razmerje ekskluzivnosti. Skupno je prav tako razmerje med tistim, kar je definirano kot skupno in tistimi, ki to skupno s svojim delovanjem nenehno potrjujejo in utrjujejo, vendar je v nasprotju z lastnino inherentno inkluzivno; ob minimalnih pogojih in vložku je dostopno vsem, ki to želijo.⁸⁷ Inkluzivnost pomeni tudi razpršenost moči odločanja, nadzora, upravljanja; skupno zato zahteva nenehno komunikacijo, ustvarjalno iskanje rešitev, pogajanja, iskanje skupnega imenovalca, pa tudi dopuščanje notranje, vitalne razlike, ki je namesto k hierarhijam usmerjena k rizomatskim razporeditvam. Z besedami Pasquinellija (2008, str. 153), »skupno je dinamično razmerje ustvarjanja in varovanja tega ustvarjenega; ne obstaja kot statična in generična forma.« Prav dinamika, živost, nujnost nenehne afirmacije so tiste poglobitve značilnosti skupnega, ki mu dajejo povsem drugačne razsežnosti, kot jih ima lastnina.

Zanka je v tem, da so prav te lastnosti nujen pogoj sodobne biopolitične produkcije. Ponovimo: poglobitveni premik v načinu produkcije se je v postfordizmu zgodil na točki podružbljenja dela, kar po eni strani pomeni, da je kapital pod sebe subsumiral tudi sfere, ki prej še niso bile subsumirane,⁸⁸ po drugi pa, da je kapital začel zaradi vse uspešnejših bojev za avtonomijo dela iskati nove niše subsumpcije in se tako obrnil k občemu intelektu. Problem, ki ga z vidika subsumpcije predstavlja obči intelekt, pa je, da potrebuje za svoje delovanje avtonomijo, zato se fokus izkoriščanja povnanji: namesto v samem delovnem procesu se poskusi obuzdenja zdaj dogajajo na ravni odnosov, ki ta delovni proces omogočajo, torej na ravni skupnega, kjer se namesto profitov zdaj generira renta.

Termin skupno zato zaznamujeta hkrati dve dimenziji:

1) Prvo bomo imenovali dejstvena: to je njegova materialna razsežnost, to so konkretni predmeti in procesi, katerih glavna značilnost v nasprotju z olastninjenimi dobrinami je, da

⁸⁶ Definicija tega navzkrižja v zakonodaji je seveda povsem svoje polje boja.

⁸⁷ Ti pogoji in vložek se običajno izražajo skozi določeno stopnjo truda, ki je potreben, da bi lahko uživali skupno. Na primer, če želimo izkoristiti deževnico za zalivanje vrta, si moramo postaviti zbiralnik; če se želimo okopati v tolmunu, se moramo odpraviti do njega; če želimo uživati gozdne sadeže, jih moramo najprej nabrati; če želimo obdelati skupno zemljo, se moramo z drugimi obdelovalci zediniti okoli tega, kdo obdeluje kaj. Če želimo uživati v pisni kulturni dediščini, se moramo najprej naučiti brati; če želimo participirati v razpravi, se moramo naučiti osnov jezika ali najti tolmača; če želimo poskušati glasbo, moramo imeti medij prenosa.

⁸⁸ Kar, kot smo tudi opozorili, niti ni nujno slabo, saj lahko postane sredstvo emancipacije (npr. reproduktivno delo žensk); seveda pa ni optimalno, saj eno vrsto podreditve (tradicionalno) zamenja za drugo (podreditev dela).

upravljanje in nadzor nad njimi nista koncentrirana. Nihče ne more, na primer, upravljati ali nadzirati jezika. Lahko ga govorimo, se ga učimo, v njem komuniciramo, ga spreminjamo, se z njim igramo, ga gnetemo, si ga izmišljamo; ne moremo pa si lastiti pravice nad njegovo rabo – to bi bilo skrajno nesmiselno in bizarno. Še več, uničilo bi njegovo bistvo, ki je komunikacija z drugimi: s prisvojitvijo in ekskluzivno rabo jezik ni nič vreden, saj govorec/pisec izgubi možnost za njegovo rabo oziroma postane ta nesmiselni šum.

Negri in Hardt proizvedeno skupno (tj. skupno, ki ne izhaja iz narave, ki ga ustvarjajo biopolitični proizvajalci in je v nasprotju z naravnim skupnim neskončno) razdelita na štiri skupine (2017, str. 166–171):

- ideje, podobe in kulturni proizvodi;
- oprijemljive dobrine, ki so bile proizvedene skozi sodelovanje;
- metropolitanska in ruralna okolja, če so prostor komunikacije, interakcije in sodelovanja;
- ter tiste družbene institucije, prek katerih se organizirajo bivanje, blaginja, skrb in izobraževanje.

Pri nekaterih od teh dobrin je razpršenost upravljanja zaradi njihovih značilnosti manjša – tu gre predvsem za institucije, katerih organizacija zahteva specifična znanja in veščine, vendar pa je to znanje in veščine mogoče pridobiti natanko skozi interakcijo z njimi. Zgornja delitev pa se pravzaprav pogosto steka v eni, in sicer tretji točki: v metropolitanskih in ruralnih okoljih, »če so prostor komunikacije, interakcije in sodelovanja«. Namreč, metropole kot razsežnostni, oprijemljivi prostori so, kot bomo videli v nadaljevanju disertacije, glavno prizorišče biopolitične produkcije. Srečevanja v njih, če so radostna, vedno rezultirajo v »idejah, podobah in kulturnih proizvodih«, v »oprijemljivih dobrinah« in institucijah, ki »organizirajo bivanje, blaginjo, skrb in izobraževanje«. Poudarjamo, da se to zgodi takrat, ko so srečanja dobrodejna, torej takšna, da ne jemljejo *potencie*, ampak jo množijo.⁸⁹

2) Drugo dimenzijo skupnega bomo imenovali konfliktna: gre za nenehno grožnjo možnosti lastninjenja. Skupno izhaja iz dela občega intelekta,⁹⁰ iz sodobne biopolitične produkcije, nad

⁸⁹ Metropole so seveda tudi prostori številnih negativnih, korumpiranih srečanj, ki jemljejo *potencio* in so nasilna. Dejstvo je, da so takšna mesta tudi generator in vzdrževalec neenakosti – proti kateri se lahko borimo zgolj skozi boje, ki so v svojem bistvu politični. Še več, to morajo biti boji politične ljubezni, v kolikor to ljubezen razumemo kot proces produkcije skupnega in subjektivitete (glej Hardt in Negri, 2010, str. 167–175).

⁹⁰ Namesto občega intelekta nekateri na to mesto kot nov produktivni razred postavljajo multitudo, s katero pa se v tej nalogi ne bomo ukvarjali. Gre za zelo ploden koncept, ki bi zahteval posebno analizo; v resnici se z njegovim

katero se nenehno poskuša vršiti nadzor in se jo skozi koncentracijo upravljanja apropiirati. Sile lastninjenja pa proizvajalnih zmožnosti biopolitičnega dela zaradi nujnosti njegove avtonomije ne morejo zajeti skozi neposredno prisilo, zato izumljajo nove načine in prostore kontrole, da bi obvladali neulovljivo naravo skupnega. Ti procesi so podobni procesom primarne akumulacije – torej fazi formalne subsumpcije dela pod kapital – le da tokrat ni na udaru naravno, temveč proizvedeno skupno. Boj proti subsumpciji na tej ravni pomeni tudi boj proti vsiljevanju prekernih življenjskih in delovnih pogojev za biopolitične proizvajalce. Rekli smo, da je glavni mehanizem ustvarjanja prekernosti odtegnitev pravice dostopa do tistega, kar nam omogoča dostojno bivanje in od bogastva, ki ga ustvarjajo sami prekerizirani. Prekernost pomeni revščino, vendar se proti njej ne moremo boriti s pripročnjami za drobtinice, ki padajo z mize, ki smo jo zgradili sami; proti njej se moramo boriti s »prevzemom nadzora nad sredstvi produkcije in reprodukcije«, »vzeti moramo, kar je naše« (Hardt in Negri, 2010, str. 155), pri čemer pa si z reappropriacijo ne vračamo zgolj odvzetega, temveč za odvzeto skupaj z dodano vrednostjo, ki jo je prinesel sam boj.

Kako konkretno poteka ta antagonizem? S tem vprašanjem se bomo ukvarjali v naši študiji primera, skozi katerega analiziramo boj biopolitičnih proizvajalcev, zbranih okoli Avtonomne tovarne Rog. Kljub temu navedimo še nekaj primerov. Ulični umetniki z intervencijami spreminjajo naše okolje, ga bogatijo s kulturno ponudbo, v ulice torej vnašajo dodano vrednost – vendar se hkrati ves čas borijo proti izkoriščanju svoje umetnosti v komercialne namene. Značilen primer tega so grafitarji, ki so preganjani, če v javni prostor posegajo tam, kjer naj ne bi in so njihova sporočila preveč politična, sočasno pa se njihovo delovanje spodbuja, če sledijo določenemu estetskemu standardu, če ustvarjajo le na dovoljenih stenah, če dvigujejo simbolno in kulturno vrednost območja ali pa celo delajo neposredno za naročnika, ki njihov grafit uporabi v reklamnem sporočilu. Podobno je z uličnimi performansi, katerih izvajalci nenehno iščejo ravnovesje med možnostjo za izražanje in oživljanjem prostora za lokalno prebivalstvo na eni ter izkoriščanjem njihove ustvarjalnosti za turistifikacijo mesta na drugi strani. Neformalne, mrežno organizirane izobraževalne prakse se morajo, če želijo pridobiti minimalno finančno podporo javnih oblasti, podrediti hierarhičnemu konceptu izobraževanja, v katerem obstajajo učitelji in mentorji na eni ter učenci na drugi strani. Skupnostna oskrba starejših, otrok in drugih posameznikov, ki potrebujejo pomoč, je priznana le, če se podredi mehanizmom nadzora, ki sicer vladajo v institucijah – nadzora telesa, ki se manifestira v

razvojem že leta najbolj ukvarjata prav Hardt in Negri. Ko govorimo torej o občem intelektu, govorimo o tistem, kar tvori multitudo; ker pa konceptu nismo posvečali pozornosti, ga ne uporabljamo (razen tam, kjer ga citiramo).

nenehnem poročanju, popisovanju, merjenju napredka, primerjanju. Solidarnostno zbiranje denarja, na primer za pomoč migrantski skupnosti ali v podporo aktivističnemu delovanju, ki s sabo včasih prinese tudi policijske kazni, lahko v nefizični obliki poteka le preko nakazil identificiranemu posamezniku ali organizaciji, ki lahko ima zaradi nenadnega priliva sredstev težave na kakšni drugi ravni. In tako dalje.

4. 4. K BIOPOLITIČNEMU DELU: DRUGI POSKUS

Poglejmo si zdaj še enkrat definicijo biopolitičnega dela. Biopolitično delo je tisto, ki izhaja iz in se vedno znova vrača v skupno, pri čemer ga tudi reproducira. Zato je nujno, da ima takšno delo avtonomijo, saj lahko le onkraj nadzornih mehanizmov, značilnih za fordistično delo, proizvede dobrodejna srečanja, značilna in nujna za skupno.

Končno smo prišli do točke, ko smo analizirali prav vse elemente te definicije: (ne)substanco in postajanje skupnega, avtonomijo proizvajalca v procesu ustvarjanja vrednosti, pomen dobrodejnih srečanj, ki množijo naše *potencie*. Vemo, da je biopolitično delo delo občega intelekta, ki je lahko produktivno zgolj, dokler je avtonomno, pristo nadzora in vsiljene valorizacije. Da je zanj značilno izhajanje iz skupnega, katerega poglobitna lastnost je odsotnost možnosti koncentriranega upravljanja in nadzora; in vemo, da je tudi proizvod biopolitičnega dela samo skupno.

Toda ta definicija je pravzaprav pomanjkljiva, saj biopolitično delo obravnava kot nekaj statičnega. V tem poglavju smo dognali, da se okoli skupnega, ki je predpogoj in rezultat biopolitičnega dela, vedno bijejo boji med tistimi, ki bi radi iz skupnega in odnosov, ki jih to tvori, ustvarjali rento, in upirajočimi se subjektivitetami, tj. tistimi, ki bi jim ta renta odtegnila dostop do proizvoda lastnega dela in jih prekerizirala.

Dopolnjena definicija se torej glasi:

Biopolitično delo je tisto, ki izhaja iz in se vedno znova vrača v skupno, pri čemer ga tudi reproducira. Zato je nujno, da ima takšno delo avtonomijo, saj lahko le onkraj nadzornih mehanizmov, značilnih za fordistično delo, proizvede dobrodejna srečanja, značilna in nujna za skupno. Zaznamuje ga nenehen boj za ohranjanje avtonomije in skupnega, ki proizvaja upirajoče se subjektivitete.

Ko to definicijo postavimo v kontekst mestne krajine, vidimo, da se poskusi lastninjena in s tem prekerizacije vršijo v gentrifkacijskih pritiskih – ki pa se jim številni upirajo. To se dogaja

tudi v Ljubljani – kako, bomo videli v šestem poglavju. Pred tem pa se moramo na kratko ustaviti pri osnovnih značilnostih mesta in postaviti definicijo metropole.

5 MESTA

5. 1. PROSTORI SREČEVANJA

Najosnovnejša definicija mesta pravi, da gre za »naselje, ki je upravno, gospodarsko, kulturno središče širšega območja« (glej geslo »mesto« v SSKJ). Gre za strnjeno obliko poselitve, ki omogoča in generira zapletenejše medosebne odnose, ne da bi morali biti ti pogojeni z družinsko ali klansko povezanostjo. V Tönniesovskem jeziku bi lahko rekli, da so mesta odraz *družbe* v nasprotju s *skupnostjo*, ki domuje na podeželju. Ferdinand Tönnies se v svojem temeljnem delu pri tematiziranju teh dveh pojmov precej opira na ideje K. Marxa,⁹¹ zato ni presenetljivo, da je njegova definicija družbe močno vezana na neosebne odnose, na abstrakcijo: menjavo, trgovino, vrednost, denar – in vse negativne strasti, ki jih utegnejo ti vzbuditi. Po Tönniesu (1999, str. 84) gre pri družbi za krog ljudi,

ki podobno kot v skupnosti živijo in prebivajo drug ob drugem miroljubno, vendar pa v bistvu ne povezani, marveč ločeni, in medtem ko ostajajo, če gre za skupnost, kljub vsem ločitvam povezani, pa ostajajo, ko gre za družbo, ločeni kljub vsej povezanosti.

In nekoliko pozneje (ibid., str. 93–94):

Družba, ki je zaradi konvencije in naravnega prava enoten splet, je torej pojmovana kot množica naravnih in umetnih posameznikov, katerih volje in področja se med seboj prepletajo in so med seboj povezavi z mnogimi vezmi, kljub temu pa so ti posamezniki med seboj neodvisni in brez vzajemnega *notranjega* vplivanja. Prav iz tega izhaja splošen opis »meščanske družbe« ali »družbe menjave« [...] Izhodišče za možnost nastanka nekega razmerja, ki je družbeno, ni nič drugega kot neko večinsko število golih oseb, ki so zmožne nekaj ponuditi in zato tudi nekaj obljubiti. Družba kot celota, ki naj jo prepleta konvencionalni sistem pravil, je zato glede na svojo zamisel neomejena; nenehno prebija svoje resnične in naključne meje.

Tönnies družbo definira skozi negacijo, tj. na podlagi tega, kar ni: družba ni zgrajena na družinskih razmerjih (med materjo in otrokom, med žensko in moškim ali med sorojenci), ni locirana na domačijo, ne ženejo je odnosi hvaležnosti in zvestobe – kar pa so poglavitne značilnosti skupnosti, tega predmodernega, ruralnega, na zemljo vezanega pojava. Družba je drugačna: individualistična, anonimna, posamezniki niso odvisni drug od drugega, niso si zvesti, ne delujejo vzajemno, temveč na podlagi pričakovanih koristi, predvsem pa je drugače prostorsko umeščena. Prej kot na pridelavo in preprosto izmenjavo je namreč vezana na

⁹¹ Delo je prvič izšlo leta 1887, torej v času, ko je aktivno pisal tudi Marx, zato ni nenavadno, da je stopil v dialog z njim. Tako se Tönnies v drugem razdelku prve knjige dela *Skupnost in družba*, naslovljenim s *Teorija družbe*, ukvarja z določitvijo vrednosti, pri čemer tudi razlikuje med uporabno in menjalno vrednostjo; z družbeno delitvijo dela; z nujnostjo menjave in njenim urejanjem, torej tudi z naravo pogodb, dolga, lastnine, rente; s tem, da lahko vlogo predmeta v menjavi prevzame dejavnost; z oblikami združevanja, ki so značilne za trgovske in obrtniške dejavnosti; in tako naprej.

trgovino, kar se manifestira v sami obliki poselitve – naravni habitat družbe je lahko le mesto, v katerem se srečujejo »gole osebe«, ki se združujejo na podlagi skupnih, predvsem ekonomskih interesov.⁹² Zaradi romantičnega slikanja skupnosti in odpora do družbe, ki veje iz njegovega dela, velja Tönnies za enega od zgodnjih komunitaristov.

Branje Tönniesia pa nas napeljuje k razmišljanju o razmerju med mestom in njegovim zaledjem ter v končni posledici združevanju tega mesta in zaledja v državi. Tönnies je državo opredelil kot eno od možnih vrst družbe; če to opredelitev sprejmemo, pa se moramo vprašati, kakšno je razmerje med mestom in državo. Pri tem si bomo pomagali z zgodovino; namreč, država, kot jo poznamo danes (torej nacionalna država) je pojav, ki nastane veliko pozneje kot mesta – in je za razliko od njih do svojega prebivalstva veliko manj prizanesljiva, ko pride do vprašanja identifikacije. Država zahteva, da se njeni prebivalci poistovetijo z njo, si delijo skupne narative in mite o nastanku, prijateljih in sovražnikih, herojih in poražencih. Mesto je veliko bolj praktično, instrumentalno; zraste ob reki ali morju ali v dolini in na njenih obronkih, ker potrebuje plovne poti in prostor, ki ga je zlahka poseliti. Smisel mesta je njegova funkcionalnost in odprtost do drugega – kar je pogosto v nasprotju z idejo in ideologijo nacionalno države.

Dober primer za to sta na primer Danzig oz. Gdańsk ali Odessa. Zgodovina obeh mest je resnično bogata in kolikor sta si drugačni – predvsem sta bili skozi svoj obstoj vključeni v različne politične tvorbe – pa sta si toliko bolj podobni. Obe se nahajata na strateško pomembnih točkah: Odessa na severu Črnega morja, Gdańsk na najjužnejšem delu Baltskega morja. To jima daje položaj vozlišč, izhodišč za začetek in nadaljevanje poti bodisi po morju in rekah bodisi po kopnem, predvsem na vzhod, kjer se začnejo prostranstva, kot jih zahodno od obeh mest zaradi naravne členjenosti celine ne poznamo. Ker mesti intuitivno povezujemo s tem, da je eno na severu, drugo pa na jugu celine, radi spregledamo tudi, da sta si v resnici geografsko relativno blizu: drugo od drugega sta oddaljeni danes po cestni povezavi oddaljeni 1224 kilometrov, medtem ko je cestna razdalja, na primer, med Odesso in Benetkami 1424 kilometrov, med Gdańskom in Dunkerquom pa 1448 kilometrov. Toda tu nas bolj kot njune geografske značilnosti zanima, razvoju kakšnega značaja so botrovale te danosti.⁹³

⁹² Etimologija besede *town*, ki pomeni manjše mesto (medtem ko z izrazom *city* označujemo večje mesto, ki je tudi upravno središče), med drugim odraža način prehajanja iz ruralnega v urbano. Izraz korenini v »protogermanskih, staronizozemskih in staronemških *tunaz*, *tunan*, *tuun*, *tuin* in *zun*, do staroangleške besede *tūn*, pomeni pa lahko 'ograditev, vrt, polje, dvorišče, kmetijo, dvorec, domačijo, bivališče, graščino'« (Tamše, 2019, str. 9). Eden od izrazov za mesto torej v sebi skriva neposredno povezavo z ograjevanjem.

⁹³ Za analizo vloge, ki so jo imele naravne značilnosti Evrope, predvsem členjenost na številna morja in zalive, na razvoj celine, glej Mollat du Jourdin, 2004.

Mesti sta nastali na točkah, kjer so potekale pomembne trgovske poti; območje, ki je pozneje zraslo v Odesso, so naseljevali že stari Grki, Gdańsk je bil prvič pisno omenjen ob koncu prvega tisočletja našega štetja. Ker sta bili obe trgovski, so se vanju stekali prebivalci iz zelo različnih dežel. In ker je v človekovi naravi, da včasih požene korenine tudi na nepričakovanih krajih, so nekateri od obiskovalcev ostali in postali meščani – tako kot tudi prišleki iz zaledij in tisti, ki so bili drugje iz takšnih ali drugačnih razlogov preganjani, pa so tu našli svoje zavetje, kar je omogočil izhodiščni brikolaž prebivalstva in možnost anonimnosti. Skratka, mesti sta nastali kot *nekraj* in prav to je tisto, kar jima daje značaj; pomeni nenehno mešanje, pa tudi bitke za nadzor, ki pa so se bile med različnimi etničnimi skupinami, kraljestvi, vojaškimi silami. Zato so zgodovine takšnih mest vedno deljene na obdobja relativnega miru in prosperitete ter na obdobja tragičnih spopadov, ki prinašajo politične spremembe. Na primer, v Gdańsku so v času, ko je pripadal poljskemu kraljestvu⁹⁴ in pridobil »veliki privilegij«, torej je imel status svobodnega mesta, trgovali v sklopu Hanseatske zveze, imeli eno najpomembnejših ladjedelnic,⁹⁵ vanj so se stekali učenjaki (ki so med drugim ustanovili *Naturforschende Gesellschaft in Danzig*, eden od njih pa tudi astronomski observatorij), populacija pa je sestojila iz pomeranskih Nemcev, Poljakov, poljskih Judov, Kuroncev, Flamcev, Dancev, Škotov in drugih, manj številčnih skupin. Po aneksaciji s strani Prusije pa je mesto vstopilo v bolj turbulentno obdobje: po pruski vladavini je bilo v Napoleonovem času nekaj let spet svobodno, potem ponovno pod prusko nadvlado, po združitvi Nemčije pa do konca prve svetovne vojne je bilo nemško, potem še enkrat znova svobodno mesto, tokrat pod okrijem Lige narodov, dokler ga ni aneksirala nacistična Nemčija. Po koncu druge svetovne vojne je mesto pripadlo Poljski.⁹⁶ Prebivalec Danziga, ki je bil rojen leta 1790 in umrl leta 1880, je živel pod petimi različnimi režimi, četudi je vse življenje bival v istem stanovanju.

Že ta kratek pogled v zgodovino – podobnega bi lahko opravili za omenjeno Odesso (za svojevrstno zgodovino tega mesta, slikano skozi znane osebnosti, ki so živele v njem, glej King, 2012) ali kakšno drugo mesto s primerljivimi značilnostmi – nam torej pokaže, da so mesta v

⁹⁴ Tj. približno od sredine 15. stoletja, ko so po 13-letni vojni porazili tавtonski viteški red, pa skoraj do konca 18. stoletja, ko ga je aneksirala Prusija.

⁹⁵ Kjer je bil na temelju delavskega gibanja iz 70. let 20. stoletja leta 1980 ustanovljen sindikat Solidarność, ki je pomembno zaznamoval nedavno poljsko zgodovino. Ladjedelnica je leta 1996 bankrotirala, leta 1998 pa je bila privatizirana (Stocznia Gdańsk, b. d.). Prostore v nekaterih opuščenih sektorjih uporabljajo umetniki.

⁹⁶ Proti koncu druge svetovne vojne se je ob napredovanju Sovjetskih enot na vzhodu začelo v mesto zgrinjati nemško prebivalstvo, ki je poskušalo pobegniti po morskih poteh v tujino. Številni so ob tem izgubili življenje. Mesto je kapituliralo ob zavezniškem in sovjetskem bombardiranju, pozneje pa je utrpelo še škodo, ki so jo po vstopu povzročile sovjetske enote, ki so se močno znašale tudi nad preostankom prebivalstva. Nemci so bili izgnani v Nemčijo, v mesto pa so naselili velik odstotek Poljakov, ki so jih pregnali iz vzhodnih območij, ki so bila pred tem poljska, zdaj pa so pripadli Sovjetski zvezi. Za zgodovino mesta sicer glej npr. Bacon, 1980; Morrow Clark, 1997, 2016.

svoji biti antinacionalna. Zgoraj izpostavljeni namišljeni, a povsem verjetni prebivalec se ne bo identificiral kot Poljak ali Prus ali Francoz ali Nmec, čeprav je v danem trenutku živel pod vsemi temi režimi: on bo preprosto meščan Danziga, *Danziger*. Še več, bolj kot podeželanu iste dežele bodo njegov način življenja, zamišljanja sveta in dejavnosti, v katere bo vpet, podobni prebivalcu Konstantinopla, Pariza, Dunaja ali Soluna. Če ga bo kdo identificiral kot prebivalca poljskega/pruskega/francoskega/nemškega ozemlja, bodo to tisti, ki so si mesto priključili, in tisti, ki bodo poskušali pokazati, da so del iste skupnosti (npr. podeželani).

S triumfom nacionalne države kot oblike politične organizacije so mesta nekoliko izgubila na svoji veljavi. Danes z izjemo Antarktike⁹⁷ ni ozemlja na svetu, ki ne bi pripadalo kakšni državi, okoli česar se še vedno bijejo številni konflikti in oboroženi spopadi. To pomeni tudi, da so danes vsa mesta inkorporirana v to širšo obliko organizacije – vendar so hkrati še vedno mesta in kot takšna imajo svojstven značaj, ki pa je zaradi globalizacije in sprememb v režimih dela, ki smo jih obravnavali predhodno, drugačen kot v preteklosti. Kakšen?

5. 2 GLOBALNA MESTA

Mesto torej ne označuje le specifične oblike poselitve ozemlja, ampak tudi odnose, ki jih ta poselitev generira. Ti se najočitneje odražajo v storitvah, ki jih mesta ponujajo, in dejavnostih, ki jih omogočajo. Zdi se, da je zaradi teh možnosti rast mest neizogibna, čemur pritrjuje tudi evidenca, saj vse več svetovnega prebivalstva živi v urbanem okolju. Združeni narodi tako poročajo, da je sredi leta 2009 prvič več ljudi živelo v urbanih okoljih (3,42 milijard) kot v ruralnih (3,41 milijarde) (OZN, DESA, 2009), v letu 2018 je bil ta delež 55 %, projekcije pa kažejo, da bo do leta 2050 narasel na 68 % (OZN, DESA, 2018). Razlogi za to so različni, predvsem posamezniki iščejo priložnost za delo, včasih bežijo pred represivnimi okolji, vedno pogosteje pa se v mesta umikajo tudi po naravnih nesrečah, ki uničijo njihova prejšnja bivališča.⁹⁸ To s sabo prinaša številne posledice, med največjimi sta onesnaženje in rast neformalnih sosesk (slumov), običajno umeščenih na obrobja, v katerih so razmere absolutno

⁹⁷ Antarktiko upravlja več držav, ki so svoje sodelovanje opredelile s pogodbo; gre za države, ki na celini opravljajo raziskave.

⁹⁸ Njihovo število s podnebnimi spremembami narašča. Ker gre v veliki meri za države v razvoju, te nimajo vzpostavljenih zadovoljivih mehanizmov pomoči, zato se delež prebivalstva raje kot za ponovno gradnjo bivališča in vzpostavitev drugih splošnih pogojev za življenje odloči za selitev v najbližja mesta. To odločitev potencirajo tudi nekateri drugi dejavniki, med katerimi ni zanemarljivo izrinjanje lokalnih pridelovalcev s strani večjih, neredko mednarodnih kmetijskih podjetij, ki jim pri tem pomagajo korumpirane lokalne politične elite (za analizo tega pojava glej Cotula 2013).

nesprejemljive: zaradi pomanjkanja osnovne infrastrukture, od kanalizacije in vodovoda do zdravstvenih ambulant in šol, natrpanosti prebivalstva in vseprisotne revščine so te improvizirane primestne tvorbe plodna tla za razrast trgovine z drogami, belim blagom in orožjem ter za razvoj mafijskih struktur, ki obvladujejo območja in si vzamejo mandat za njihovo (sprevrženo in nasilno) upravljanje. Slumi tako postanejo organizmi s svojo lastno ekonomijo in upravljanjem, ki pa še kako vplivajo na mesta, katerega del so (za analizo stanja in razmisleke o mogočih ukrepih glej Davis, 2006; Pieterse, 2008; Martine, 2007).

Mesta torej rastejo, spreminjajo pa se tudi njihove funkcije. Enega najznamenitejših konceptov, ki označujejo spremembe v pomembnosti in namembnosti določenih mest, je podala Saskia Sassen, avtorica ideje globalnih mest. Ideja Sassenove je za nas relevantna, ker avtorica spremenjeno naravo urbanih tvorb poveže prav s financializacijo ekonomije; za globalna imenuje tista mesta, ki so pridobila poseben status zaradi svojega položaja vozlišča za mednarodne korporacije in finančni kapital. Pri tem izpostavlja, da globalna mesta niso enako kot svetovna mesta. Pravi (2005, str. 28):

Odločitev za rabo izraza globalno mesto je bila zavestna. Z njim sem želela poudariti razliko, specifičen način, na katerega je globalnost strukturirana danes. Možnosti poimenovanja svetovno mesto, ki se je ponujala kot samoumevna alternativa, sem se odpovedala, ker izraža ravno naprotno: označuje vrsto mesta, ki je stoletja obstaja v Aziji in evropskih kolonijah.

In kaj je svetovno mesto? Eden od sodobnejših utemeljiteljev koncepta je John Friedman, ki o svetovnih mestih poda nekaj tez (Friedman, 1986): 1. Spremembe znotraj svetovnih mest so odvisne od oblike in stopnje integracije mesta v novemu, prostorsko zaznamovanem načinu delitve dela; 2. Svetovna mesta služijo kot sidrišča kapitala, ki od tu organizira in določa produkcijo in trge – zato obstaja med temi mesti hierarhija; 3. V svetovnih mestih kapital opravlja nadzorne funkcije, kar se odraža v sestavi in dinamiki zaposlitev; 4. Svetovna mesta so glavna prizorišča zgostitve in akumulacije mednarodnega kapitala; 5. Svetovna mesta so destinacija za številne migrante; 6. V svetovnih mestih se odražajo največje kontradikcije industrijskega kapitalizma, med drugim prostorska in razredna polarizacija; 7. Rast svetovnih mest s sabo prinaša tudi povišanje stroškov za upravljanje z njimi, ki pogosto presegajo finančne zmožnosti celotne države.

Številne od teh hipotez držijo tudi za globalna mesta. Razlika, na katero verjetno cilja Sassenova, je, da so globalna mesta veliko močneje vpeta v nove načine proizvodnje vrednosti, ki pa v Friedmanovem času še niso obstajali do takšne mere, da bi bili najbolj ključen element njegove analize. Prav tako iz Friedmanovega koncepta svetovnih mest veje nekakšna vdanost,

kot da mesta zgolj izvajajo naloge, ki jim jih zada kapital. Toda pri globalnih mestih se zdi, kot da je skoraj obratno: mesta imajo aktivno vlogo, sama so proizvajalec – organizator srečanj in inkubator novih idej. Druga Friedmanova pomanjkljivost pa ima več opraviti z globalno politično krajino časa, v katerem je postavljala svoje hipoteze. Ker te segajo v čas blokovske delitve, ko velik del sveta ni bil integriran v mednarodne kapitalske tokove, v njegovi shemi med svetovnimi mesti ni na primer Moskve ali pa Šanghaja, prav tako pa kot pomembno svetovno afriško mesto prepozna zgolj Johannesburg, ne pa na primer Nairobi; vsa ta mesta danes brez pomisleka umeščamo med globalna mesta.

Osnovna teza Sassenove je, da mora biti kapital v času globalnih finančnih in trgovinskih tokov kljub svoji visoki mobilnosti še vedno nekje usidran in da so ta prizorišča tista mesta, ki imajo močno razvito infrastrukturo in koncentrirane storitve, ki jih za svoje delovanje potrebujejo mednarodna podjetja in finance. To so vozlišča, ki »imajo vire, ki podjetjem in trgom omogočajo njihovo globalno delovanje. Mobilnost kapitala, najsi se ta kaže v obliki investicij, trgovanja ali čezmorskih partnerstev, je treba upravljati, servisirati, koordinirati« (Sassen, 2005, str. 35). Ta potreba daje posameznim mestom⁹⁹ poseben položaj in tudi določa njihovo strukturo. Gre za mesta z močnim finančnim središčem, v katerih so locirane borze, sedeži oz. uprave velikih bank, posojilnice, bonitetne agencije, zavarovalnice in tako dalje. Te institucije zahtevajo poseben razred višje izobraženih profesionalcev, ki poskrbijo za delovanje sistema: poleg dveh najbolj tipičnih figur, tj. bankirja in borznega posrednika,¹⁰⁰ so nujni tudi analitik, informatik, lobist, zavarovalničar, odvetnik, strokovnjak za odnose za javnostmi, oblikovalec, tolmač in tako dalje. Zaradi obljube dobrega zaslužka, dobička in možnosti napredovanja so to privlačne lokacije za vrsto mladih, ki poskušajo ustvariti kariere in si lahko privoščijo več tveganja, daljši in bolj fleksibilen delovni čas ter so tudi fizično skrajno mobilni.¹⁰¹ Po drugi strani so v takšnih središčih nepogrešljivi seveda tudi vsi tisti, ki servisirajo opisani razred: od nižjih uradnikov do gostinske ponudbe, čistilnega servisa in varovanja. V nekaterih primerih, npr. v londonskem Cityju, to pomeni tudi ločene policijske enote. City je paradigmatični tudi glede razmerja med prebivalstvom predela in tistimi, ki tam opravljajo svoj posel: medtem ko ima le nekje med 7000 in 8000 prebivalcev, ki živijo v 4000 do 5000 gospodinjstvih (glej London Datastore, 2015), pa se vanj dnevno steka nekaj stotisoč tistih, ki v Cityju delajo:

⁹⁹ Sassenova je zaslovela z analizo treh takšnih mest: New Yorka, Londona in Tokia (glej Sassen, 1991).

¹⁰⁰ Ang. *broker*. Slovar predlaga tudi alternativni prevod v slovenščino, ki pa je precej poveden: *mešetar*.

¹⁰¹ Sanchez Bajova in Roelants tako izpostavljata, da je bila pogosta praksa pred krizo leta 2008, da so odgovorni v posameznih finančnih institucijah bolj špekulativne posle pogosto zaupali prav mladim, ambicioznim karieristom, ki so se želeli dokazati in so bili zato pripravljeni tvegati več.

številke se razlikujejo glede na vir in se gibljejo med 300.000 in 500.000, medtem ko naj bi v celotno londonsko metropolitansko območje prihajalo okoli 800.000 dnevni migrantov (Swinney in Carter, 2019) – nekateri od teh prihajajo na delo v City in so tako del množice Londončanov iz drugih območij, ki delajo v tem delu mesta, drugi imajo službe v kateri od preostalih dvaintridesetih sosesk.

Ta velika dnevna fluktuacija prebivalstva ima svoje vzroke, pri čemer je vodilni seveda razpoložljivost delovnih mest, ki pritegne prebivalce širšega območja, vendar bi se zmotili, če bi sklepali, da skupino dnevni migrantov sestavljajo zgolj tisti, ki niso nikoli prej živeli v Londonu. V zadnjem desetletju se je namreč iz Londona izselilo približno 550.000 prebivalcev več, kot se jih je v njega vselilo.¹⁰² En segment odhajajoče populacije so študenti, ki se odločijo za študij v drugih mestih. Toda za nas zanimivejša informacija je, da so večina odhajajočih mlade družine, ki si ne morejo več privoščiti življenjskih stroškov, predvsem plačila najemnine. Te družine – enako velja za nekoliko starejše, saj gre tudi v višjih starostnih skupinah trend v prid izseljevanju – se selijo na območja, ki so dovolj blizu, da lahko starši v London še vedno dnevno migrirajo; v London pa se selijo večinoma mladi med 20. in 30. letom, ki iščejo priložnosti za gradnjo kariere (glej Swinney in Carter, 2019) – med njimi številni prav v finančnem središču, torej Cityju.

Torej, globalna mesta, katerega primer je tudi London, so po eni strani, kot pravi Sassenova, servis za globalni (finančni) kapital, katerega upravljalne strukture morajo biti kljub vsemu še vedno nekam umeščene. Po drugi strani pa mora tudi ta servis nekdo servisirati; to je večinsko prebivalstvo mesta, ki pa se sooča s posledicami, ki jih prinaša status urbanega okolja, v katerem živi, in postaja zato vse ranljivejše. Takole pravi Sassenova (2005, str. 39):

Globalno mesto in mreža takšnih mest sta hkrati osredinjena na prostor, ki je ukoreninjen na partikularnih in strateških lokacijah, in transteritorialna, saj povezujeta prizorišča, ki niso geografsko blizu, pa vendar so močno medsebojno povezana. Če globalna mesta obravnavamo kot prostore, ki na eni strani zgoščajo vodilne sektorje globalnega kapitala, na drugi strani pa raste delež tistih, katerih položaj se poslabšuje, potem lahko ta mesta vidimo kot strateški teren za celo serijo novih konfliktov in nasprotij.

Ta uvid Sassenove, predvsem zadnji del, torej da »lahko ta mesta vidimo kot strateški teren za celo serijo novih konfliktov in nasprotij«, pa nas že počasi napeljuje na koncepta, s katerima bomo premostili navidezno razdaljo med dozdajšnjo razlago sprememb v produkcijskih načinih

¹⁰² Kar se sliši nekoliko nenavadno, saj populacija mesta kljub temu raste. Swinney in Carter (2019) podajata dva poglavna vzroka. Prvi je nataliteta: med letoma 2009 in 2017 je bilo rojenih 790.000 Londončanov več, kot jih je umrlo. Drugi razlog so mednarodne migracije, in sicer se je v London v enakem obdobju priselilo 860.000 prebivalcev, polovica teh prihaja iz drugih držav članic Evropske unije.

in našim študijskim primerom, tj. Avtonomno tovarno Rog – to sta koncepta metropole in gentrifikacije, ki se dogaja v njej.

5. 3 METROPOLA: BIOPOLITIČNO MESTO

Povzemimo najprej naša dozdajšnja spoznanja o mestih. Spremenjeni režimi proizvodnje vrednosti se seveda odražajo tudi v mestih, ki jih vedno bolj definira biopolitično delo. Takšna biopolitična mesta bomo imenovali metropole in jih definirali kot prostore produkcije skupnega. Tega nihče ne ubesedi tako natančno kot Hardt in Negri, ki metropolo na prvi ravni definirata kot »neorgansko telo, kar pomeni telo brez organov multitude« (Hardt in Negri, 2010, str. 229), potem pa nadaljujeta, da je »metropola [...] za *multitudo to, kar je bila tovarna za industrijski delavski razred*« (ibid.; poudarki so v izvirniku)¹⁰³, ter (ibid., str. 230):

Metropola je mesto biopolitične produkcije, ker je prostor skupnega, skupaj živečih ljudi, ki delijo vire, komunicirajo, izmenjujejo blaga in ideje. [...] Metropola je [...] popolnoma vključena v cikel biopolitične produkcije in ji je integralna: dostop do zaloge skupnega, ki jo vsebuje, je osnova produkcije in rezultati produkcije so posledično na novo vpisani v metropolo, tako da jo rekonstruirajo in preoblikujejo.

Ta premik je viden že na prvi pogled, odraža se namreč v mestni krajini. Če so bila nekoč mesta prostori industrijske produkcije, se danes ta seli na obrobja, v središču mest pa se stari industrijski objekti bodisi odstranjujejo in na njihovem mestu nastajajo novi objekti (stanovanjski, upravni, poslovni, vezani na delovanje finančnega sektorja) bodisi se »revitalizirajo«, tj. oživljajo skozi rekonceptualizacijo njihovega pomena in uporabnosti.

Prav to zadnje pa je za nas najbolj zanimivo. Mesta se vedno bolj financirajo. Na eni strani to pomeni, da vedno večji pomen v njih dobiva določen tip institucij, na drugi pa, da postaja posameznikova eksistenca znotraj takšnega mesta bolj negotova, saj se oži prostor za dejavnosti, ki niso neposredno dobičkonosne oz. rentabilne, so pa ključne za človekovo dobrobit. Ena takšnih najbolj očitnih je seveda skrb za stanovanje, okoli katere so se vedno bili boji, ki pa so bili ne samo ekonomski, ampak tudi politični in ideološki. Andrea Gibbons tako na primer opisuje, kako se je Los Angeles skozi desetletja organiziral po rasni liniji, pri čemer so ključno vlogo igrala rasistična združenja belih prebivalcev, ki so agitirali za »rasno čiste« soseske (coniranje); na to so se odzvale finančne institucije, ki črnim prebivalcem niso želele

¹⁰³ Podobno razmišlja tudi Pasquinelli, ki pa bolj izpostavi vidik izkoriščanja. Pravi: »Če je postala metropola nova, razpršena tovarna, je gentrifikacija osnoven vzvod kapitalistične akumulacije in vladovanja.« (Pasquinelli 2008, str. 128)

odobriti posojil za nakup doma – bodisi na splošno bodisi v tistem mestem predelu, ki je veljal za belega. S tem so tudi vplivale na cene zemljišč – tista v belih soseskah so bila ocenjena neprimerno višje kot tista v mešanih ali črnkih. Los Angeles je postal izrazito rasistično organizirano mesto, v katerem so črnski prebivalci tvegali veliko že, če so prestopili neuradne meje svoje soseske, ki so bile praviloma postavljene na posameznih ulicah (glej Gibbons, 2018, str. 37–97). V tem kontekstu moramo razumeti nastanek »inner cities« kot najrevnejših mestnih predelov, v katerih je v primeru Los Angelesa še danes več kot 50 % prebivalstva črnkega, pridružujejo pa se jim tudi latinoameriški priseljenci (ibid., str. 21).¹⁰⁴ O podobnem, a pravzaprav obratnem fenomenu piše tudi Blaž Kosovel, ko govori o suburbanizaciji v New Yorku. Po drugi svetovni vojni so se oblasti ZDA začele ukvarjati s problemom natrpanosti industrijskih mestnih središč, rešitev zanj pa so, tudi zaradi vedno dostopnejših avtomobilov, našle v grajenju predmestij, ki so jih s središčem povezale s cestno infrastrukturo. Toda poceni kredite za nakup hiš v predmestjih so lahko pridobili le belci; posledično se je njihov odstotek v mestnem središču skozi desetletja močno zmanjšal, zvišal pa odstotek črnkega prebivalstva¹⁰⁵ (Kosovel, 2019, str. 35).

Primeri iz Združenih držav so s srednjeevropskim prostorom deloma nekompatibilni, predvsem zato, ker se je Evropa po drugi svetovni vojni namesto s preureditvijo mest prej ukvarjala z njihovo ponovno gradnjo, in pa seveda zato, ker je zgodovina prisotnosti nebelega prebivalstva v Evropi povsem drugačna kot v ZDA. Številna evropska mesta imajo nebele populacije le za odtenek, delitve pa so prej nacionalne kot rasne, predvsem tam, kjer so prisotne velike, že večgeneracijske diaspore (npr. Turki v Nemčiji). Kljub temu pa obstajajo med navedenima primeroma Los Angelesa in New Yorka ter evropskimi mesti tudi določene podobnosti, predvsem v tem, da njihov izgled narekujejo notranje delitve ter da se ožajo prostori, ki so namenjeni zadovoljevanju potreb prebivalstva, da bi iz njih izvlekli rento. »Oživljanje« starih industrijskih objektov, še posebej takšnih, v katerih je svoj domicil že našel neprofitni sektor, je zato eno ključnih področij bojev v biopolitičnem mestu.¹⁰⁶

¹⁰⁴ To postavlja v kontekst tudi organizacijo notoričnih losangeleških uličnih tolpa, Crips (ustanovljena 1969) in Bloods (ustanovljena 1972). Najplodnejše okolje za nastanek tolpa so soseske z visoko koncentracijo ekonomsko in kulturno deprivilegiranih mladih, ki zaradi stanovanjskih pogojev veliko časa preživijo zunaj. Omenjeni tolpi sta samo vrh ledene gore: v ZDA naj bi danes obstajalo približno dvesto različnih tolpa, nekatere med njimi (tudi omenjeni dve) se delijo na več vej (za natančnejše podatke glej »List of gangs in the United States«, b. d.).

¹⁰⁵ Danes se, kot opozarja tudi avtor (ibid.), trend ponovno obrača – belci se vračajo v središča, kar s sabo prinaša gentrifikacijo in hipsterizacijo.

¹⁰⁶ Izraza »oživljanje« in »revitalizacija« dajemo v narekovanje takrat, ko označujeta rabo koncepta, ki ima za izhodišče ustvarjanje dobička. Območja, ki jih poskušajo oblasti revitalizirati, so namreč pogosto že revitalizirana – revitalizirali so jih dotedanji uporabniki. Ker pa tega niso storili zato, da bi iz njih profitirali, temveč iz potrebe

Primer »revitalizirane« rabe industrijskih objektov je paradigmatski za poskuse lastninjenja skupnega in ima pomembno simbolno razsežnost. Glavni vir družbenega bogastva in ustvarjanja dobička je bila nekoč industrijska proizvodnja; bogata so bila mesta, ki so imela razvito industrijsko infrastrukturo, ki so proizvajala presežek dobrin, ki so jih potem izvažala. Mesto je še danes prostor proizvodnje,¹⁰⁷ vendar skladno s spremembami v produkcijskih režimih drugačne, biopolitične proizvodnje – in kje drugje bi se lahko ta vzporednica izrazila bolje kot ravno v poskusih, da se iz te proizvodnje ustvarja renta!? Oz. drugače in kot izhaja iz Hardta in Negrija, tako kot so se nekoč industrijski delavci borili proti izkoriščanju, se danes biopolitični proizvajalci borijo proti izkoriščanju svojega dela – ki ga poskuša kapital umestiti v tiste objekte, v katerih so nekoč domovale tovarne. Zato imajo takšni prostori, v katere se pogosto poskušajo umeščati kreativne industrije, ki se jim bomo podrobneje posvetili nekoliko pozneje, še posebej simbolni pomen.

5. 3. 1 Gentrifikacija

Ekstrakcija rente v metropolah poteka prek gentrifikacije. Sam termin je prvič uporabila Ruth Glass leta 1964 v svojem delu o spremembah v londonski mestni krajini, v katerem je opisovala, kako selitev srednjega razreda¹⁰⁸ v delavske soseske spreminja podobo teh predelov, ki so se začeli prilagajati novih prebivalcem. Pravi: »Ko se v soseski začne ta proces 'gentrifikacije', se tudi hitro nadaljuje, dokler ne odidejo vsi prebivalci iz delavskega razreda in se spremeni družbeni značaj soseske.« (Glass, 1964¹⁰⁹ v Moskowitz, 2018, str. 38) Prek gentrifikacije se znotraj metropol ohranjajo neenakosti, kar se materializira v različnosti sosesk na ravni njihove umeščenosti v mesto, dostopnosti prometa, izobraževalnih, zdravstvenih in podobnih ustanov, infrastrukturne opremljenosti, zunanega izgleda in tako dalje. Odraža se tudi v strukturi prebivalstva posamezne soseske; gentrifikacija je mehanizem koncentracije bogastva na eni in revščine na drugi strani, kar pogosto sovpada tudi z rasnimi in kulturnimi razlikami – ter z vprašanjem lastništva bivanjskih kapacitet in pravic, povezanih s tem lastništvom.

Glassova se je pri svoji analizi osredinila na vprašanje selitev prebivalstva, vendar so vzroki za gentrifikacijo različni; dotaknili se bomo le treh. Pogosto do gentrifikacije pride, ker se začne

po prostoru, se ta samoorganizirana revitalizacija ne razume kot revitalizacija. Za odlično študijo revitalizacije skozi teorijo vrednostih razlik glej Verlič Christensen, 1999.

¹⁰⁷ Spomnimo, da je bila za Tönniesa ena najpomembnejših razsežnosti družbe, ki domuje v mestih, drugačna organizacija proizvodnje.

¹⁰⁸ Sam izraz *gentrifikacija* prihaja iz *gentry*, ki pomeni plemstvo. V te soseske se seveda ni priseljevalo plemstvo, je pa bila razlika med prejšnjim in novim prebivalstvom vsekakor dovolj velika, da je sprožila pomembne spremembe.

¹⁰⁹ Glass, R. et al. (1964). *London: Aspects of Change*. London: MacGibbon & Kee.

ponudba prilagajati začasnim obiskovalcem mesta oz. turistom; gre za turistifikacijo, ki je značilna za mestna središča in predele, v katerih so umeščene posamezne znamenitosti. Gentrifikacija je prav tako pogosta tam, kjer je v prejšnjih letih prihajajo do dezinvestiranja; nepremičninam na takšnih območjih zaradi umika posla in zanemarjanja skrbi za okolje praviloma pade cena, kar po eni strani zaradi znižanih najemnin privlači revnejše prebivalce metropole, po drugi pa privlači tiste, ki si lahko privoščijo investicije v nakup devalviranih nepremičnih, ki jim bodo lahko z relativno nizkim vložkom močno dvignili vrednost. Ko se enkrat to zgodi, posledice najbolj čuti prebivalstvo. Tretji možni vzrok so procesi kulturne »revitalizacije«, kjer gre za to, da se začne v opuščene, običajno tovarniške, vojaške in podobne objekte umeščati različne kulturne institucije, kar dvigne tako simbolni kot dejanski kapital tega predela.¹¹⁰ Te tri inačice gentrifikacije posebej izpostavljam, ker so, še posebej prva in tretja, značilne tudi za Ljubljano, v katero je umeščena naša študija primera, ki se ji posvečamo v naslednjem, šestem poglavju. Skozi in vzporedno s to študijo bomo podrobneje predstavili tudi izpostavljene verzije gentrifikacije.

Mesta so bila od nekdanj prostor srečevanj, komunikacije, produkcije: trgovine, mešanja prebivalstva, sobivanja z razliko, vzpostavljanja prekomejnih povezav, hitrega prenosa informacij, inovacij. Od nekdanj so bila tudi prostor neenakosti in izkoriščanja. V času okoli industrijske revolucije v obratih, ki so jih poganjali parni stroji in znoj delavcev; nekoliko pozneje v tovarnah s tekočim trakom; danes prek ekstrakcije rente iz skupnega, ki je proizvod biopolitičnega dela občega intelekta.

¹¹⁰ Za analizo primerov barcelonskega muzeja Macba, bilbaškega muzeja Guggenheim, berlinskega območja Media Spree, londonskega predela Hackney in za nizozemsko strategijo glej Pasquinelli, 2008, 3. poglavje.

6 ŠTUDIJA PRIMERA: AVTONOMNA TOVARNA ROG

6.1 PREDSTAVITEV METODOLOGIJE

Za svoj študijski primer smo izbrali kompleks nekdanje tovarne usnja in koles Rog na Trubarjevi ulici 72 v Ljubljani, ki je danes živahen avtonomen center družbene, teoretske, politične in kulturno-umetniške produkcije. Od gradnje prvega objekta na tem naslovu pa do konca druge svetovne vojne je bila tovarna zaznamovana z usnjarsko industrijo, potem pa se je po nacionalizaciji tam začela proizvodnja slavnih koles Rog, ki je trajala vse do zaprtja tega obrata leta 1991. Kompleks je med letoma 1991 in 2006 sameval, izjema je bilo le nekaj enkratnih dogodkov v devetdesetih letih, dokler je ni marca 2006 zasedla skupina aktivistov, študentov in umetnikov.

Informacije o zgodovini tovarne Rog, dogajanju v tem mestnem predelu ter delovanju zasedene tovarne, ki jih navajamo v tem delu disertacije, sem pridobila s pomočjo petih metodoloških pristopov oz. prihajajo iz petih vrst virov:

1. *Terensko delo: odkrito, nestrukturirano opazovanje z udeležbo* (glej Bryman, 2012, str. 139, 273, 441)

V Avtonomno tovarno Rog sem prvič vstopila jeseni 2007, tik pred začetkom gibanja Nevidni delavci sveta (glej Nevidni delavci sveta, b. d.). Dolga leta sem bila aktivistka in podpornica tega in ostalih gibanj, ki so vzniknila ali (občasno) delovala v Socialnem centru Rog (glej Socialni center Rog (na Njetworku), b. d.; Socialni center Rog (na AT Rog), b. d.), na primer Svet za vsakogar (glej Svet za vsakogar, b. d.), Iz-hod (glej npr. Rafaelič in Flaker (ur.), 2012; Flaker, 2013; L. D., 2010), Fronta prekercev (ki nima urejenega arhiva, spomin nanjo ostaja razpršen po različnih spletnih straneh) in Protirasistična fronta brez meja (glej razpršene objave na spletu pod geslom »Protirasistična fronta«; za del poročil aktivistov in takratno analizo Kozinc (ur.), 2015; Kozinc, 2015; Kurnik, 2015), iz katere je pozneje med drugim nastala iniciativa Second Home (Second Home, b. d.), ki je nekaj časa prav tako delovala oziroma imela svoje prostor v AT Rog, pozneje pa se je usmerila v spremljanje dogajanja na mejah in na zakonodajnem področju ter osnovala spletno stran *Push Forward* (glej Push Forward, b. d.).

Začetni namen vstopa v prostore nekdanje tovarne nikakor ni bil raziskovalne, temveč

aktivistične narave; kmalu po priključitvi kolektivu Socialnega centra pa smo začeli z militantnim raziskovanjem, kot ga opredeljujem v metodološkem/epistemološkem delu te disertacije. Skozi leta sem spoznavala tudi posameznike in kolektive iz preostalih delov tovarne; z nekaterimi med njimi smo spletni tesnejše, z drugimi bolj površinske odnose. Primarni prostor mojega angažmaja je bil Socialni center (2007–2018), pogosteje pa sem bila prisotna tudi v prostoru Second Home (2016–2018) ter ob posameznih dogodkih v Modrem kotu (Modri kot, b. d.), Živko Skvotcu (Živko Skvotec, b. d.) ter v Koncertni dvorani (Koncertna dvorana Rog, b. d.). S posamezniki iz teh prostorov sem tudi razvila intenzivnejše osebne odnose kot s posamezniki iz drugih prostorov (izjema so nekateri posamični umetniki).

Prvič sem začela udejstvovanje v Rogu razumeti kot terensko raziskovalno delo prav takrat, ko sem kot aktivistka Nevidnih delavcev sveta sodelovala pri pisanju kolektivnih besedil in izjav, ki smo jih pripravljali za javnost. Takratno poznavanje situacije migrantskih delavcev je bilo v splošni javnosti zelo slabo, pri čemer sindikati niso povsem nič odstopali od tega dejstva. Kako pomembno je delovanje na terenu, se je pokazalo prav v tem, da so nam delavci, s katerimi smo prek srečanj večkrat tedensko – bodisi smo šli mi v delavske domove bodisi so prišli oni v Socialni center – razvili pristne stike, zaupali informacije, do katerih ni imel dostopa nihče drug. Prav zato smo prišli do vednosti, ki bi sicer ostala skrita oziroma ne bi dobila svoje (politične) artikulacije; povsem verjetno je, da bi se v obliki nasvetov zanamcem širila med delavci, vendar ne bi bila nikoli posplošena, kar pa je bil nujni korak za začetek uvajanja sprememb v korist delavcev. To terensko delo – ki je poleg vzajemnega obiskovanja vključevalo zapisovanje in preverjanje informacij, študijo zakonodaje, snemanje intervjujev, snovanje radijske oddaje¹¹¹ itd. – je po eni strani rezultiralo v odprtju horizontov mogočih sprememb v konkretnem primeru), po drugi pa sem prek njega pravzaprav postala del širše rogovske skupnosti, kar mi je tudi dalo možnost vpogleda v delovanje preostalih delov tovarne.

Vprašanje tega, kaj se bo zgodilo z zasedenim Rogom, je bilo zaradi statusa same

¹¹¹ Viza za budućnost je bila radijska oddaja na Radiu Študent, ki so jo med 23. marcem 2008 in 25. marcem 2012 ob pomoči aktivistov ustvarjali (migrantski) delavci za (migrantske) delavce. Arhiv oddaje je dostopen Viza za budućnost, b. d. Oddaja je nekaj edicij doživela tudi pozneje, vendar je spremenila koncept in jo je ustvarjala druga ekipa. Pozneje sem sodelovala pri ustvarjanju sorodne radijske oddaje, prav tako na Radiu študent, ki je nosila ime Puko učkur in smo jo ustvarjali med 16. 2. 2015 in 19. 6. 2017, ukvarjala pa se je s podobno tematiko. Arhiv oddaj je dostopen na Puko učkur, b. d.

tovarne vedno v zraku; rogovci in rogovke so se z njim ukvarjali sporadično, praviloma takrat, ko je zapretila grožnja z evikcijo. Teh pravzaprav ni bilo malo, vendar večinoma niso bile prav resne in so zato ostale za splošno javnost neopažene.¹¹² Vsekakor s(m)o rogovci vedno vedeli, da je obstoječe stanje netrajno (več o tem v nadaljevanju, glej razdelek o konceptu začasne rabe), pa tudi, da občina pridobiva dovoljenja za rušenje in gradnjo, spremljali smo arhitekturne natečaje za to območje ter udeležnost v projekte revitalizacije. Opazovanje z udeležbo je bil moj primaren metodološki pristop tudi pri zaznavanju sprememb, ki se dogajajo v mestnem predelu, v katerem stoji tovarna Rog. Dopolnila sem ga z informacijami, dostopnimi na spletni strani Mestne občine Ljubljana ter z novicami v zvezi s posameznimi infrastrukturnimi projekti.

2. *Spletne strani*

Izvorna spletna stran zasedene tovarne Rog je dostopna na spletnem naslovu tovarna.org. V letu 2016 so začeli nekateri uporabniki snovati novo spletno stran, ki jo je javnost lahko prvič videla februarja 2018; gre za spletno stran Avtonomne tovarne Rog, dostopne na naslovu atrog.org. Nekateri uporabniki še vedno raje uporabljajo izvorno stran,¹¹³ kjer so dostopni tudi vsi zapisniki skupščin do leta 2009 (glej <https://tovarna.org/node/265>), poznejši zapisniki pa spletno niso javno dostopni, so bili pa del elektronske korespondence med uporabniki AT Rog (glej naslednjo točko). Kot priročen vir se je izkazala tudi spletna stran njetwork.org, ki so jo gradili predvsem uporabniki enega specifičnega prostora znotraj Roga, tj. Socialnega centra Rog. Precejšnjo količino gradiva smo pobrali tudi s spletne strani MOL (pregledali smo vse zadetke pod iskano besedo »Rog«), spletne strani projekta Second Chance in RogLaba ter z drugim povezanih strani (npr. s spletne strani Zbornice za arhitekturo in prostor Slovenije).

¹¹² Pogosto je bolj kot za neposredne grožnje šlo za to, da smo rogovci izvedeli, da bodo občinski svetniki na kakšni seji ponovno obravnavali vprašanje Roga, včasih pa tudi za govorice, »da naj bi se nekaj pripravljajo.« V letu 2008 je bilo po navodilih MOL porušeno eno od odprtih skladišč ob meji zasedenega območja (parcelna številka 3652), saj se je začelo sesedati. Rog je nekajkrat obiskal tudi sam župan Janković, vendar dlje od prerekanj z njim ni prišlo.

¹¹³ Med stranema obstaja kar nekaj razlik in skladno z njimi nekateri raje uporabljajo staro, drugi novo. Upravljanje strani tovarna.org je bolj decentralizirano, na izgled je stran bolj surova, bolj je namenjena komunikaciji med uporabniki in zainteresirano javnostjo, na njej najdemo precej arhivskega gradiva (zapisniki, izjave). Upravljanje nove strani je bolj centralizirano, prej kot komunikaciji med uporabniki (in zainteresirano javnostjo) pa je namenjena predstavitvi kompleksa, zato je tudi njen izgled privlačnejši. Vsaka od strani ima svoje prednosti in slabosti, v splošnem pa bi lahko rekli, da je starejša bolj namenjena organizaciji uporabnikov (je orodje), novejša pa predstavljanju navzven (je končni izdelek).

3. *Elektronska korespondenca med uporabniki AT Rog*

Ta je potekala po listi elektronskih naslovov RogoMotion. Lista RogoMotion je bila, kot pravi opis skupine, »vzpostavljena na ad hoc sestanku uporabnikov tovarne Rog 1. 7. 2013 v SC Rog, (zaenkrat) namenjena zgolj izmenjavi mnenj in dogovarjanju v zvezi z načrti MOL za 2013 in naprej«. Članica skupine sem bila od leta 2016, pred tem pa sem imela dostop do nje prek skupnega maila Socialnega centra, prostora, kjer sem bila najbolj aktivna. Sporočila iz liste, ki jih bom uporabila, bodo anonimizirana, dostopna pa so v mojem zasebnem arhivu. Dotična lista elektronskih naslovov je pomembna predvsem zato, ker omogoča dostop do zapisnikov skupščin od leta 2013 naprej, v katerih so zapisani tudi za nas relevantni datumi, iz nekaterih pogovorov med uporabniki pa je mogoče izluščiti posamezne argumente proti načrtom mestnih oblasti za območje tovarne.

4. *Medijske objave*

O dogajanju v avtonomni tovarni Rog mediji pišejo sporadično, in sicer praviloma takrat, ko pride do eskalacije v odnosih med rogovci in mestno občino oz. ko v javnost pricurlja informacija o načrtovanih posegih lastnice. Druga kategorija objav je na Rog vezana posredneje, in sicer gre za prispevke o pobudah, gibanjih ali posameznikih, ki delujejo v Rogu. Te objave bomo pustili ob robu, osredinili se bomo na tiste, ki so vezane neposredno na Rog kot prostor intervencije, bodisi njegovih uporabnikov bodisi lastnice. Pri tem smo pregledali objave na spletnih straneh naslednjih medijev: Delo (www.delo.si), Dnevnik (www.dnevnik.si), MMC RTV – vključno z arhivom televizijskih in radijskih vsebin (www.rtvlo.si in <https://4d.rtvlo.si/arhiv/>) ter Radio Študent (www.radiostudent.si) in Torek ob petih (www.torekobpetih.si), in sicer smo v brskalniku iskali zadetke pod ključno besedo »Rog«. Pri tem je treba pripoznati različnost objav v teh petih medijih, ki jih lahko delimo na Delo, Dnevnik in MMC RTV na eni ter Radio Študent in Torek ob petih na drugi strani. Prvi trije so o Rogu izrazito *poročali*, zadnja dva pa sta stanje po eni strani *analizirala*, po drugi pa dajala prostor samim rogovcem (Radio Študent je poleti 2016 vzpostavil tudi posebno podporno podstran). S tem sta prej delovala kot medij samih rogovcev, ne pa kot medij, ki govori o rogovcih. Nekaj video vsebin, ki so jih večinoma proizvedli sami rogovci ali obiskovalci kompleksa, je dostopnih tudi na spletnih straneh www.komunal.org ter www.youtube.com.

5. *Analiza primarnih in sekundarnih virov*

Deli poglavja so posvečeni tudi temam, ki zahtevajo sedeče metodološke pristope, tj. analizo primarnih in sekundarnih virov. Roga kot primera upiranja proti gentrifikaciji, s tem pa prekerizaciji, namreč ne moremo razumeti brez konteksta. Zato je nujno predvsem troje: prvič, da poznamo zgodovino prostora, saj bomo le tako dobili vpogled v njegov pomen in premike v zvezi z njegovim lastništvom; drugič, da analiziramo posamezne koncepte, kot sta na primer tranzicija in začasna raba, da bi razumeli vzgibe rogovcev za zasedbo; ter tretjič, da proučimo načrte, ki jih je imela v zvezi s kompleksom Mestna občina Ljubljana, ki je lastnica oz. je postajala lastnica ves čas zasedbe.

6. 2 LJUBLJANA: GENTRIFICIRANO MESTO

Slovensko razumevanje tega, kaj je mesto, je v svetovnem merilu morda nekoliko nenavadno; predvsem tukaj merimo na dejstvo, da država nima zares metropol, v kolikor metropolo definiramo glede na število prebivalstva. Samo dve slovenski mesti oz. mestni občini štejeta prek 100.000 prebivalcev, tj. Ljubljana in Maribor,¹¹⁴ po definiciji pa naj bi bilo mesto že naselje, ki šteje več kot pet tisoč prebivalcev (Tamše, 2019, str. 9). Vendar kljub majhnosti slovenskih mest to ne pomeni, da se v njih ne dogajajo posamezni procesi, ki so značilni tudi za večje metropole ter bi jih lahko označili za gentrifikacijske, čeprav se to morda dogaja v manjši meri. Maribor, na primer, je leto, ko je bil ena od dveh Evropskih prestolnic kulture (2012; druga prestolnica tega leta je bil portugalski Guimarães) izkoristil za obuditev in vzpostavitev novih praks na področju kulture,¹¹⁵ katerih cilj pa je bil predvsem promocija mesta in dvig privlačnosti za turiste (glej Žilič Fišer (ur.), 2012, str. 132–143). Lokacije, na katerih so dejavnosti projekta EPK potekale, so tako za leto dni postale prizorišče raznovrstnega kulturniškega dogajanja, ki pa ni bilo usmerjeno v izpolnjevanje potreb lokalnega prebivalstva. Svetla izjema, kjer so vpleteni poskušali namesto tega vzpostaviti trajnejše prakse, ki bi se obdržale tudi po koncu projekta, je bil manj obsežen programski sklop Urbane brazde, del katerega je bila tudi ustanovitev Centra alternativne in avtonomne produkcije (CAAP), ki naj

¹¹⁴ Po podatkih statističnega urada RS je imela Ljubljana leta 2016 288.179 prebivalcev, Maribor pa 110.543 prebivalcev (SURs, b. d. a; b. d. b.)

¹¹⁵ Za poročilo in seznam vseh izvedenih dejavnosti glej brošuro *Maribor 2012 – Evropska prestolnica kulture: od izzivov do rezultatov* (Žilič Fišer (ur.), 2012).

postane generator trajnostnih okoljskih in ekonomskih praks, namenjenih predvsem lokalnemu prebivalstvu (glej npr. Primc, 2018; Struc, 2018).¹¹⁶

Toda v tem besedilu nas bolj kot Maribor zanima Ljubljana, saj so v njej procesi gentrifikacije zaradi velikosti mesta in dejstva, da govorimo o prestolnici, veliko intenzivnejši in vidnejši. Ljubljana ima prav kot prestolnica zaradi (pre)močne centralizacije države – iskanje rešitev za to bomo prepustili drugim – številne težave, ki jih druga slovenska mesta ne poznajo ali pa so prisotna v manjši meri.¹¹⁷ Najočitnejše med njimi so pomanjkanje stanovanjskih kapacitet (o tem bo precej povedanega v nadaljevanju), nezadovoljivo in neučinkovito organizirano omrežje javnega prometa, velika gneča na cestah in iskanje prostorskih rešitev za številne institucije nacionalnega pomena, ki imajo sedež v mestu. Zaradi koncentracije teh institucij je specifična tudi sestava prebivalstva, vključujoč vozače: poleg zaposlenih v institucijah lokalnega pomena so tu še vsi uslužbenci osrednjih političnih institucij (ministrstev, vlade, parlamenta, ostalih podobnih uradov in služb), kulturnih ustanov (muzejev, arhivov, gledališč, filharmonije, opere in podobno, ki jih imajo sicer tudi druga večja mesta, predvsem Maribor, vendar v manjšem številu, prav tako gre praviloma za institucije regionalnega pomena) in populacija, povezana z dejstvom, da je Ljubljana največje slovensko univerzitetno mesto. Poleg tega, da ima ljubljanska univerza največ članic in študentov,¹¹⁸ je pomembna tudi njihova sestava: medtem ko so na primer na mariborski univerzi med članicami, ki tudi delujejo v Mariboru (nekatero so namreč locirane v drugih mestih), le štiri družboslovne oz. humanistične,¹¹⁹ je na ljubljanski

¹¹⁶ Najprej je bil CAAP lociran na Studencih (Žilič Fišer, 2012, str. 57) in močno vpet v delovanje skupnosti, pozneje pa se je preselil v samo središče mesta, kjer je v Tkalskem prehodu nastala Tkalka (Primc 2018). S tem je, po našem mnenju, CAAP izgubil del svojega potenciala za močno skupnostno organiziranje.

¹¹⁷ Pred trinajstimi leti je Dušan Plut takole razmišljal o za Slovenijo najprimernejšem modelu urbanega razvoja: »Umiritev suburbanizacije, prenove mest, ohranjanje tudi stanovanjske funkcije mestnega središča, umiritev cestnega in razvoj drugih okolju prijaznejših oblik prometa ter izboljšanje kakovosti bivalnega okolja so temeljne strateške sonaravne naloge politik slovenskih mest.« (Plut, 2007, str. 125) In naprej: »Po mnenju večine strokovnjakov je sicer *policentrični in uravnoveženi razvoj razvoj Slovenije temeljni cilj*, s katerim je v Sloveniji mogoče zagotoviti enakomernejši in uravnovežen regionalni in hkrati prostorski razvoj.« (ibid., str. 126; poudarek je v izvorniku). Stvari so se žal razvile v nasprotni smeri.

¹¹⁸ Združuje namreč 23 fakultet in tri umetniške akademije, torej skupno 26 članic. Poleg tega ima tudi tri pridružene članice, in sicer Narodno in univerzitetno knjižnico (NUK), Centralno tehniško knjižnico UL (CTK UL) in Inovacijsko-razvojni inštitut UL (IRI UL). Študentski dom Ljubljana je samostojni zavod. Skupno na ljubljanski univerzi po podatkih za leto 2018 študira 37.874 študentov, od tega 2389 tujih (Univerza v Ljubljani, b. d.). Mariborska univerza ima 19 članic, od tega 17 fakultet, univerzitetno knjižnico ter študentske domove, v letu 2018 je imela 13.337 študentov, od tega jih 534 ni bilo državljanov EU (Univerza v Mariboru, b. d.), primorska univerza pa združuje 6 fakultet, en inštitut, knjižnico, študentske domove in dve pridruženi članici, na njej pa je leta 2018 študiralo skupno 4925 študentov (Univerza na Primorskem, b. d.). Od dveh zasebnih univerz je večja novogoriška, ki združuje osem fakultet, manjša novomeška pa štiri. V Sloveniji je sicer še kar nekaj akreditiranih visokošolskih institucij (javnih in zasebnih inštitutov, zasebnih šol in mednarodna univerza), na katerih je mogoč študij na različnih ravneh, se pa te po številu vpisanih študentov ne morejo primerjati s prvimi tremi omenjenimi.

¹¹⁹ Ekonomsko-poslovna fakulteta, Filozofska fakulteta, Pedagoška fakulteta in Pravna fakulteta. Fakulteta za logistiko deluje v Celju, Fakulteta za organizacijske vede v Kranju, Fakulteta za turizem v Brežicah, Fakulteta za varnostne vede pa v Ljubljani.

univerzi takšnih članic, če upoštevamo tudi tri umetniške akademije, kar dvanajst¹²⁰ – to pomeni skoraj polovico vseh članic v primerjavi z dobro četrtino v Mariboru. To dejstvo je relevantno v kontekstu, da so praviloma prav družboslovna, humanistična in umetniška produkcija, ki se v Ljubljani materializira tudi skozi obstoj številnih raziskovalnih institucij, prostovoljskih in nevladnih organizacij, kulturno-umetniških društev in zavodov ter neformalnih krožkov, med tistimi najbolj biopolitičnimi; in ker so sektorji, v katerih je takšna izobrazba potrebna, v drugih slovenskih krajih manj razviti, se številni študenti teh usmeritev po dokončanju študija ne odločijo za vrnitev v domač kraj, temveč zaradi ozračja, v katerem so tovrstni poklici bolj sprejeti, ter koncentracije različnih ustvarjalcev in profesionalnega »kreativnega« razreda, kar jim daje boljše možnosti za (samostojno) poklicno pot, ostanejo v Ljubljani.¹²¹ Pravzaprav gre za začaran krog, v katerem že obstoječa materialna in nematerialna infrastruktura ter obstoj poklicnih oziroma profesionalnih mrež privlačita nove biopolitične delavce, ki to infrastrukturo in mreže reproducirajo, pogosto poglobljajo, včasih izumljajo, premalokrat pa tudi širijo onkraj mestnih meja. Našteti dejavniki ter dovoljšnja velikost mesta, da to omogoča vsaj navidezno anonimnost, srečevanje tujega in možnost za uspeh tudi tistih, ki nimajo vnaprejšnjih poznanstev, iz Ljubljane ustvarjajo biopolitično metropolo,¹²² ki je, tako kot praviloma velja za takšna mesta, ranljiva za apropiacijo skupnega in gentrifikačijske pritiske. Pri tem je najočitnejše območje gentrifikacije seveda mestno jedro, saj ima prav to največji potencial za ekstrakcijo vrednosti.

Toda spremembe mestne krajine so v zadnjih nekaj desetletjih zajele širše območje. Ljubljana kot prestolnica širi svoje meje in njeno zaledje postaja v funkcionalnem smislu vedno bolj

¹²⁰ Akademija za glasbo, Akademija za gledališče, radio, film in televizijo, Akademija za likovno umetnost in oblikovanje, Ekonomska fakulteta, Fakulteta za arhitekturo, Fakulteta za družbene vede, Fakulteta za socialno delo, Fakulteta za upravo, Filozofska fakulteta, Pedagoška fakulteta, Pravna fakulteta in Teološka fakulteta. Poleg tega ima v Ljubljani prostore tudi Fakulteta za varnostne vede UM.

¹²¹ Drago Kos je leta 2007 pesimistično ugotavljal, da kljub tej koncentraciji »intelektualno in interpretativno sposobnega potenciala do nedavnega skorajda ni bilo javne razprave o urbanih vprašanjih«, če že, pa je bila usmerjena v reševanje prometnih zagat. Nadaljuje, da se »mesto kot javni prostor [...] izgublja, ni ga več niti v prostočasnih mentalnih konstrukcijah, ni ga na risalnih deskah, nadomešča ga suburbana globalna vas« (Kos, 2007, str. 146).

¹²² Kritiki bi temu gotovo oporekali in tudi sami se zavedamo, da je Ljubljana kljub vsemu še vedno premajhna, da bi se to lahko odražalo v enaki meri kot v kakšnih drugih metropolah. Ker so predobstoječe mreže in infrastruktura relativno majhne, se velik del teh delavcev in ustvarjalcev medsebojno pozna, zato utegne biti vstop v sektor težak, toliko bolj, če posameznika vanj nihče ne uvede, saj gre pogosto za relativno zaprte kroge. Bližina institucij nacionalnega pomena, predvsem uradov, daje ljubljanskim ustvarjalcem tudi prednost pred ustvarjalci iz drugih mest, saj pride pogosteje do fizičnega stika med njimi in uradniki, ki utegne pripomoči k podpori posamezni dejavnosti; je pa po drugi strani res, da je za že obstoječe dejavnosti, ki jih prej kot državni financirajo občinski proračuni, ugodnejše okolje manjše mesto, kjer je skupnost bolj povezana, konkurenca pa manjša. Vendar kljub tem argumentom menimo, da je položaj drugačen, ko govorimo o možnostih vznikanja novih samoorganiziranih formalnih in neformalnih praks, ki nimajo institucionalnega zaledja in katerih gradniki – pogosto prav zato, ker so priseljeni iz drugih krajev – nimajo relevantnih poznanstev. Ljubljana ima v tem segmentu v slovenskem merilu najbolj koncentrirano kritično maso in največjo absorpcijsko moč za vznik novega.

sestavni del mesta; to pa tudi pomeni, da so četrti, ki so bile nekdanje mejne, a še vedno znotraj obvoznice, dobile nov status: zdaj niso več obrobne, ampak tvorijo obroč, ki obdaja središče – so vmesni člen med središčem in novim obrobjem, ki se razteza onkraj obvoznice, v mestne predele, v katerih so nekoč prevladovali enodružinske hiše, zdaj pa z gradnjo večstanovanjskih stavb vedno bolj dobivajo urbano podobo,¹²³ deloma pa v druge občine in kraje, katerih prebivalci so vezani na Ljubljano, predvsem zaradi služb in izobraževanja, v Ljubljani pa zadovoljujejo tudi kulturne potrebe, se udeležujejo športnih dejavnosti in tako dalje.¹²⁴ Prej obrobne četrti so začele dobivati novo podobo in družabnost, ki se med drugim kaže z nekaterimi novimi ali oživiljenimi kulturnimi institucijami; na primer Center kulture Španski borci v Mostah je od leta 2009 v upravljanju zavoda En-Knap Group, ki se ukvarja s sodobnim plesom, Kino Šiška je prav tako leta 2009 postal Center urbane kulture. Umeščanje ponudbe in storitev, ki so bile prej morebiti dostopne le v ožjem središču mesta, v obroč, ki obdaja središče, pomeni, da se je zmanjšal pretok prebivalstva v samo središče – vendar pa razlog ni samo nova ponudba, temveč tudi vedno močnejše preoblikovanje javnega prostora znotraj notranje ljubljanske obvoznice (torej tistega, kar običajno razumemo kot »center«) tako, da čimbolj ustreza turističnim potrebam. Boštjan Bugarič v svojem prispevku iz zbornika, ki je nastal ob projektu *Urbanost – 20 let kasneje*, leta 2010 takole povzema stanje (2010, str. 68):

Podoba in značaj mestnega središča Ljubljane sta se v času kapitalističnega pretoka dobrin v zadnjih letih precej spremenila. Gentrifikacijski procesi z velikim zamahom čistijo mestno jedro in ga z umeščanjem določenih elitnih vsebin oblikujejo le za namene višjih slojev uporabnikov. Mestni prostor je ustrezno prilagojen ekskluzivnim uporabnikom, ki postopoma zamenjujejo meščane, za katere se predpostavlja, da obvladujejo nižjo raven splošne kulture. V naslednji fazi je mestno središče zajel tudi močan vpliv turistifikacije, saj se večina trgovskih vsebin prilagaja le potrebam turizma v mestu. Mestno jedro je tudi pod pritiski mednarodnih korporativnih znamk, ki parter mesta oblikujejo v smeri generičnega turističnega prostora. Ekskluzivne trgovine in gostinski lokali so prevzeli prevlado nad vsebinami, ki so bile iz središča odstranjene zaradi visokih najemnin in domnevno neprimerne ponudbe.

To splošno opažanje v istem zborniku povzemata tudi Križnik in Uršič, ki spremembe zadnjih dvajset let v Ljubljani opredelita kot »[U]rbanizem po meri zasebnih interesov namesto javnih, razpustitev javnega soodločanja pri procesu načrtovanja, privatizacija javnega prostora, zmanjševanje javne potrošnje in socialne stanovanjske gradnje ter rastoče družbeno in prostorsko izključevanje,« (Križnik in Uršič, 2010, str. 21) pri čemer posebej izpostavljata tri ravni: spremembe vzorcev potrošnje (novi prostori potrošnje in večja potrošnja prostora),

¹²³ Na primer Polje, Tomačevo, Dravljje, Podutik, Vrhovci, Šentvid in tako dalje. Nekatera od njih so pri tem v prednosti (npr. Polje), druga se izgrajujejo prav zdaj (npr. Vrhovci).

¹²⁴ Ti kraji so na jugu Ig z okolico, na jugozahodu Brezovica pa vse do Vrhovce, na zahodu Dobrova in Polhov Gradec, severozahodno Medvode in Škofja Loka, severno oz. severnovzhodno Trzin in Domžale, jugovzhodno pa vse do Grosuplja. Do slednjega peljejo celo avtobusi Ljubljanskega potniškega prometa

monumentalizacijo prostora, ki je posledica dejstva, da je Ljubljana prestolnica (k temu se še vrnemo v nadaljevanju, ko pišemo o kulturnih institucijah v središču mesta) in razmah ene vrste infrastrukture (namenjene poslu, potrošnji, turizmu) ter zaostajanje druge (na primer javni promet) (ibid., str. 22–25).

V tem splošnem kontekstu deluje Avtonomna tovarna Rog (AT Rog), ki pa je umeščena na obrobje ožjega mestnega središča, njeno pozicijo pa moramo razumeti v odnosu do teženj po »kulturifikaciji« in hkrati turistifikaciji predela, v katerem leži. Naslednje poglavje je tako namenjeno opisu lokacije in prostorskih značilnosti AT Rog ter podrobnejšemu razumevanju narave gentrifikacijskih procesov na tem območju.

6. 3 LOKACIJA IN PROSTORSKE ZNAČILNOSTI AT ROG

Tovarna Rog leži na vzhodnem delu ljubljanskega mestnega središča, na Trubarjevi cesti 72. Na svoji zahodni strani meji na zasebno zemljišče z vilo,¹²⁵ na drugi strani ulice (severno) je stanovanjsko-poslovni objekt, na vzhodni strani Rozmanova ulica in na južni Petkovškovo nabrežje. Na območje tovarne, ki jo obkroža visoko obzidje, je mogoče vstopati s severne strani, skozi glavna vrata (uporabniki/obiskovalci) oz. kapijo (avtomobili/dostava), ki je večino časa kljub ključavnici odklenjena.¹²⁶ Obstaja tudi manjši vhod (vrata) s Petkovškovega nabrežja, ki pa so ga rogovci zaradi njegove manj pregledne lokacije preventivno zaprli. Rog je namreč v letih od zasedbe doživel tudi nekaj neželenih obiskov; posledično je pomembno, da posamezniki vstopajo na mestih, ki so dobro vidna. Skupna izmera parcele, na kateri stojijo objekti tovarne Rog, je po javno dostopnih podatkih GURS (Prostorski portal RS) več kot en hektar,¹²⁷ na celotnem območju, ki je infrastrukturno zelo podhranjeno (Pečar, 2017, str. 26), pa stoji več stavb. Desno od vhoda je večji pritlični pomožni objekt, katerega severna stena

¹²⁵ Ta pa meji na Usnjarsko ulico. Vilo je dal leta 1904 po načrtih znanega ljubljanskega stavbenika Gustava Tönniesa zgraditi svojčas lastnik takrat še usnjarne Karel (Carl) Pollak (Adamič, 2011a). Njegovo vlogo pri razvoju kompleksa obravnavamo v nadaljevanju.

¹²⁶ Ključavnico so rogovci namestili, da dvorišče ne bi postalo parkirišče za obiskovalce mestnega središča oz. drugih objektov v bližini in turiste. To ne pomeni, da uporabniki, ki prispejo z avtomobilom oz. opravijo dostavo, na njem v času prisotnosti v kompleksu ne parkirajo, vendar vzdržujejo določeno disciplino glede tega. Predvsem je pomembno, da je parkirani v bližini in lahko avtomobil po potrebi umakne ter da je toliko vpet v skupnost, da ve, kdaj bodo na dvorišču potekale aktivnosti ter mora biti vozil prosto. Ključke te ključavnice imajo številni rogovci.

¹²⁷ Natančneje, 10803 m². Gre za parcele v katastrski občini Ljubljana–Tabor (št. 1737), s številkami 3652 (572 m²), 3653 (3991 m²), 3654 (42 m²), 3655 (25 m²), 3656 (4773 m²), 3657 (41 m²), 3658 (280 m²), 3659/1 (293 m²), 3659/2 (8 m²), 3660 (298 m²), 3661/1 (101 m²), 3661/2 (8 m²), 3662 (153 m²) in 3663 (218 m²). Ta podatek se nekoliko razlikuje od Pečarjevih (2017, str. 44) meritev, ki so gotovo natančnejše, saj jih je izmeril v naravi. Do odstopanj je verjetno prišlo zaradi avtonomnih posegov uporabnikov, ki so bili opravljeni po meritvah GURS.

sovpada z delom obzidja; podobno je na levi strani, le da je objekt manjši. Kapija se odpira na veliko dvorišče, ki se na zahodno stran razširi v svoj osrednji del, na vzhodni pa vodi med ostale pomožne objekte; dvorišče deli prav eden od njih, »srednja hiša«. Osrednji del kompleksa, ki se ob vstopu pne v ozadju in zavzema skoraj celotno južno stran obzidja, je industrijski objekt, v katerem je nekoč potekal glavni del proizvodnega procesa (»glavna hiša«) in ki je skozi zgodovino dobil več prizidkov. Ta objekt zavzema skoraj celotno parcelo št. 3656 v izmeri 4773 m², v višino pa meri več kot 22 metrov (glej Prostorski portal RS); poleg pritličja ima še tri nadstropja. Čeprav precejšen del predstavlja masivno stopnišče (ki je skozi leta postalo svojevrstna galerija), pa so dvorane, kjer je nekoč potekala proizvodnja, dovolj velike,¹²⁸ da je v enem od nadstropij nastala telovadnica v velikosti manjšega nogometnega igrišča, tu so tudi kovaška delavnica, več ateljejev in razstavnih prostorov, koncertna dvorana, *skate park*, večnamenski prostor z manjšim odrom in notranjo galerijo (mostovžem) idr. Visoki stropi omogočajo nekatere dejavnosti, ki jih je nemogoče izvajati v nižjih prostorih – tako v pritličju te stavbe domuje tudi t. i. cirkusarna, kjer je med drugim mogoče vaditi na akrobatski (svileni) tkanini.

Največji problem osrednje stavbe je njeno težavno vzdrževanje in upravljanje. Debeli armirano-oz. železnobetonski zidovi jo sicer delajo prijetno ob visokih zunanjih temperaturah, vendar hkrati pomenijo tudi hud mrz pozimi.¹²⁹ Problem potencirajo visoka okna, ki sicer v prostore spustijo veliko svetlobe, vendar pa so hkrati tudi slabša izolacija, predvsem ob dejstvu, da nekaterih med njimi ni oz. so razbita, kar precej omejuje delovanje v hladnejših mesecih, zato nekatere dejavnosti za krajši čas zamrejo. To ne velja samo za prostore v glavnem objektu, ampak za vse tiste, ki jih ne vodijo kolektivi, ampak posamezniki. Ti si namreč težje privoščijo potrebne infrastrukturne investicije, npr. pregrajevanje prostora, sanacijo oken, nakup peči oz. drugih grelnih teles ter generatorja, ki je ob dejstvu, da v Avtonomni tovarni Rog ni elektrike,¹³⁰

¹²⁸ Široke prek devet metrov in dolge kar 120 metrov (Mihelič, 2002, str. 97)

¹²⁹ S čimer se znajo nekateri rogovci včasih tudi malo poigrati. Eden od umetnikov je tako v zimi 2017/2018 v enem od razstavnih prostorov pripravil razstavo, katere del je bila inštalacija snega, ki leze iz odprte peči na drva.

¹³⁰ Prvi uporabniki in uporabnice so v zvezi s tem vstopili v pogajanja z Elektro Ljubljana, ki je bilo pripravljeno skleniti pogodbo, vendar tega ni dopustila mestna občina. Rog je imel dostop do električnega omrežja krajši čas, in sicer med snemanjem filma režiserja Francija Slaka (za to je poskrbel producent, RTV Slovenija), pozneje pa je bil ta dostop onemogočen (prvo informacijo o tem lahko zasledimo v zapisniku skupščine z dne 20. junija 2006; glej Začasni uporabniki in uporabnice prostorov nekdanje tovarne Rog 2006–2009, zapisnik 13. skupščine). Skratka, Rog je uradno ostal brez priklopa na električno omrežje in tako je vse do danes. Za posamezna obdobja začasnih, neformalnih priklopov so uporabniki poskrbeli s pomočjo in ob solidarnosti nekaterih posameznikov, predvsem sosedov, ki so dovolili priklop na svoje varovalke. Seveda je šlo v teh primerih za osnovno rabo, predvsem luči, polnjenja osebnih elektronskih naprav (računalnikov, telefonov) in priklop hladilnikov, uporabniki pa so sosedom plačevali svoj delež stroška. Za večjo porabo (do katere pride ob delovanju delovnih naprav, ozvočenja itd.) so uporabniki tudi v teh obdobjih še vedno morali imeti lastni vir električne energije.

nujen za delo ob odsotnosti dnevne svetlobe. Zato utegne Rog v zimskih mesecih, ko svetijo le redke luči v nekaterih prostorih in ni dejavnosti na dvorišču, z vidika zunanjega opazovalca delovati, kot smo zapisali že na drugem mestu, »vsaj tako zaspano kot poslopje iz Bernhardove pripovedi o objektu *izjemnih proporcev*, ki je izpolnil njegovo željo po tem, da bi imel 'zase primerne zidove, da se lahko zaprem mednje' (Bernhard, 2013, str. 29)« (Mozetič in Tamše, 2017, str. 11).

Toda ta percepcija je kljub temu, da nekateri uporabniki pozimi Rog res zapustijo in da tovarna, tudi zaradi večje funkcionalnosti dvorišča, v polni razsežnosti zaživi na pomlad, vsaj deloma napačna. Prvič, nekateri od prostorov v glavni stavbi oz. njenih prizidkih, ki so živahni vse leto, na primer Koncertna dvorana, Cirkusarna ali Modri kot, nimajo oken, kar pomeni, da tisti, ki ne vstopi v tovarno, včasih celo v sam prostor, nikakor ne more vedeti, da v njem poteka dogajanje. In drugič: uporabniki prav zaradi omenjenih pogojev uporabljajo številne pomožne objekte, ki so se izkazali kot uporabnejši v vseh letnih časih in vremenskih pogojih, prav tako pa jih je lažje priklopiti na vodovodno in kanalizacijsko omrežje. Zaradi njihovih arhitekturnih značilnosti je delovanje manj obremenjeno z infrastrukturnimi vprašanji. To nikakor ne pomeni, da delujoči v teh prostorih nimajo povsem enakih težav kot tisti v glavni stavbi, vendar so te manj razsežne in lažje obvladljive. Pomožni objekti so členjeni na manjše prostore (glej makete v Pečar, 2017) ter imajo nižje stropove, zaradi česar jih je predvsem lažje ogrevati; večina uporabnikov si pri tem pomaga s pečmi na drva, dejavnosti pa skoncentrirajo v ogrevane prostore.¹³¹ Manjša okna v teh prostorih (zaradi nižjih stropov) sicer pomenijo manj dnevne svetlobe, vendar ta slabost ob kratkih zimskih dnevih, ko je za delovanje v poznopoldanskih in večernih urah praktično nujna uporaba generatorjev (oz. vsaj močnih akumulatorjev na polnjenje), tako ali tako ne pride do izraza.

6. 3. 1 Turistifikacija in »kulturifikacija«: ranljivost obravnavane lokacije

Lokacija Roga, tj. umeščenost v širše mestno jedro, njegova velikost in arhitekturne značilnosti ter načrti mestne občine, da postane Ljubljana, še posebej njeno središče, turistom prijaznejša,

¹³¹ Na primer, uporabniki Socialnega centra se poslužujejo predvsem glavnega prostora (ki so ga še dodatno opremili s provizoričnim zastorom tako, da se lahko zmanjša za polovico), manj pa uporabljajo ostale prostore. Tej »zimski« rabi je pravzaprav prilagojena tudi siceršnja raba. Od ostalih prostorov se samo še eden v toplejših mesecih uporablja kot pisarna, ostali pa so bolj namenjeni skladiščenju (drv, materiala, opreme, oblačil, knjig itd.). V enem od prostorov je vrsto let bival eden od uporabnikov, dokler ta prostor ni postal za življenje povsem neprimeren in je zdaj zapuščen.

so Rog od vsega začetka umeščale na zemljevid potencialnih prihodnjih posegov ter ga delale ranljivega za gentrifkacijske težnje. Te so v Ljubljani postale še posebej izrazite prav v zadnjem poldrugem desetletju, ko so mestne oblasti sprejele serijo infrastrukturnih projektov, ki sami po sebi sicer vsaj v teoriji pozitivno vplivajo (tudi) na življenje meščanov, a vendarle hkrati spodbujajo turistifikacijo, tj. prilagajanje potrebam turistov in občasnih obiskovalcev, s tem pa življenje spreminjajo v nevzdržno za te iste prebivalce. Ljubljansko mestno središče je tako od leta 2006, ko je bil zaseden Rog, doživelo številne spremembe. Če se osredinimo zgolj na promet, so te v prvi vrsti povezane s postopnim zapiranjem ulic, z gradnjo mostov in dokončanjem notranjega ringa (obvoznice) ter uvedbo mreže izposojevalnic koles. Tako je še leta 2006 promet potekal mimo osrednje tržnice in stolnice Sv. Nikolaja, po Stritarjevi ulici čez Tromostovje do Prešernovega trga in potem po Wolfovi do Kongresnega trga – to se je spremenilo septembra 2007, ko so te ulice postale nedostopne za večino motornega prometa. Leta 2010 sta bila otvorena Mesarski in Žitni most, ki sta namenjena pešcem in sta dodatno povezala levi in desni breg Ljubljanice, Materinski most (pri porodnišnici, nekdanji Mrtvaški most) je bil obnovljen in ponovno odprt za promet leta 2011, Fabijanijev most, ki je zaokrožil notranjo obvoznico, pa je bil končan leta 2012, kar je tudi omogočilo ureditev enosmernega prometa na odseku Trubarjeve ceste med Roško cesto in Rozmanovo ulico. Maja 2011 je bil predstavljen BicikeLj, sistem izposoje koles, ki je hitro doživel uspeh. Te posege lahko upravičimo z željo po umiritvi prometa in širitvi površin za pešce in kolesarje ter s skrbjo za čistost zraka,¹³² vendar hkrati ne moremo spregledati enega dejstva: da so bili ti ukrepi večinoma izvedeni v strogem mestnem središču, torej tistemu predelu Ljubljane, ki je najbolj zanimiv tudi za turiste. Ena od prioriteta Mestne občine Ljubljana je prav razvoj turizma (za aktualno strategijo na področju turizma glej Mestna občina Ljubljana, 2014), ki pa za lokalno prebivalstvo ob pomanjkanju politik, ki bi v ospredje še vedno postavljale njega, prinaša negativne posledice. Prebivalstvo turistificiranega predela, v primeru Ljubljane mestnega jedra, se tako sooča s splošnim dvigom cen storitev, pomanjkanjem bivanjskih kapacitet,¹³³

¹³² V vprašanje, koliko so ti ukrepi učinkoviti, se na tem mestu ne bomo spuščali, saj je predaleč izven našega fokusa, prav tako pa zahteva specifično znanje. Ponujamo pa v raziskovanje kolegom, ki se ukvarjajo z mobilnostjo in ekologijo v urbanih okoljih, naslednjo tezo: brez hkratnega razvoja javnega potniškega prometa ukrepi izrinjanja avtomobilskega prometa, ki ga večinoma povzroča lokalno prebivalstvo, ne pripomorejo k njihovi trajnostni mobilnosti ali kakovosti življenja, ampak ga utegnejo celo oteževati.

¹³³ Ta problem je v celotni Ljubljani že naravnost notoričen. Za analizo glej Blagojevič in dr., 2018; pa tudi Hawlina, Visković Rojs in Ramšak, 2018. Zadnji primer, ki kaže na pomanjkanje stanovanjske politike v Ljubljani, je dogajanje v zvezi z Akademskim kolegijem oz. Baragovim semeniščem. Gre za stavbo na Vilharjevi cesti, zgrajeno po Plečnikovih načrtih, kjer danes biva približno dvesto študentov (Bukovšek, 2019), v njej pa je tudi nekaj socialnih stanovanj. Del iste stavbe, tj. na Vilharjevi 11 – študentski dom je na naslovu Vilharjeva 13 – sta tudi Slovensko mladinsko gledališče in Pionirski dom. Po koncu denacionalizacijskega postopka je postala edina lastnica stavbe prav Mestna občina Ljubljana, katere načrti z objektom še niso povsem jasni, vendar med samimi

umikanjem živilskih trgovin na obrobje, razmahom restavracij višjega cenovnega razreda, umikanjem majhnih obrtniških delavnic in njihovim nadomeščanjem z butičnimi trgovinami z izdelki in cenami, ki so privlačni in sprejemljive zgolj za turiste. O tem v svoji analizi piše tudi Abram, ki opozarja, da »grandiozni urbanistični načrti [...] spreminjajo mesto v podobo z razglednice, predvsem z namenom ugajati dominantni urbani turistični industriji,« (Abram, 2017, str. 18) ter po spletni strani Visit Ljubljana – ki je domača stran zavoda Turizem Ljubljana – navaja statistiko, da se število gostov povprečno povečuje za več kot 55.000 gostov letno, med letoma 2002 in 2016 pa »se je število vseh prihodov več kot potrojilo« (ibid.). Novinarka Mojca Zabukovec (2016) navaja, da so v juniju in juliju 2016 »pri Turizmu Ljubljana naštel nekaj manj kot 300 tisoč turističnih prenočitev, pri čemer so to podatki le za okoli tri četrtine nastanitvenih zmogljivosti v mestu, katerega središče šteje 25 tisoč prebivalcev. V zgolj enem dnevu je bilo denimo skoraj pet tisoč prenočitev.«

Kaj to povečevanje števila turistov pomeni za lokalno prebivalstvo, je za mestno občino, tako se zdi, sekundarnega pomena, saj naj bi prihodki od turizma odtehtali njegove neželene posledice, prinašali dodatna delovna mesta, kakovost bivanja naj bi se povečala zaradi izboljšane kulinarične ponudbe, več tujih investicij in večje trgovinske ponudbe (ibid.). Da je to prepričanje v neskladju z realnostjo, je jasno.¹³⁴ Delovna mesta, ki zaradi turistifikacije

študenti med drugim kroži govoric, da naj bi se kolegij preuredilo v hotel. Javni zavod Študentski dom Ljubljana (ŠDL), katerega ustanoviteljica je Republika Slovenija in ki upravlja z nastanitvami za študente v Ljubljani (glej Sklep o ustanovitvi javnega zavoda »Študentski dom Ljubljana«), kapacitet za premestitev študentov nima – pravzaprav jih nima dovolj niti za tiste, ki so brez sob kljub izpolnjevanju pogojev ostali že zdaj. Študenti iz Akademskega kolegija, ki ne vedo natančno, kaj se bo z njimi sploh zgodilo, številni med njimi pa prihajajo iz najrevnejšega sloja – najemnine v Akademskem kolegiju so nizke tudi glede na povprečne najemnine v drugih študentskih domovih – so se organizirali v skupino *Akademski kolegij študentom*, katere cilj je ohranitev študentskega doma, vendar njihove dejavnosti, predvsem serija dogodkov *Kje bomo pa jutri spali?*, ciljajo na širšo populacijo in odpirajo splošno problematiko pomanjkanja stanovanjske politike v prestolnici (glej *Akademski kolegij študentom*, b. d.). Del te problematike so poleg pomanjkanja študentskih postelj tudi pomanjkanje stanovanj v lasti javnega stanovanjskega sklada; oddajanje stanovanj in sob prek storitve *airbnb*, zaradi česar je zelo težko najeti stanovanje za daljše obdobje, cene najema pa so neživiljenjsko visoke; gradnja kapacitet, ki so namesto za dolgotrajnejše bivanje namenjene turistom (npr. hoteli); neobstoječa gradnja stanovanj srednjega in nižjega cenovnega razreda. Novogradnje so usmerjene v luksuzna stanovanja, katerih nakup si lahko privoščijo le najbogatejši. To so praviloma tisti, ki imajo stanovanjsko vprašanje že rešeno, kar pomeni, da bodo te gradnje problem prej poglabile kot ga reševale, saj ne bodo kupljene za bivanje, temveč za oddajanje ter špekuliranje; skratka, za ustvarjanje visokih donosov. Raziskovalci tako že dlje časa opozarjajo, da se bivanjske kapacitete namesto kot osnovna dobrina, tj. eksistenčni pogoj, vedno bolj dojemajo kot tržno blago oziroma investicija – v ospredje torej namesto njihove uporabne prihaja tržna vrednost (glej npr. Ploštajner, 2016, 2018; tudi Grabar, 2019, str. 15).

¹³⁴ Zanimiv je osebnoizpovedni zapis neke prebivalke ljubljanskega mestnega središča. Ta opisuje, kako je »začela dobivati napade besa, ko sem naletela na pločnik, kjer je bil prehod za pešče onemogočen zaradi barskih stolov in miz, ki so zapolnjevali vsak prazen prostorček. [...] Podobni primeri občutenja jeze so se dogajali tudi, ko sem naletela na vse pogostejše samostoječe reklamne panoje, ki so ovirali moje vidno polje, medtem ko sem se trudila kolesariti po neobstoječih kolesarskih poteh [...] Ali pa recimo, ko je moja stolpnica začela vsako jutro vibrirati zaradi bližnje gradnje še enega prestižnega hotela, ko je center mesta postal neprehoden zaradi množice turistov, in ko niti najvišja glasnost mojih slušalk ni mogla preglasiti zvokov razglašene harmonike na Prešernovem trgu [...] Sočasno sem začela prenehati metati stran jajca, ki jim je pretekel rok uporabe, in jih hraniti [...], da jih nekoč

najbolj narastejo, torej zaposlitve v turizmu in gostinstvu, so med najbolj negotovimi, najslabše plačanimi in imajo najmanj stabilne urnike – zato se za poklice v teh sektorjih kljub naraščanju povpraševanja odloča vedno manj posameznikov, delavcev primanjkuje, pogoji za tiste, ki ostajajo, pa se le še slabšajo.¹³⁵ Lokalno prebivalstvo se zaradi zgoraj navedenih negativnih posledic prilagajanja storitev, namestitev in ostale ponudbe turistom iz turistificiranih predelov mesta umika, cene razširjene ponudbe pa so za njih pogosto previsoke, zato v njej niso udeleženi. Nove tuje investicije so usmerjene v potrošniške storitve in dobrine, ki investitorju prinašajo dobiček, kar se skoraj praviloma izključuje z javnim interesom: težko si je zamisliti tujega zasebnega investitorja, ki bi vložil v energetska obnovo stavb, knjižnico, dom za stare, gradnjo bivanjskih kapacitet za nižji in srednji sloj, študente ali mlade družine, javni park ali kulturni program – torej v tisto, kar potrebuje lokalno prebivalstvo.¹³⁶ Večja trgovinska ponudba je vezana bodisi na butične izdelke bodisi na proizvajalce, katerih izdelki so zaželeni zaradi njihovega prestiža ali znanosti blagovne znamke ter so v resnici nepotrebni, obstoječe ponudbe ne izboljšujejo, temveč dajejo na voljo le še eno inačico istega, so za prebivalstvo nedosegljivi ali pa je povpraševanje po njih pičlo.¹³⁷

Mesto tovarne Rog v tej zgodbi zaznamujeta dve težnji, ki gresta z roko v roki. Na eni strani imamo gentrifikacijo, vezano na poskuse izpodrivanja samoniklih kulturnih in sorodnih vsebin prek promocije kreativnih industrij in lokacijskega umeščanja institucionalizirane kulture v njegovo neposredno bližino; na drugi strani pa se lahko turistifikacija mesta in njegova promocija med drugim opirata na dopuščanje, celo spodbujanje alternativnih, predvsem kulturniških praks. Odprtost za drugačnost, ki jo te reprezentirajo, je namreč pomemben del videza urbanosti, videza strpnega mesta, v katerem je prostor za vsakogar in ki nudi zabavo in sprostitev za vse vrste turistov.

Z obema težnjama se že leta sooča tudi najstarejša avtonomna cona v državi, le nekaj sto metrov

z največjih veseljem zabrišem v vrata nelegalnega airbnb stanovanja [...] v moji stolpnici. [...] Vsem tem zunanjim okoliščinam [...] sem nadela ime urbane mikroagresije.« (Otošec, 2019, str. 25–26)

¹³⁵ To velja že za redno zaposlene (in na te kršitve pogosto opozarjajo tudi sindikati), kaj šele za tiste, ki delo opravljajo pogodbeno.

¹³⁶ Ne nazadnje, zakaj bi to storil, če ni potrebe – če je to skrb lokalnih in nacionalnih oblasti? Zasebni filantropi pa se vedno raje kot v turistificirana območja usmerijo v pokroviteljske intervencije v t. i. tretjem svetu.

¹³⁷ Takšni primeri so na primer trgovine s spominki, ki jih lokalno prebivalstvo ne potrebuje, prodajalne z gastronomskimi specialitetami, ki od siceršnje ponudbe v ostalih trgovinah ne odstopajo drugače kot po višini cene, prodajalne s tekstilnimi in obrtniški izdelki priznanih znamk, ki po kakovosti ne odstopajo od povprečnih krojaških in drugih izdelkov lokalnih obrtnikov, vendar so nekajkrat dražje, izven turistificiranega predela pa trgovine z množično proizvedenimi cenejšimi izdelki, ki niso nič drugačne od ostalih trgovin istega tipa (npr. oblačila trgovine Primark), ali tiste z večjimi prestižnimi produkti, ki si jih lahko prvočiči le peščica (npr. avtomobili znamke Lexus).

od Roga oddaljena AKC Metelkova mesto, k izkušnjam in realnosti katere se bomo v tem poglavju občasno obrnili – ne toliko zaradi nekaterih vsebinskih sorodnosti med obema avtonomnima območjema ali razmerja med njima, ampak prej zaradi njune neposredne bližine, zaradi katere je nujno, da v kontekstu razmerja in umeščenosti samonikle kulture do institucionalne ta prostora mislimo skupaj.

Zgodovina Metelkove je hitro prilagodljiva za potrebe turistične promocije. Lahko jo zapakiramo v privlačno, eksotizirano, romantizirano in mitizirano zgodbo o avstro-ogrski vojašnici, ki jo je jugoslovanska vojska ob osamosvojitvenem dogajanju zapustila, leta 1993 pa so jo v duhu gibanja za demilitarizacijo zasedli nepokorni predstavniki nove generacije. Koliko je ta zgodba natančna, resnična in podrobna je, dokler se vsaj okvirno drži dejstev – torej da gre za nekdanjo vojašnico, ki je bila zasedena po osamosvojitvi –, za potrebe promocije v resnici vseeno.¹³⁸ Pravzaprav je takšno izčiščenje, olepševanje, tako na materialni kot pripovedni ravni, sestavni del vsake gentrifikacije, na kar pogosto opozarjajo prav metelkovci (glej npr. Forum AKC Metelkova mesto, 2013; Lebarič, 2013; Jelesijević/KITCH, 2013). AKC Metelkova mesto, ki je sestavljena iz številnih realnosti, iz različnih Metelkovih (glej Pureber, 2013, str. 139), je dober primer skupnosti, ki se mora soočati po eni strani s poskusi poenotenja (ibid.), po drugi pa s pritiski komodifikacije, ki so v nekaterih primerih tudi uspešni (za kritično analizo glej Korda Andrič, 2013).¹³⁹ Tako imamo na eni strani razumljiv odpor metelkovcev do turistov, upor do tega, da bi postala Metelkova prostor (zgolj) potrošnje, razglednica za prijatelje, del seznama lokacij, ki jih turist mora videti, na drugi strani pa poskuse turistifikacije, katere glasnik je hostel Celica, nekdanji vojaški zapor, ki si je v delu mednarodne turistične skupnosti – praviloma tiste, ki lovi trende – pridobil prav status neobhodne lokacije,¹⁴⁰ skupaj z njo pa

¹³⁸ Zgodovina prostora, vzgibi za njegovo zasedbo in dogajanje v tistem času – vezano na vprašanje demilitarizacije in dejavnosti Mreže za Metelkovo – so seveda kompleksni in naš namen nikakor ni poenostavitev ali zavajanje; gre bolj za vajo v slogu, kako neko lokacijo prikazati kot privlačno za turiste, poudariti vidike, ki bi utegnili biti zanimivi za njih in zamolčati tiste manj privlačne. Za floris in faktografsko zgodovino celotne nekdanje vojašnice glej Lutman in Batista, 2010; za časopisni arhiv med letoma 1990 in 2004 spletni arhiv KUD Mreža; za podrobnejšo analizo Bibič, 2003; Babić, 2013; Nabergoj, 2013.

¹³⁹ Za splošnejšo analizo nasprotij, ki jih rojeva delovanje v avtonomnih prostorih, glej Pistotnik, 2013. Avtorica med drugim opozarja na eno od kontadikcij, ki je ključna tudi za razumevanje razmerij znotraj AT Rog. Pravi: »V avtonomnih prostorih [...] spremljamo groteskno kontradikcijo posameznikov, ki se borijo za osvoboditev od dela in se nato prostovoljno podrejuje praksam, ki se nahajajo nekje med samoizkoriščanjem in suženjstvom [...]. Kadar pa začno razmišljati o tem, kako združiti delovanje v prostorih in eksistenčno vprašanje, so hitro obtoženi kovanja dobičkov in zato izdaje načel [...].« (Pistotnik, 2013, str. 157)

¹⁴⁰ Hostel Celica je prav zaradi svoje zgodovine idealni objekt za turistifikacijo, h potenciranju katere so vsekakor pripomogle tudi številne nagrade, ki jih je prejel od stanovskih združenj in turističnih organizacij (glej Celica, b. d.). Prva zabeležena nezaporniška raba zgradbe za nočevanje sega v leto 2001, ko so v njej za čas svojega obiska domovali Axt und Kelle, pred tem pa ga je za ustvarjanje uporabljala skupina umetnikov (Abram, 2013, str. 100). Pozneje istega leta se začne obnova in hostel se odpre leta 2003 (Bibić, 2013, str. 172). Zgodba ustanavljanja in večkratne prodaje Celice je precej zapletena: od tega, da je upravitelj, Zavod ŠOU hostel, lastnemu direktorju prodal ustanoviteljske pravice za občutno prenizko ceno (Hreščak, 2016), prek tega, da je ŠOU svoj lastniški delež

tudi preostanek območja. Tako lahko že leta na različnih spletnih straneh, od blogov do strani priznanih podjetij, katerih primarna dejavnost je povezana s turizmom, beremo priporočila za obisk AKC Metelkova (glej na primer Lonely Planet, b. d.; Cheung, 2007; Adventurous Miriam, 2015).

Rog je za ustvarjanje turistom prilagojene naracije skoraj tako primeren kot Metelkova. Njegova zasedba se sicer ne umešča v tako dramatično zgodovinsko obdobje, sta pa bila oba kompleksa zgrajena v približno enakem obdobju (vojašnica na Metelkovi med letoma 1882 in 1895, prvi objekt Roga, ki je bil kmalu dograjen, leta 1871), v razmaku le nekaj let mesecev pa sta bila tudi zapuščena – prvi zaradi odhoda vojske, drugi zaradi selitve proizvodnje, torej je bil v obeh primerih razlog povezan s tranzicijo iz enega političnega in ekonomskega sistema v drugega. Okoli zasedbe obeh kompleksov so se ustvarili določeni miti; obe zasedbi sta bili kljub legitimnosti nelegalni; obe sta v nenehnem konfliktu z oblastmi; v obeh avtonomnih conah ustvarjajo ljudje, ki si želijo drugačnih družbenih odnosov. Skratka, vzporednice so številne, tako kot je nemalo tudi razlik med obema conama. Tudi za Rog bi torej zlahka ustvarili turistom privlačen mit o posttranzicijski generaciji, ki se je aktivirala, da bi si v zapuščeni tovarni koles, nekdanj poznani po vsem svetu, ustvarila pogoje za delovanje svoje lastne postfordistične tovarne, vendar se to ni zgodilo, za kar je zaslužna kombinacija različnih dejstev. Prvič, AT Rog je kljub svojemu zdaj že trinajstletnemu delovanju precej novejši skvot; AKC Metelkova mesto bo v letu 2019 praznovala že šestindvajseto obletnico, kar pomeni, da so odnosi v njej precej bolj definirani, prostori so bolj uveljavljeni in ne spreminjajo več svoje namembnosti. V Rogu temu še vedno ni tako. Razvoja posameznih zasedenih con ne moremo primerjati po preprosti časovni liniji, vendar prav tako ne moremo zagotovo vedeti, da ne bo AT Rog, če se bo obdržal kot avtonomna cona in če se bo namembnost posameznih prostorov skupaj z upravljavskimi ekipami ustalila, čez trinajst let pod istimi pritiski, kot je danes Metelkova. Drugič, Metelkova je infrastrukturno veliko primernejša za posege v posamezne prostore in njihovo preureditev v turistične namene. Šolski primer tega je prav obravnavani hostel Celica, katerega obnova je bila mogoča in hitro izvedljiva, ker gre za prostor, ki je fizično razločen od drugih prostorov na AKC Metelkova in katerega osnovni namen je že predvideval tudi nočevanje (čeprav povsem drugačne vrste), prav tako pa je umeščen na skrajno mejo AKC Metelkova, njegov vhod je obnjen stran od dvorišča. Pravzaprav po načinu delovanja in upravljanja ta prostor sploh ni več del avtonomne cone – počasi je namreč zdrsel iz rok metelkovcev in se spremenil v

zamenjala za druge prostore (Brkić, 2017), do tega, da je želela MOL hostel prodati, vendar kupca ni našla (Rožman, 2017), zato je hostel zdaj v upravljanju zavoda Ljubljanski grad. Vse to kaže na možnosti špekulacije, ki jih ponuja takšen objekt.

dobičkonosen posel, ki svoj *cool* in ugled gradi s parazitiranjem na tisočih opravljenih prostovoljnih urah uporabnikov preostanka severnega dela Metelkove.¹⁴¹ V Rogu takšnih prostorov praktično ni: osrednji objekt je prevelik, pretekla namenskost manjših pomožnih objektov pa ne omogoča (hitre) preureditve v podobne kapacitete; prostori so za kaj takega premajhni, premalo členjeni in nimajo predvidenih potrebnih napeljav, npr. za sanitarno in odpadne vode. Kar je morda še bolj očitno, je, da je Rog obzidano območje s samo enim delujočim vhodom, kar iz njega ustvarja celoto, ki jo kot tako uporabniki tudi branijo. Tretjič, Rog je, preprosto in neposredno povedano, grd. Njegova surova betonska konstrukcija, sprana od let vremenskih vplivov, manjkajoča okna, kaotični grafiti (izjema je seveda ogromen Blujev mural na pročelju glavne stavbe), prizidki, za katere ni povsem jasno, kje se začnejo in kje končajo, občutek, da je dvorišče v nenehnem preurejanju (kar deloma drži), se ne skladajo s podobo lepega mesta. Na drugi strani je Metelkova precej bolj estetizirana – pročelja stavb so svojevrstna umetniška dela, notranjost prostorov je bolj dodelana in manj spreminjajoča se, na Trgu brez zgodovinskega spomina in v Hajlends parku stojijo inštalacije, konstrukcije in klopi, ki vabijo k ogledu in zadrževanju. Četrto, sama narava dogodkov je na Metelkovi veliko bolj privlačna za turiste kot narava dogodkov v Rogu. Medtem ko je AKC Metelkova v veliki meri prireditveni prostor, pa je AT Rog primarno produkcijske narave. Seveda v nobenem od primerov ne gre zgolj za eno ali zgolj za drugo, je pa večja privlačnost Metelkove z obilico kulturnih dogodkov, prevsem koncertov, ter vedno živahnim dvoriščem za tuje obiskovalce takoj vidna. V AT Rogu posameznik, ki ni tako ali drugače vpet v skupnost – o tem, kako postane del skupnosti, v poglavju o delovanju AT Rog –, pravzaprav pogosto sploh nima kaj početi. Zato so naključni obiskovalci zelo redki; veliko večja je verjetnost, da je neznanec, ki ga boste srečali v Rogu, v prostor prišel po priporočilu prijateljev in išče specifični prostor ali posameznika, katerega produkcija ga zanima. To seveda ne pomeni, da v Rogu ni zabav; seveda so, a so te omejene na ožji krog ljudi ter nagovarjajo drugačno občinstvo.¹⁴² Deloma gre za

¹⁴¹ Celica je imela odličen potencial, da bi postala solidarnostni hostel, pribežališče, *karavan-seraj* za popotne tovariše, umetnike in aktiviste iz drugih krajev, ki bi lahko deloval po mehanizmu kritja stroškov in prostovoljnih prispevkov – če bi le ostal v rokah skupnosti. Omenjeno parazitiranje je še toliko bolj očitno in boleče, ker cene nočitev nikakor niso nizke. Hitro iskanje na spletni strani HostelWorld je dalo takšne rezultate: dne 12. avgusta smo poiskali vse možnosti hostelskih nočitev v Ljubljani za dva meseca pozneje, tj. 12. oktobra. To časovno oddaljenost smo izbrali iz treh razlogov: 1. da bi bila cena čimmanj odvisna od povpraševanja, 2. namenoma smo izbrali datum, ki je izven poletne in zimske sezone, 3. želeli smo, da bi imelo čimveč hostlov še proste kapacitete; tako so bile med tistimi možnostmi nočitve, ki so se pokazale za dne 12. oktobra kot zasedene, zgolj sobe v študentskih in dijaških domovih ter hostlih, ki obratujejo samo poleti (torej je šlo le za navidezno zasedenost). Med 26 hostli, ki so se nam pokazali kot možnost prenočitve, je bila Celica po ceni za nočitev v dormitoriju najdražja, za nočitev v zasebni sobi pa na četrtem mestu, pri čemer je šlo pri najdražjem ponudniku za ponudbo *bread and breakfast* (torej za tip nočitve, ki je praviloma nekoliko dražji).

¹⁴² Se je pa program v poletju 2016, po ubranitvi AT Rog, precej odprl, saj so želeli rogovci v kompleks privabiti čimveč obiskovalcev, kar je bila ena od strategij obrambe. Pozneje je postal program ponovno bolj interne narave.

zavestno odločitev rogovcev, da naj bo AT Rog primarno prostor produkcije, deloma pa tudi za neugodne pogoje, pri čemer je najpomembnejša odsotnost priklopa na električno omrežje. S tem je povezan peti razlog, tj. narava prostorov in v njih aktivna populacija. V Rogu tako kot na Metelkovi delujejo in ustvarjajo zelo različne skupine in posamezniki, ki pa pritegnejo drugačne posameznike. Infrastrukturne danosti, predvsem veliki in visoki prostori v osrednjem objektu, dajejo rogovcem možnost razvoja nekaterih športno-rekreativnih dejavnosti, ki jih na Metelkovi ni; v Rogu iz istega razloga obratujejo delavnice, ki potrebujejo velike in svetle prostore; močan je vpliv dejavnosti Socialnega centra, ki je bil vzpostavljen kot prostor gibanjskega organiziranja in je to ostal vsaj do leta 2015; na podlagi tega vpliva je bil v letu 2016 ustanovljen tudi migrantski prostor; v spet tretjem prostoru so več let redno potekale razprave, ki so jih (samo)organizirali študenti; svojevrsten je tudi prostor Modri kot, v katerem eksperimentirajo z različnimi izraznimi in razpravljalnimi oblikami; in še bi lahko naštevali. Teh dejavnosti, ki pritegnejo zelo raznoliko in za turistifikacijo neprivlačno populacijo, na Metelkovi ni ali pa so prisotne v precej manjši meri. In šestič – in ta točka je morda bistvena – načrti MOL so za Rog povsem drugačni kot za Metelkovo: kljub nenehnim grožnjam po preureditvi in izrinjanju posameznih dejavnosti, je že nekaj časa jasno, da bo AKC Metelkova obstala, saj jo mesto za ustvajanje videza prostora, kjer je t. i. alternativa dobrodošla, potrebuje; nasprotno pa je obstoj Roga kot avtonomne cone v tem trenutku bolj negotov kot kdajkoli prej in zdi se – upamo, da se motimo – da bo prej ali slej prišlo do njegovega uničenja ter nadomestitve s t. i. novim Rogom. To pomeni, da MOL in z njo povezane institucije (recimo zavod Turizem Ljubljana) obstoj AT Roga prej zanikajo kot promovirajo na svojih straneh, kar pa ne drži nujno za AKC Metelkova mesto.¹⁴³ Skratka, AT Rog je zaradi različnih vzrokov v smislu potencialne turistifikacije v precej drugačnem položaju kot AKC Metelkova. Njegova podoba in dejavnosti so za zunanjega opazovalca preveč radikalno grde, umazane, nestalne in kaotične, načrti mestnih oblasti pa preveliki, da bi jih lahko opustili – kar je pomembno za

Vprašanje »odprtosti« in »zaprtosti« je pravzaprav v Rogu prisotno ves čas: uporabniki kolebajo med tem, da mora biti AT Rog odprt za vsakogar in tem, da bi se ubranili pred zunanjim diktiranjem tempa delovanja.

¹⁴³ O zanikanju, da se v AT Rog dogaja karkoli relevantnega, ki ima dolgo brado, pišemo tudi v nadaljevanju. Takole pa Metelkovo predstavijo na spletni strani Visit Ljubljana: »Metelkova je ena najbolj znanih posebnosti Ljubljane. Središče alternativne kulture, ki je nastalo iz skvota v nekdanji vojašnici, združuje raznovrstne ustvarjalne prakse in dogajanja. V okviru Metelkove mesta deluje vrsta glasbenih klubov, v katerih se redno vrstijo koncerti izvajalcev alternativne glasbe z vsega sveta, klubski glasbeni večeri, nastopi DJ-jev itd. Na ogled so umetniški performansi in razstave, občasno pa se na Metelkovi odvijajo tudi različni festivali. Ob živahnem dogajanju se vsak večer med seboj družijo pisana množica obiskovalcev. [...] Zgodovina Metelkove kot kulturnega središča se je začela leta 1993, ko je severni del kompleksa na pobudo Mreže za Metelkovo, neodvisnega združenja večinoma alternativno usmerjenih umetnikov in izobražencev, zasedla skupina približno dvestotih prostovoljcev, da bi ga obvarovala pred rušenjem. Stavbe nekdanjih avstroogrskih vojašnic, zgrajene v poznem 19. stoletju, so s svojimi posegi preoblikovali številni znani in manj znani sodobni slovenski umetniki. [...]« (Visit Ljubljana, b. d.) Stran vključuje tudi pozitivne spletne recenzije obiskovalcev.

razumevanje pomembnosti Roga v ljubljanski gentrifikacijski zgodbi. Namreč, če je (potencialna) turistifikacija kot specifičen odraz gentrifikacije posledica zgodovine obeh območij in njune lokacije, pa se gentrifikacija v širšem smislu besede – torej v smislu transformacije mestnega predela v prostor bogatejših prebivalcev – veže predvsem na področje obuzdenja kulture bodisi v kreativne industrije bodisi v kanonsko, institucionalno kulturo, pri čemer so načrti mesta za Rog eni od ključnih.

V Ljubljani kot prestolnici države imajo, kot že izpostavljeno, sedež številne nacionalne kulturne institucije: muzeji, galerije, arhivi, opera, gledališča, filharmonija, koncertne dvorane in tako dalje; poleg tega so tu umeščene tudi tri umetniške akademije (AGRFT, AG in ALUO) ter Fakulteta za arhitekturo. Kulturna geografija mesta je organizirana v posamezne otoke – kljub včasih nasprotnemu občutku, te institucije niso kar tako raztresene, temveč stojijo v grozdih. Tako imamo na primer v neposredni bližini Ljubljansko opero in balet, Narodno galerijo in Moderno galerijo, kratka pot skozi podhod nas vodi na tivolsko Jakopičevo sprehajališče, ki je svojevrstna galerija na prostem in se konča z Mednarodnim grafičnim likovnim centrom (MGLC); nedavno so v bližini odprli tudi prenovljeno Švicarijo. Le nekoliko južneje je grozd, v katerega lahko umestimo Cankarjev dom in Narodno gledališče Drama. Preko ceste mimo manjšega Gledališča Glej pridemo do naslednjega grozda, ki ga sestavljajo Križanke, Mestni muzej in Narodna univerzitetna knjižnica. In tako naprej. Eden največjih pa je prav grozd, ki tvori Kulturno četrt Tabor (Bibič, 2013) – ta je med letoma 2011 in 2018 obstajala tudi kot pravnoformalni subjekt, tj. društvo, ki so ga sestavljale nekatere kulturne in izobraževalne institucije: zavod Bunker (Stara elektrarna), muzeji z južne Metelkove, Kinoteka, Kinodvor, Inštitut za politike prostora (IpoP; tega v specifičnem kontekstu obravnavamo tudi v nadaljevanju), Dramska šola Barice Blenkuš, OŠ Toneta Čufarja, Aksioma, Dijaški dom Tabor, Dom upokojencev Center, Tabor – Poljane in KD prostoRož (ibid.).¹⁴⁴ Na mejah te četrti, ki seveda kljub ukinitvi društva še vedno obstaja v svojem primarnem pomenu, torej kot geografski pojem, pa sta locirana AT Rog in AKC Metelkova mesto.

Ta umeščenost AT Roga pa je pravzaprav ključna za razumevanje vizije, ki jo ima za ta predel mestna oblast; in naša samokritična ocena je, da se je rogovska skupnost v preteklosti v resnici premalo ukvarjala z njo – do konca leta 2015 je bilo to vprašanje praviloma na dnevnem redu

¹⁴⁴ Šlo je torej za društvo, katerega člani niso bili posamezniki, ampak druge formalnopravne organizacije, ki jih namesto vsebinske družbe lokacijska dimenzija. Po podatkih, dostopnih na spletu, je bil subjekt iz registra izbrisan oktobra 2018. Podatkov o kakšnih dejavnostih društva na spletu ni najti, kar nakazuje, da je šlo za vsebinsko prazno povezovanje *pro forma*.

takrat, ko je prišla novica o novih revitalizacijskih posegih v bližini, v vmesnem času pa smo se rogovci primarno posvečali dejavnostim prostora, v katerem smo delovali. O problematiki dogajanja v četrti in kako to vpliva na prihodnost samega AT Rog, so bili pogostejši kot resni premisleki o strategiji zoperstavljanja zaskrbljeni pogovori. K temu sta bržkone pripomogla predvsem dve okoliščini: razpršenost rogovskih dejavnosti in v določenem vmesnem obdobju začasna ukinitvev skupščin, na katerih bi lahko vsebinsko razpravljali o tej skupni zadevi. Običajno je odprtje pogovora o dogajanju v četrti zahtevalo nekaj bolj angažiranih posameznikov, ki so si bili pripravljene odtrgati dragocene ure svoje prekerne eksistence, da so se spustili v ne tako preprosto vprašanje gentrifikacije lokacije, v katero je umeščena tudi AT Rog. Paradoks je, da je dejstvo zasedenosti in rabe Roga po eni strani reševalo prostorsko stisko in zmanjševalo prekernost številnih umetnikov, športnih kolektivov in ostalih, po drugi strani pa s(m)o ti isti uporabniki ta prostor prepogosto vzeli za nekaj samoumevnega. Z delovanjem v Rogu smo torej razrešili eno od dimenzij naše prekerne eksistence – vzeli smo si dostop do prostora produkcije –, pogosto zato, da bi se sploh lahko ukvarjali z ostalimi dimenzijami. Tu je še posebej značilno delovanje Socialnega centra, ki je bilo osredinjeno na širitev državljskih, delavskih in socialnih pravic, da bi tako zmanjšali prekernost izbrisanih, migrantov, delavcev v različnih zaposlitvenih režimih, brezposelnih, ljudi z diagnozo težav v duševnem zdravju, študentov in tako naprej, za kar je bilo pravzaprav nujno, da smo imeli prostor za organizacijo – oz. si upamo trditi, da bi bile številne akcije Socialnega centra težje izvedljive, če tega prostora ne bi bilo.¹⁴⁵ Skratka, prostor je bil sestavni del našega delovanja, pa vendar umeščenost tega prostora, njegova vloga v gentrifikacijskih procesih in naš morebiten lasten nehoten prispevek k temu niso bili prav pogosto predmet poglobljenih razprav.

Kulturna četrt Tabor – o njej v nadaljevanju govorimo strogo v širšem, tj. neformalnem geografskem smislu – je, kot piše Bibič (2013, str. 174), zrasla na »nepremični (industrijski) kulturni dediščini«.¹⁴⁶ Dejansko velik del subjektov, ki jo sestavlja, deluje v nekdanjih industrijskih in vojaških objektih, pri čemer je poleg AKC Metelkove, južne muzejske ploščadi

¹⁴⁵ Na primer, gibanje Nevidnih delavcev sveta se je zaradi nenaklonjenosti, celo hostilnosti upravnikov – ki so včasih poklicali tudi policijo – v začetku le stežka sestajalo v delavskih domovih. Pozneje je to, predvsem po zaslugi delovanja nekaterih posameznih prebivalcev teh zgradb, postalo nekoliko lažje, pa vendar je gibanje za, na primer, izdelavo transparentov, pisanje izjav in sproščeno druženje, med katerim smo gradili odnose zaupanja in solidarnosti, potrebovalo samoupravljan, prilagodljiv prostor, v katerem je bila na voljo tudi določena oprema. To je bilo še bolj očitno v primerih pobud in gibanj, katerih jedro so predstavljali posamezniki, sicer živeči v totalnih institucijah, na primer azilnem domu. V tem pogledu je bil prostor izjemno pomembno organizacijsko orodje, ne pa cilj sam po sebi, kar se je morda razlikovalo od stališča nekaterih ostalih rogovcev.

¹⁴⁶ Sonja Ifko (2011, str. 31) izpostavlja, da gre pri »dediščini industrijskih območij [...] za posebne lokacije, katerih značilnost je velika raznovrstnost struktur, navadno tudi izjemna velikost in žal tudi zanemarjenost, saj so praviloma dostopna za varstvene posege šele po izteku proizvodnje oziroma s propadom podjetja.«

in AT Roga najbolj očiten primer Stara elektrarna; če četrto razširimo še malo nizdol in prek Ljubljane, pa lahko v ta nabor vključimo še Cukrarno, ki je trenutno v fazi prenove v galerijo.¹⁴⁷ Ta kulturna dediščina ponuja mestu in njegovim prebivalcem v rabo razsežne objekte, ki imajo specifične arhitekturne značilnosti in so primerni za t. i. *grand projects*. Izraz označuje monumentalne gradnje oz. obnove velikih kompleksov za novo rabo – pogosto kulturniško. Takole stanje »velikih projektov« v Ljubljani leta 2011 opisuje Dešman:

Ljubljana je v zadnjih letih usposobila urbani prostor ob Ljubljani. Ta projekt je »naredil vidno« Plečnikovo in srednjeveško ter baročno Ljubljano ter zbudil njene turistične (z)možnosti. Nadaljuje se začetno reševanje infrastrukturnih problemov (promet, parkiranje, ring, javni promet), a jih je v mestu ostalo še veliko odprtih, nerešenih. Gre za polome ali neskončne kalvarije nekaterih velikih projektov, ki naj bi nastajali kot javni državni in/ali mestni (poglobitev železnice in železniška ter avtobusna postaja, novi NUK, prenova Gradu, umetniške akademije ...), pa tudi za čudne poti, po katerih capljajo ali krevsajo nekateri drugi javno-zasebni in zasebni (bazen Tivoli, Tobačna, Šumi, Kolizej, Plečnikov stadion, spet ljubljanska centralna postaja ...). Nekateri, pogojno uspešni projekti tudi niso prinesli pričakovanega »odprtja« slovenske zaplankanosti (Metelkova – muzejska četrta, prenovljeni Opera in Moderna galerija) oz. so ostali nedokončani (Grad, Topniška kasarna, Stadion Stožice, Cukrarna ...). Tako je Rog morda za daljši čas edina in zadnja velika priložnost za preobrat v kulturi in praksi javnih kulturnih *Grand Projects*. (Dešman, 2011, str. 4)

Leta, ki so pretekla od Dešmanovega zapisa do danes, so prinesla nekoliko drugačen razplet dogodkov (gradnja oz. obnavljanje se na primer Šumi in Cukrarna, medtem ko je stanje v Rogu zelo podobno tistemu v letu 2011), kar pa na tem mestu niti ni tako pomembno; kar nas bolj zanima, je ambicioznost načrtov mestnih oblasti, v središču katerih so prav veliki projekti, del katerih zadeva tudi četrta, ki jo tukaj obravnavamo. Z vsemi načrtovanimi posegi, s katerimi naj bi propadajoče (industrijske) objekte spremenili v velike projekte, v katerih bi domovale institucije nacionalnega pomena in kreativne industrije, bi bila namreč podvržena nekakšni kulturno-kreativni gentrifikaciji.

Vrnimo se nazaj na območje nekdanje metelkove vojašnice, k stavbi na Metelkovi ulici 6, v kateri domujejo različne nevladne organizacije in društva. Stavba predstavlja mejo med severnim, avtonomnim delom nekdanje vojašnice, torej AKC Metelkova mesto, in njenim južnim delom, tako imenovano muzejsko ploščadjo s kulturnimi institucijami nacionalnega pomena.¹⁴⁸ Situacijo in razmerje med obema deloma območja izvrstno opiše Jelesijević:

Raznovrstni sledovi delitve nekoč enovitega kompleksa na severni in južni del so še danes precej vidni, in se zdijo odlična iztočnica za premislek o mejah in razmejitvah kot zelo

¹⁴⁷ Da so bili »[P]rostorji ob reki [Ljubljani, op. a.] zgodovinsko namenjeni heterotopičnim programom, tovarnam, bolnici, klavnici itd.,« opaža tudi Miha Dešman (2011, str. 5)

¹⁴⁸ Podobno pozicijo kot stavba Metelkove 6 ima na simbolni ravni tudi že obravnavani hostel Celica. Čeprav je ta fizično umeščen v severni del in je bil izvorno del AKC Metelkova, pa ga lahko danes iz tega zaradi že analiziranih razlogov (torej institucionalizacije in turistifikacije) mirno izključimo.

pomembnih dejavnikov pri prerazporejanju funkcij prostorov ter njihovi estetizaciji v službi politične emancipacije ali pa perpetuiranja kapitalističnih hegemonij. V južnem delu kompleksa je sčasoma vzniknila muzejsko-administrativna četrt mainstreamovske kulture, z neizogibnim poudarkom na njeni nacionalni razsežnosti. Na položaju svojevrstne meje med dvema prostoroma, južnim in severnim, stoji stavba s hišno številko 6, v kateri se nahajajo številne nevladne organizacije, kar nekako odraža njihov strukturno določen položaj nekje vmes med, nekoliko poenostavljeno rečeno, mainstreamom in alternativo. Celoten kompleks tako nedvomno zaznamuje specifična topografija, iz katere je ob pazljivem branju mogoče predvideti simbolna in tudi kapitalska razmerja med različnimi uporabniki prostorov ter zaznati zgodovino sprememb odnosov moči na področju produkcije umetnosti, aktivizma ali nekaterih skupnostnih dejavnosti. (Jelesijević/KITCH, 2013, str. 52)

Celotno območje nekdanje vojašnice se je torej razdelilo na dva po vsebini in načinu upravljanja diametralno si nasprotna otoka, pri čemer je severni kljub svoji strukturno šibki poziciji v prvi vrsti seveda obstal zaradi vztrajnosti in upornosti snovalcev AKC Metelkova, v zadnjem obdobju pa – in mimo tega ne moremo – tudi zato, ker je mesto spoznalo, da mu, kot že izpeljano, otok »alternative« daje videz odprte urbane krajine, kar je koristno v kontekstu splošne usmeritve v turizem. Da so mestne oblasti prepoznale pomembnost obstoja AKC Metelkove, daje slutiti tudi pogosto izjavljanje o tem, da »Ljubljana ne potrebuje še ene Metelkove«, do katerega pride vedno, ko je na udaru AT Rog in poskuša mesto utemeljiti, zakaj je njegova prenova na mestu. Iz takšnega izjavljanja logično sledi, da »mesto potrebuje Metelkovo, ne pa dveh Metelkovich«. ¹⁴⁹ Zdaj torej drug ob drugem, a hkrati drug mimo drugega, ostajata dva paralelna svetova. In če gre obiskovalec kakšne nevladne organizacije, ki domuje na Metelkovi 6 in katere okna so obrnjena na južni del, kjer se okoli skoraj vedno prazne betonske, hladne ploščadi, dvigajo večnadstopne in razsežne kulturne institucije državnega pomena, na toaleta na drugi strani hodnika, bo skozi okno uzrl obiskovalce in metelkovce na Trgu brez zgodovinskega spomina, ki v pogovorih snujejo prihodnost, ležerno pijejo kavo ali pivo, ali v živahnem ritmu postavljajo kakšno inštalacijo – včasih pa kar vse to hkrati. Na eni strani torej »alternativa«, na drugi kulturifikacija skozi umeščanje institucij kanonske kulture. Nekje vmes med to kanonizano »uradno« in bolj ali manj turistificirano »alternativno« kulturo, ki jo oz. naj bi jo predstavljali prostori, kot je muzejska četrt in kot bo bodoča Cukrarna na eni strani ter AKC Metelkova mesto na drugi, je prostor za t. i. »kreativnost« – in na tej točki vstopi v zgodbo AT Rog.

¹⁴⁹ Pustivši ob strani nesramnost in ignoranco, ki veje iz tovrstnih izjav, je pomembno poudariti, da se na takšne izjave metelkovci in rogovci praviloma niti ne odzovejo ali pa nastopijo s stališčem, da Ljubljana potrebuje oboje, in Rog in Metelkovo, saj gre po eni strani za precej različna prostora, po drugi pa tudi nasprotujejo implicitnemu prostorskemu omejevanju: avtonomija pač ni nekaj, čemur bi odmerili določeno kvadrato. Posreden učinek tovrstnih izjav – ali je MOL kdaj računala na to ali ne, ne bomo vedeli nikoli – bi utegnilo biti medsebojno izključevanje obeh con in njuno zapiranje, vendar se to ni zgodilo. Med obema prostoroma namreč kljub razlikam in pogostim kritikam še vedno obstajajo močne individualne in kolektivne vezi ter idejna sorodnost. To se je pokazalo tudi v času branjenja AT Rog poleti 2016.

6. 3. 2 Kreativne industrije in AT Rog

Za območje nekdanje tovarne se namreč že leta preigravajo scenariji, po katerih naj bi na njenem mestu stali objekti, ki bi bili namenjeni t. i. kreativnim industrijam, torej proizvodnji produktov z dodano vrednostjo, za katero naj poskrbi umetniško ustvarjanje. Povedano shematično: če je kanonska kultura, katere simbol so institucije nacionalnega in regionalnega pomena, razumljena kot nekaj, kar je treba financirati, saj je relevantna za »narodno samobitnost«, in če je alternativna kultura, ki jo v Ljubljani nehote uteleša AKC Metelkova, interpretirana kot koristna, saj daje videz urbanosti (in dokler bo tako, ne bo preganjana), pa se v vmesnem prostoru znajde nekakšen napol ekonomski napol kulturni sektor, kateremu naj bi vrednost določal trg. Aldo Milohnič (2005, str. 11–12) poudarja, da je logika vnašanja ekonomskih argumentov v kulturo in umetnost zgrešena, saj kultura temelji na sodelovanju, ne pa na tekmovalnosti, ki je vodilen sentiment v ekonomiji. Temu argumentu, ki ima v središču notranje produkcijske lastnosti sfere, dodajmo še, da kultura ne bi smela biti odvisna od povpraševanja, saj to ne oži le možnosti za ustvarjalce,¹⁵⁰ ampak tudi samo ponudbo – ustvarjalci tržno nezanimivih vsebin bodo nehali ustvarjati.

Izraz kreativne industrije je pravzaprav zanimiv, saj poskuša v enem pojmu združiti dvoje nezdružljivega: ustvarjalnost, ki se izraža skozi unikatnost, drugačnost končnega produkta, in industrijo, ki temelji na standardizaciji, ponovljivosti, strojnosti. Jasno je, da bo morala pri tako kontradiktornih načelih ena stran prevladati. Kreativnost v kreativnih industrijah je zgolj pridevnik, odraža zgolj to, *kakšne lastnosti* ima določena industrija, kaj je torej tisto, kar ji daje dodano vrednost – s kreativnostjo pa nima (skoraj) ničesar skupnega. Kreativnost je tu, da nas prepriča, da naj prodajani izdelek kupimo – in zanj plačamo več, kot bi bili pripravljene plačati, če ne bi imel te oznake. Zakaj, morda na prvi pogled ni tako zelo jasno, zato vzemimo podoben primer, ki je danes zaradi globalnega gibanja za podnebno pravičnost aktualnejši. Sintagma »okolju prijazna industrija« nas bo kot potrošnike hitro nagovorila. Ker kot kupci verjamemo, da lahko z nakupom izdelka, ki je bil proizveden na okolju manj škodljiv način, pripomoremo k zmanjšanju učinkov podnebne krize, bomo pripravljene za ta izdelek plačati več. Skratka, ker cenimo vrednoto okolja, smo pripravljene za produkt, ki jo uteleša, odšteti več. Podobno je s kreativnostjo: je nekaj, kar kot človeška bitja cenimo. Ni lahko biti ustvarjalen, unikatni, vemo,

¹⁵⁰ Pri tem nimamo v mislih le ustvarjalcev na področju sodobnejših, še neujeljavljenih praks, ki so pogosto tudi preveč radikalne, da bi lahko uspele na trgu. Večina ustvarjalcev, ki bi s prepustitvijo kulture trgu izgubila svoje možnosti za delovanje, so v resnici ljubiteljski umetniki, ki delujejo znotraj različnih neprofitnih organizacij; te pa oblasti vedno vsaj delno financirajo. Pri nas je glavni financer teh dejavnosti Javni sklad RS za kulturne dejavnosti (JSKD).

da so zato potrebni navdih, znanje, talent, zbranost, spretnost. In sočasno vemo, da sta kulturni in umetniški sektor, kjer naj bi ta kreativnost domovala, tista, ki potrebujeta podporo. Hkrati termin kreativne industrije zveni kozmopolitsko, hip, moderno – le kdo ne bi želel imeti doma ali na sebi izdelka, ki bi bil produkt kreativnih industrij?! Morda je ravno ta jezikovna privlačnost preprečila, da bi izraz zares poslovenili: ustvarjalne industrije pač zvenijo kot paradoks – kar v resnici tudi so.

Kreativnih industrij zato pravzaprav ne moremo razumeti drugače kot eno od oblik ekstrakcije vrednosti iz pomena, ki ga ljudje dajemo cenjeni človeški lastnosti: takšna ekstrakcija pa je skorajda šolska definicija primarne akumulacije skupnega. Kreativne industrije zato niso nič drugega kot konkretni izraz poskusa nadzora in regulacije biopolitičnega dela; v primeru poskusov umestitve tovrstne produkcije v nekdanjo tovarno Rog, pa se temu pridružuje še dimenzija gentrifikacije – in krog je sklenjen.

Območje nekdanje tovarne Rog je bilo od prenehanja proizvodnje naprej predmet načrtovanja, proučevanja in špekulacij, kar potrjujejo različni ureditveni akti ter natečaji, ki jih lastnica sprejema in razpisuje vse od sredine 90. let prejšnjega stoletja naprej, še posebej intenzivno pa je v tej smeri delovala prav v obdobju po zasedbi tovarne. Pri tem se zdi, da je smer razvoja sledila že omenjenemu poročilu Urbanističnega inštituta iz leta 1996, ki skozi izkušnje v tujini in analizo pisanja različnih avtorjev predstavi idejo, da naj bodo investicije v mestno infrastrukturo usmerjene v dobičkonosnost, ne pa v zadovoljevanje potreb skupnosti. Zanimivo je tudi, da avtorica (Dimitrovska Andrews, 1996, str. 56) kot enega glavnih napotkov za nadaljni razvoj Ljubljane poudarja, da mora mesto »spodbujati razvoj karakterističnih območij centra«, prepoznati »razvojne prednosti in akcijske programe za ojačanje obstoječega karakterja značilnih območij mestnega središča«: MOL je temu priporočilo vsaj v oblikovanju kulturniškega kareja očitno sledila.

Kakorkoli že, načrte za Rog, ki jih je MOL sprejemala od zasedbe tovarne, torej od leta 2006 naprej, lahko v grobem interpretiramo na dva načina: prvi poudarja kontinuiteto poskusov gradnje novega Roga, ki temelji na rezultatih Natečaja za ureditev območja tovarne Rog iz leta 2008, druga linija pa se osredinja na diskontinuitete, torej predvsem na neuspešno iskanje investitorjev in posledično prilagajanje načrtov. Najbolje se ti liniji zarisujeta v dokumentarnem gradivu, tj. v občinskih podrobnih prostorskih načrtih, zapisnikih sej MOL, natečajih za ureditev območja, aktih, povezani s Centrom sodobnih umetnosti (CSU) Rog, v dokumentaciji projekta Second Chance in pilotnega projekta RogLab ter v javnih objavah MOL. To gradivo

je obsežno in njegovo zbiranje zahteva precej časa; popis dokumentacije, skupaj s časovnico njenega sprejemanja in obravnavanja, ter s tem povezane novice, skupaj s povezavami nanje, zato zaradi uporabnosti za prihodnje raziskovalce, ki jim tudi prepuščamo podrobnejšo analizo – sami bomo poskušali le zarisati, kako se v tej dokumentaciji odražajo ideje kreativnih industrij –, objavljamo kot prilogo k tej disertaciji.

Novembra 2007 je Mestna občina Ljubljana pripravila programsko zasnovo Centra sodobnih umetnosti (CSU) (Koželj in Batič, 2007), v kateri je predlagana ureditev območja nekdanje tovarne Rog. Ta zasnova je bila podlaga za vse nadaljne korake in razmišljanja o prihodnosti območja in že vsebuje idejo kreativnih industrij – res pa je, da v zelo majhnem deležu: od 21000 m² prostora naj bi zavzemale le 600 m², pri čemer bi ti prostori obsegali laboratorije za oblikovanje, zvok, video, fotografijo in nove medije (Koželj in Batič, 2007, str. 10). Razmerje med javnim in zasebnim deležem naj bi bilo približno 40 : 60; nekaj preko 8000 m² bi bilo namenjeno arhitekturi in oblikovanju (1200 m²), že omenjenim kreativnim industrijam, umetniškim praksam (2000 m²) in predstavitvenim prostorom (4400 m²), skoraj 13000 m² pa zasebnemu delu, tj. storitvam (2000 m²), dizajnerskemu hotelu s sto sobami (5300 m²) in stanovanjem (5500 m², od tega 2000 m² za elitna stanovanja) (ibid.). Dvajsetega junija 2008 je Mestna občina Ljubljana na podlagi te programske zasnove razpisala »javni, odprti, anonimni, enostopenjski, urbanistično arhitekturni, projektni natečaj za izbiro strokovno najprimernejše rešitve za ureditev območja tovarne Rog« (ZAPS, 2008), ki je bil odprt do 30. septembra. Prejeli so štirinajst projektnih nalog in med njimi je komisija za zmagovalno izbrala rešitev, ki jo je predlagala ekipa slovenskih in mehiških arhitektov v sestavi Boris Bežan, Hector Mendoza Ramirez, Mara Partida Muñoz in Marjan Bežan (Bežan et al., 2009), z obrazložitvijo, da je »[T]ransformacija morfologije industrijskega kompleksa iz prve polovice 20. stoletja v večnamenski, kulturni in stanovanjsko-poslovni center za 21. stoletje [je] zasnovana na občutljiv način, premišljeno in dosledno« (ZAPS, 2008). Zadnja verzija projektne naloge, ki obravnava le stavbo CSU (zasebni del torej izpušča), predvideva tri programske sklope, in sicer center za arhitekturo in industrijsko oblikovanje, prostore, namenjene sodobnim praksam ustvarjanja na področju likovnih umetnosti, ter predstavitvene in družabne prostore; prostore pa deli na umetniške, bivalne in medijske ateljeje, pisarne, večnamenske dvorane, prostore za varstvo otrok, mediateko, velike razstavne prostore, depoje, komunikacijski prostor ter trgovine in lokale, pri čemer naj bi bili prostori, namenjeni individualni rabi, umeščeni v zgornja nadstropja, prostori bolj javnega značaja pa v pritličje in prvo nadstropje (Bežan et al, 2009, str. 3–4). Ta projektna naloga se, kot rečeno, ukvarja le z javnim delom celotnega centra (z izjemo

trgovin in lokalov), ki naj bi se tudi gradil takoj po koncu izgradnje podzemne garaže. Gradnja naj bi namreč potekala v dveh fazah; v prvi bi bilo nujno zgraditi garažo, saj je »gradbeno-tehnološko [je] ni mogoče izvesti v več fazah, ker ima skupen uvoz-izvoz in leži pod nivojem podtalnice, za kar potrebuje enotno obodno steno« (ibid.), druga faza pa predvideva najprej gradnjo CSU, potem pa še hotela in stanovanja. Gradnja podzemne garaže v programski zasnovi CSU Koželja in Batičeve sicer ni predvidena.

Do te točke so stvari z vidika Mestne občine potekale bolj ali manj gladko in zdelo se je, da bo projekt CSU realiziran; toda zataknilo se je pri njegov financiranju, kar so pozdravili rogovci in rogovke. Ti so bili do projekta kritični iz več razlogov: motil jih je predvsem visok odstotek predvidenih zasebnih površin (razmerje med javnimi in zasebnimi površinami se je s prvotnega 40 : 60 pozneje spremenilo na 20 : 80), prav tako pa narava javnega dela predlagane zasnove. Menili so, da kreativne industrije, industrijsko oblikovanje, konferenčni in podobni prostori v Rog ne spadajo, saj gre za komercializacijo in komodifikacijo kulture; MOL bi morala namesto tega prepoznati in upoštevati stanje v naravi. Na opozorila, da je Rog že oživljen in da v njem potekajo številne neprofitne dejavnosti, so uporabniki in uporabnice dobivali arogantne odgovore, da se bodo lahko tudi sami prijavi na javni razpis za pridobitev katerega od ateljejev oz. produkcijskih prostorov; pri čemer je bilo jasno, da, prvič, velik del obstoječe rogovske produkcije (družabne, socialne, športne in izobraževalne dejavnosti, sploh pa gibanja) znotraj CSU ni predviden in, drugič, da tudi umetniki, ki bi sicer na razpisu lahko kandidirali, zaradi neformalnosti svojega delovanja bodisi nimajo potrebnih referenc bodisi je sama ideja CSU v nasprotju z njihovim nekomercialnim, eksperimentalnim in družbenokritičnim angažmajem.

V tem kontekstu je sicer zanimivo opažanje Francisca Tomsicha, ki analizira položaj rogovskih umetnikov znotraj samega Roga in v razmerju do zunanosti. Tomsich – tudi sam eden od rogovskih umetnikov – reflektira, da na ravni odnosa do zunanosti in oblasti ostaja razkorak med rogovci, ki se ukvarjajo z vizualno umetnostjo, in ostalimi rogovci. Ker je v novem Rogu predviden tudi prostor za »umetnost«, kot jo razumejo kulturne in kreativne industrije, so vizualni umetniki znotraj Roga po Tomsichevem mnenju v boljši poziciji kot ostali rogovci, k čemur pripomore tudi splošno dojemanje umetnikov kot obrobne skupine (Tomsich, 2017, str. 94). Dodajamo, da k temu skoraj gotovo pripomore tudi dejstvo, da je umetnost, kot jo razumejo

kreativne industrije, močan gentrifikačjski dejavnik in v tem smislu deluje skladno z občinsko vizijo ter sovpada z zgoraj opisanim dogajanjem v soseski.¹⁵¹

Skratka, zataknilo se je pri financiranju, saj je bila predvidena višina investicije zelo visoka. Informacije o njej so se sicer v letih od prve programske zasnove pa do danes večkrat spreminjale – pač glede na trenutne načrte. Na začetku so krožile informacije o 80 milijonih evrov, junija 2011 je bil strošek investicije ocenjen na več kot 51 milijonov (približno polovica za Center Rog¹⁵² in polovica za podzemne garaže in komercialne prostore), pri čemer še niso upoštevani stroški notranje in tehnične opreme (Uršič, 2011, str. 53). V letu 2016 je bilo govora o »samo« še 15 milijonih. V vsakem primeru gre za veliko investicijo in MOL se je v iskanju rešitve leta 2009 obrnila k možnosti javno-zasebnega partnerstva – in oktobra pridobila pravno mnenje, da gre za primeren model financiranja (Ferk, 2009, str. 11–13). Na tej podlagi je bil dopolnjen OPPN (glej Odlok o občinskem podrobnem prostorskem načrtu za del območja urejanja CI 5/6 Rog) in sprejet Akt o javno-zasebnem partnerstvu za izvedbo projekta CSU – Rog, ki določa razmerja med javnim in zasebnim delom in obveznosti in dolžnosti obeh partnerjev. Tretji člen Akta takole razporeja naloge:

Predmet javno-zasebnega partnerstva je izgradnja kompleksa Centra sodobnih umetnosti na območju nekdanje tovarne Rog. Za realizacijo projekta bo javni partner zagotovil:

- zazidljivo zemljišče na območju nekdanje tovarne Rog;
- izdelavo občinskega podrobnega prostorskega načrta;
- ekološko sanacijo celotnega območja skupaj z rušitvijo objektov;
- izdelavo geotehnične in hidrološke raziskave in poročila za celotno območje;
- preiskavo materialno tehničnega stanja in statično analizo objekta nekdanje tovarne Rog;
- izdelavo IP, PGD, PZI dokumentacije za kompleks Centra sodobnih umetnosti – Rog skupaj z delom garaž pod centrom;
- študijo celotne garaže glede mobilnosti, prezračevanja ter požarne varnosti.

V okviru javno-zasebnega partnerstva bo zasebni partner zgradil celoten kompleks Centra

¹⁵¹ Da je torej alternativa dobrodošla, dokler dviguje dodano vrednost in privlačnost soseske; dokler se lahko torej prodaja. V tem kontekstu je povsem jasno, da so druge, na primer ekonomske alternative nezaželene. Še več, so v popolnem nasprotju z vsiljevanjem prevladujočega ekonomskega modela tja, kjer trenutno ne obstaja. Nekateri rogovci so se v svojih razmišljanjih o prostoru igrali tudi z idejo zadruga, ki pa je ostala v povojih. Vprašanje ostaja, kaj bi se zgodilo, če bi jo uspeli realizirati, vendar se zdi realistična ocena, da bi ta alternativa na MOL ne bila sprejeta odprtih rok.

¹⁵² Kdaj je CSU Rog postal Center Rog, ni povsem jasno. Leta 2011 se v kontekstu citirane analize znotraj projekta Second Chance (o njem več v nadaljevanju) sintagmi CSU Rog nenadoma brez posebnega pojasnila pridruži sintagma Center Rog. Glede na vsebino poročila gre za isti projekt, zato menimo, da med CSU Rog in Centrom Rog ni razlike in gre samo za alternativno, krajše poimenovanje. Sami bomo, razen, ko bo šlo za neposredne navedke, v nadaljevanju uporabljali CSU Rog.

sodobnih umetnosti – Rog s pripadajočo infrastrukturo, ki bo v celoti posvečen vizualnim umetnostim, skladno s projektnimi smernicami javnega partnerja in po terminskem planu, ki bo dogovorjen v postopku izbire zasebnega partnerja. Zasebni partner bo moral zagotoviti financiranje projekta in pridobiti ustrezna upravna dovoljenja (gradbeno dovoljenje, uporabno dovoljenje in drugo).

Za potrebe realizacije projekta bo javni partner prenesel na zasebnega partnerja stavbno pravico v obsegu in za obdobje, kot bo dogovorjeno v postopku izbire zasebnega partnerja. Po zaključeni gradnji in uspešno izvedenem prevzemu objektov bosta javni in zasebni partner sklenila sporazum o delitvi etažne lastnine na zgrajenih objektih, ki bo v bistvenih elementih dogovorjen v postopku izbire zasebnega partnerja. Na podlagi sporazuma o delitvi etažne lastnine bo javni partner prenesel dogovorjen sorazmeren delež lastninske pravice na delu zemljišča, kjer bo zgrajen zasebni del projekta, na zasebnega partnerja. Sorazmeren delež zemljišča, kjer bo zgrajen javni del projekta, bo ostal v lasti javnega partnerja.

Čeprav bi v javno-zasebnem partnerstvu glede MOL zagotovila vse naštetu, pa se na razpis za izbiro zasebnega partnerja za izgradnjo CSU ni prijavil nihče. Razpis je sicer MOL objavila relativno pozno, več kot dve leti po tem, ko je bil sprejet zgoraj citirani akt. V vmesnem času pa je z idejo CSU Rog vstopila v projekt Second Chance (januar 2010–september 2013).

Second Chance je bil »razvojni projekt petih evropskih mest, ki sodelujejo pri preoblikovanju nekdanjih industrijskih območij v kulturne in ustvarjalne delovne in bivalne prostore ter pri njihovem nadaljnjem trajnostnem oživljanju« (Second Chance, b. d.); v njem je bila Ljubljana ena od petih partneric, ki so poskušale prek javno-zasebnih partnerstev »oživiti« nekdanje industrijske objekte v prostore kreativnih industrij. Second Chance (s celotnim imenom Second Chance – From Industrial Use to Creative Impulse) je bil pravzaprav način, kako že obstoječi projekt CSU vključiti v širši evropski kontekst.¹⁵³ Nikakor ne moremo zanikati, da je bil projekt izpeljan dobro in profesionalno, kar še vedno kaže predvsem arhiv raziskav na spletni strani – problem seveda je, da se z njim nadaljuje smer razvoja, ki ga je občina zastavila s programsko zasnovo, prav tako pa vanj še vedno ne vključuje obstoječe rogovske skupnosti (nekateri rogovci so se sicer udeležili srečanj z deležniki, vendar ne kot predstavniki skupnosti). Na velikopoteznost in možnost, da uresničitev projekta ne bo prinesla zelenih rezultatov, sta ne nazadnje opozorila tudi urbanista Klaus Kunzmann in Lia Ghilardi, ki sta v projektu sodelovala kot predavatelja. Ghiladijeva je tako predlagala skromnejšo zastavitev in organsko rast iz že obstoječega (Pišek, 2012).

V času projekta Second Chance je bil torej objavljen javni razpis za zasebnega partnerja, na

¹⁵³ V analizi prednosti, slabosti, priložnosti in nevarnosti (PSPN oz. SWOT analiza), se potrdi, da je CSU projekt kreativnih industrij: »Analiza potrjuje, da je izbor področij, ki jim bo namenjen Center sodobnih umetnosti Rog, dobro pretehtan: [...] v Ljubljani deluje pretežni delež vseh slovenskih vizualnih umetnikov, arhitektov in oblikovalcev [...], znotraj kreativnih industrij pa imata arhitektura in oblikovanje največje število podjetij.« (Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2011, str. 3)

katerega pa se ni prijavil nihče. MOL je tako ostala brez sredstev za izvedbo CSU, zato je svoje nadaljnje sodelovanje v projektu preusmerila v pilotni projekt RogLab – ta deluje še danes (glej www.roglab.si), gre pa za manjši razstavni in produkcijski prostor na obrežju Ljubljane, tik poleg AT Rog, a vendarle izven obzidja. Snovalci RogLaba sicer pravijo, da je njegov namen »v malem merilu razvijati in v praksi preizkušati vsebine, partnerstva in načine delovanja, ki bi po prenovi nekdanje tovarne lahko našli svoje nadaljevanje in nadgradnjo v novem Centru Rog,« ter da je »[t]a metodologija [je] redkost pri razvoju kulturne institucije v slovenskem prostoru: na podlagi v pilotnem projektu pridobljenih konkretnih izkušenj in povratnih informacij s terena, bomo postopoma oblikovali vsebine in delovanje bodočega Centra Rog,« (Pilotni projekt – RogLab, b. d.), pa vendar ne moremo mimo orisane časovnice in dejstva o nezainteresiranosti zasebnih investitorjev: RogLab je bil izhod v sili in ne eksperiment, na podlagi katerega bi izoblikovali model za prihodnji CSU – ki pa ga je MOL leta 2013 zaradi manka sredstev za celotno prenavo skrčila. Temu je sledila ponovna sprememba OPPN, MOL pa se zdaj, čeprav še vedno piše tudi o javno-zasebnem partnerstvu (glej Mestna občina Ljubljana, 2016, str. 87), ozira po možnostih za pridobitev sredstev za prenavo iz sredstev Evropske unije.

Čeprav se je projekt Second Chance zaključil leta 2013, pa RogLab deluje še danes, kot prostor kreativnih industrij: v njem se organizirajo različna usposabljanja in delavnice, razpisujejo se natečaji, ki so vezani na sodobne tehnološke in oblikovalske rešitve. Zavihek »prototipi« na domači strani RogLaba je vsekakor dovolj reprezentativen za njihove dejavnosti: na njem nam ponujajo izdelke svojih uporabnikov in udeležencev natečajev, na primer dodatke za stopnice, klasične oblačilne kroje za modno ozaveščene, hidroponični vrt za starejše uporabnike, medgeneracijsko igralo, modularni obešalnik, potisk na stare tekstilije, klančine za premagovanje kolesarskih ovir, serijo različnih dizajnerskih svetilk, pelerino s snemljivim kolenogrelnikom, rokavice za poganjanje invalidskega vozička, razdelilec za napajanje Applovih naprav, mobilne konstrukcije za ekstremne športe, večnamensko kolesarsko torbo, pa modularni vrt, dodatke za snemalne naprave, vezene razglednice, plesoči risarski robot, družabno igro za pomoč pri kulturnem menedžmentu.

Vsaj nekateri od teh predmetov so gotovo koristni, pa vendarle je takšna produkcija v popolnem nasprotju z idejo Roga, kot jo imajo uporabniki in uporabnice AT Rog – česar MOL ne želi priznati še danes. V Strategiji razvoja kulture za obdobje 2016–2019 najdemo Center Rog še vedno v poglavju o kulturnih in kreativnih industrijah, načrti za njegovo prihodnost so še vedno enaki – Center Rog naj bi »povezoval proizvodne, laboratorijske in izobraževalne programe za

likovne umetnike, arhitekta in oblikovalce na področjih industrijskega, unikatnega, grafičnega in modnega oblikovanja,« Ljubljana pa »bo dobila v Rogu središče ustvarjalnih industrij s prostori, ki bodo namenjeni tako raziskovanju in načrtovanju kot proizvodnji, razstavljanju in izobraževanju.« (Mestna občina Ljubljana, 2016, str. 87)

Preden preidemo na to, kakšni pa sta realnost in vizija zdajšnjih rogovcev, pa si moramo pogledati še zgodovino kompleksa pred zasedbo.

6. 4 ZGODOVINA KOMPLEKSA

Zgodovino tovarne Rog bi lahko strnili v štiri obdobja: obdobje strojarne in tovarne usnja, obdobje tovarne koles, obdobje tranzicije ter obdobje zasedbe. Prvi dve obdobji so bolj ali manj natančno popisali zgodovinarji in kronisti pred nami ter se mu ne bomo posvečali intenzivno, temveč ga bomo zgolj povzeli.¹⁵⁴ Podrobneje nas bo seveda zanimalo predvsem zadnje obdobje, ki je v veliki meri še nepopisano in kateremu je posvečeno celotno (ločeno) poglavje o zasedbi; da pa bi razumeli tega, se je nujno nekoliko podrobneje posvetiti tudi obdobju tranzicije, saj so na njeni kritiki osnovane začetne argumentacije prvih uporabnikov zasedenega Roga. Rog je namreč bil med letoma 1991, ko se je končala proizvodnja v kompleksu na Trubarjevi 72, in 2006, ko je prišlo do njegove zasedbe,¹⁵⁵ eden od paradigmatskih primerov privatizacije in špekuliranja v zvezi s prihodnjo vrednostjo zemljišča in objektov.

6. 4. 1 Obdobji strojarne in tovarne usnja ter tovarne koles

Začetki delovanja današnje tovarne Rog na Trubarjevi 72 v Ljubljani so močno povezani z dvema imenona, in sicer Ivan Janesch (st. in ml.) ter Karel Pollak. Janesch st. je leta 1871 na zemljišču poznejše tovarne Rog zgradil prvi industrijski objekt, in sicer manjšo pritlično strojarno kožo, ki jo je nekaj let pozneje (1879) nadomestil z enonadstopno opečnato usnjarsko tovarno. Po očetovi smrti je tovarno prevzel sin Ivan Janesch ml., ki je dogradil še eno nastropje. Ob koncu stoletja je tovarna zaposlovala blizu sto delavcev in leta 1900 jo je Janesch prodal

¹⁵⁴ Pri tem naj poudarimo, da se predvsem datumi ne glede na to, da ne gre za posebej oddaljeno zgodovinsko obdobje, med sabo v različnih virih mestoma razlikujejo – praviloma odstopajo za kakšno leto dni.

¹⁵⁵ Leto 2006 oz. dejanje zasedbe objektov na Trubarjevi vidimo kot konec obdobja tranzicije, saj je prav zasedba odprla prostor radikalni kritiki procesov v zvezi z Rogom. Istega leta je bil tudi končan stečaj preostanka tovarne (torej tistega dela, ki je še deloval na Letališki cesti). Verjetno se številni ne bodo strinjali z nami in bodo ta mejnik raje postavili bodisi v leto 2002, ko je MOL podpisala lizišsko pogodbo za kompleks na Trubarjevi, bodisi v leto 2011, ko je MOL objekte dokončno odkupila (več o tem v nadaljevanju besedila), bodisi nekoč v prihodnosti še v poznejše leto, na primer v tisto, ko bo konec zasedbe in bo zgrajen novi center.

Karlu Pollaku (Mihelič, 2002, str. 95; »Nekoč in danes«, b. d.; Batič in Štular, 2019; Adamič, 2011a; Adamič, 2011b, Lorenčič in Prinčič, 2011, str. 358). Pollak je bil v tistem času eden najuspešnejših kranjskih industrialcev, izučen usnjar, ki je imel v lasti več hitro razvijajočih se tovarn usnja, med drugim kranjsko strojarno Vincenca Mallyja (Lorenčič in Prinčič, 2018, str. 358), ki so svoje izdelke izvažale po vsej Evropi (ibid., str. 16, 357; Mihelič, 2002, str. 95). Njegov ljubljanski obrat je bil namenjen izdelavi telečjega usnja ter cenene obutve za prodajo na sejnih (Lorenčič in Prinčič, 2018, str. 358; Andrejka, 2013). Pollaku so bile v prid splošne razmere tistega časa: med prvo svetovno vojno je usnjarska industrija doživela precejšen razmah (Lorenčič in Prinčič, 2018, str. 19), ki ga je dobro izkoristil: razširil je proizvodne prostore, tovarno opremil z novimi stroji, posodobil opremo ter ustanovil delniško družbo Indus, v delovanje katere je pritegnil svoje sinove (Andrejka, 2013; Lorenčič in Prinčič, 2018, str. 365; Mihelič, 2002, str. 96; Adamič, 2011a), leta 1922 pa je odkupil še vrhniško usnjarno Ivana Tomšiča. Novo ime podjetju ni prineslo pričakovanega uspeha, zato se je leta 1925 preimenovalo nazaj v Carl Pollak d. d. (Mihelič, ibid.; Adamič, ibid.), tega leta pa se je tudi zadolžilo pri Mestni hranilnici. Proizvodnja je nekaj let rastla in do leta 1929 je tovarna zaposlovala okoli 400 delavcev, vendar je njen nadaljnji razvoj ustavila gospodarska kriza, med katero se je proizvodnja zmanjšala do te mere, da je leta 1933 Mestna hranilnica kot največja upnica uvedla prisilno poravnavo, leta 1938 pa razglasila stečaj (ibid.; ibid.; Lorenčič in Prinčič, 2018, str. 365; Batič in Štular, 2019). Obratovanje tovarne je tako prevzela nova delniška družba s starim imenom Indus, pri kateri je imela največji delež prav Mestna hranilnica. Tako je bilo do leta 1941, ko ga odkupi moščanski tovarnar Adolf Mergenthaler (ibid.; ibid.).

Po drugi svetovni vojni je v procesu razlastitve in nacionalizacije Indus d. d. prešel v državne roke (Adamič, 2011a; Mihelič, 2002, str. 96; Lorenčič in Prinčič, 2018, str. 366). Spomladi leta 1949 je bil ustanovljen Tehnični inštitut za kolesa in pisalne stroje, ki se je še istega leta preoblikoval v Rog, tovarno koles in pisalnih strojev (Petelin, 2017; Lorenčič in Prinčič, 2018, str. 234). Ta je najprej delovala na Viču v nekdanji Jelačičevi milarni, z letom 1952, ko so tudi opustili proizvodnjo pisalnih strojev in se usmerili zgolj v proizvodnjo koles, pa se je tovarna preselila v prostore na Trubarjevi ulici, ki so jih v prvi fazi adaptirali, tako da so bila prva kolesa v celoti izdelana leta 1953 (ibid.; ibid.; Adamič, 2011a). Proizvodnja je stalno naraščala in dobila svoji izpostavi v Mostah ter na Letališki cesti. Čeprav je bilo za jugoslovansko gospodarstvo značilno, da je bilo le malo pozornosti posvečene ustvarjanju znamk, promociji

in trženju izven meja, tj. za tuje trge,¹⁵⁶ pa je bil Rog tu ena od izjem. Tako je tovarna v najboljših letih proizvedla »od 300 do 350 tisoč koles na leto. Prodajali so jih v Sloveniji in drugih republikah, izvažali pa [...] med drugim v ZDA in na Kitajsko« (Lorenčič in Prinčič, 2018, str. 235).¹⁵⁷ Leta 1991 pa je podjetje zaradi velikih logističnih stroškov opustilo proizvodnjo na Trubarjevi ulici¹⁵⁸ ter jo v celoti preselilo na Letališko cesto 29.

6. 4. 2 Tranzicija

Podjetje je obratovalo še nekaj let po tem, ko se je proizvodnja na Trubarjevi ulici ustavila. Leta 1997 je prišlo zaradi neizplačanih plač, izgube v poslovanju več let zapored, visokega dolga do bank, hipotek (Krpan in Stepančič, 2017, str. 204) ter zaradi odpuščanj in menjave vodstva (Lorenčič in Prinčič, 2018, str. 235) do stavke. Julija tega leta je bila zaradi vseh teh težav uvedena prisilna poravnava (ibid.). Med razlogi za stečaj, ki se je zaključil leta 2006,¹⁵⁹ torej istega leta, ko je prišlo do zasedbe kompleksa na Trubarjevi, se navajata izguba jugoslovanskega trga in nekonkurenčnost (Strlič, b. d.; Gor Kolesa, b. d.), kar sta bila pogosta pojava tranzicije.

Lorenčič in Prinčič tranzicijo zamejita med april 1990, ko so bile v Sloveniji izvedene prve demokratične volitve po drugi svetovni vojni, in 1. maj 2004, ko je Slovenija vstopila v Evropsko unijo. Najpomembnejši gospodarski procesi so bili v tem času »makroekonomska stabilizacija, privatizacija in prestrukturiranje« (Lorenčič in Prinčič, 2018, str. 72), pri čemer za privatizacijo (tj. lastninjenje nekoč družbenega imetja) izpostavljata pomen Zakona o lastninskem preoblikovanju podjetij (ZLPP), ki je bil sprejet leta 1992; do takrat, tj. med letoma 1990 in 1992, pa je bil nadzor nad procesi privatizacije zelo pomanjkljiv, zato je prihajalo do

¹⁵⁶ Lorenčič in Prinčič (2018, str. 56–57) pišeta: »Prodajna politika in sploh trženje blagovnih znamk sta bila v podjetjih premalo upoštevana. Ko je šlo za domači trg, so podjetja še nekako premagala ovire za večjo promocijo svojih izdelkov. To dokazuje primer kokte, prve gazirane brezalkoholne pijače v Sloveniji, ki je postala simbol slovenske potrošniške revolucije. [...] Povsem drugače pa je bilo pri uveljavljanju vrhunskih izdelkov slovenske industrije tistega časa v tujini. Vzorčen primer za to je bil najbolj znan izdelek slovenskega industrijskega oblikovanja, stol Rex, ki so ga izdelovali v Stolu.«

¹⁵⁷ Leta 1954, še pred redno serijsko proizvodnjo koles (ta je stekla leta 1957), je bila cena modela *Touring* višja od direktorjeve mesečne plače. Prvi *Ponyji*, zložljiva kolesa, ki so postala zaščitni znak tovarne in so jih poskušali leta 2017 obuditi, so bili izdelani leta 1964, leta 1971 pa različica *Pony Express* z nezložljivim okvirjem in pomožnim motorjem, ki so jo izdelovali do leta 1984. Leta 1984 začnejo z izdelavo modela *BMX*, leta 1988 pa izdelajo prva gorska kolesa *Horizont* (Gor kolesa, b. d.; Strlič, b. d.).

¹⁵⁸ Nekateri viri (npr. Adamič, 2011a), to selitev umeščajo v leto 1992, vendar je več tistih, ki jo umestijo v leto 1991, zato tudi sami sledimo tej časovnici (glej Lorenčič in Prinčič, 2018, str. 235; Batič in Štular, 2019; Abram, 2017, str. 19; Grabar, 2017, str. 49; Bele, 2017, str. 156; Konda, 2017, str. 170; Krpan in Stepančič, 2017, str. 204).

¹⁵⁹ Objekt na Letališki cesti je pozneje prešel v last Družbe za upravljanje terjatev bank (DUTB). Dne 25. julija 2019 je na njihovi spletni strani zabeleženo, da je objekt prodan (DUTB, b. d.). Iskanje v brskalniku Google pokaže, da na tem naslovu na ta dan domuje več subjektov zasebnega prava: logistični center, servis motornih koles, šola tanga, podjetje, ki se ukvarja z računalniško opremo in informacijsko tehnologijo, ter sedež podjetja, ki je lastnik trgovin za hišne ljubljence in je od januarja 2019 v stečaju.

velikih zlorab (ibid., 86) – kar pa ne pomeni, da se te niso dogajale tudi pozneje, še posebej v kontekstu poznejšega Zakona o prevzemih iz leta 1997 (ta zakon je dovoljeval takšen prevzem podjetja, pri katerem je bilo jamstvo podjetje samo; glej ibid., 87). Proces privatizacije Lorenčič in Prinčič (ibid., 86–87) povzemata takole:

Privatizacija družbene lastnine je v Sloveniji potekala v nekaj korakih. Jeseni 1991 sta bila sprejeta zakona, ki sta se nanašala na privatizacijo stanovanj in denacionalizacijo, novembra 1992 pa je bil sprejet še ZLPP. Slednji je predvidel sedem metod, kako naj bi se podjetja lastninsko preoblikovala, združeval pa je elemente dveh različnih pristopov: decentraliziranega, s katerim je večina pobud in odločitev prihajalo iz podjetij, ter množično privatizacijo dela delnic podjetij, ki se jih je razdelilo državljanom v zameno za certifikate. Slednje je večina slovenskih državljanov, misleč, da gre za ničvredne papirje, in tudi zaradi finančne stiske hitro prodala in tako je od leta 1993 trg z lastniškimi certifikati cvetel. Nastajale so borznoposredniške družbe, peščica bolje poučenih je certifikate kupovala po nizkih vrednostih, jih kasneje zamenjala za delnice, vrednosti teh (vsaj po večini) so vedno bolj naraščale, njihovi lastniki pa so postajali vse bogatejši. V začetku maja 1998 je začel veljati zakon o zaključku lastninjenja in privatizaciji pravnih oseb v lasti Slovenske razvoje družbe. V šest let trajajočem procesu so lastninsko preoblikovanje izvedla skoraj vsa podjetja z družbenim kapitalom. Po formalnem zaključku procesa lastninskega preoblikovanja podjetij poteka še privatizacija državnega premoženja.

In kaj se je med letoma 1991, ko se je proizvodnja preselila na Letališko, in 2006, ko je prišlo do zasedbe, dogajalo na Trubarjevi? Nekdanji tovarniški kompleks, zdaj prazen in propadajoč, je bil predmet denacionalizacije, odkupovanja oz. menjave lastništva, pozivanja k zaščiti industrijske dediščine in k revitalizaciji. Šlo je torej za precej tipično tranzicijsko zgodbo, čeprav rogov kompleks na Trubarjevi, če bi strogo sledili definiciji, da je šlo v postopkih privatizacije kot dela tranzicije iz socialističnega v tržno gospodarstvo za lastninjenje nekoč družbenega imetja, pravzaprav ni povsem čist primer. Za njegovo celostno obravnavo bi se namreč morali vrniti v čas pred drugo svetovno vojno. Pri obranavani nepremičnini ni šlo za privatizacijo nečesa, kar bi bilo v osnovi družbeno (na primer kar bi zgradila država iz pobranih davkov), temveč v prvem koraku za povrnitev po vojni odvzetega zasebnega premoženja zakonitim upravičencem – četudi je bilo v vmesnem času z investicijami to premoženje oplemeniteno.¹⁶⁰ Nacionalizacija po drugi svetovni vojni je bila prav gotovo sporen proces državno sponzorirane zasedbe premoženja (pogosto pregnanih, izgnanih in izginulih, vsekakor pa nezaželenih) in ne moremo mimo tega, da je šlo pravzaprav za drugo plat iste medalje – za državno prisvojitve premoženja zasebnikov. Njegova povrnitev je bila vir številnih polemik, v katere se tu ne bomo spuščali, je pa za naš kontekst zanimiv predvsem eden od njenih vidikov: nacionalizacija še ne pomeni tudi podružbljanja in evidenca kaže, da radikalnim političnim

¹⁶⁰ Pri čemer pa nikakor ne moremo vedeti, da ne bi bilo enako ali še bolj oplemeniteno, če bi do spremembe lastništva ne prišlo.

spremembah po drugi svetovni vojni niso nujno sledile tudi družbene – skratka, v teoriji in uradno je lastništvo morda bilo družbeno, v realnosti pa je nov (gospodarski) sistem prinašal številne priložnosti za pridobivanje privilegijev in bogatenje tistih z boljšimi poznanstvi in političnimi povezavami.¹⁶¹ Tako lahko denacionalizacijo prej kot del tranzicije na gospodarskem oz. ekonomskem področju interpretiramo kot pripoznanje obstoja zasebne lastnine, ki je *de facto* obstajala tudi v sistemu, ki je bil deklarativno usmerjen proti njej – le da je denacionalizacija pravico do zasebne lastnine povrnila tistim, ki jim je bila nekoč v preteklosti odvzeta.

Tako sta bili skladno z določili denacionalizacijskega zakona (ZDen) kot zakoniti upravičenki do kompleksa na Trubarjevi cesti identificirani Cirila Mergenthaller in Dora Macorini (Grabar, 2016; Čepin, 2001) – podatki o povezavi upravičenk s predvojnimi lastniki niso javno dostopni, vendar po priimku sodeč sklepamo, da je prva potomka Adolfa Mergenthalerja. Upravičenki sta z zavezancem, tj. podjetjem Rog, leta 2001 dosegli poravnavo: kompleks je bil v naravi vrnjen upravičenkama, zavezancu pa so bila povrnjena vlaganja. In tu se pravzaprav šele začneja tranzicijska zgodba, ki je bolj kot s prestrukturiranjem proizvodnje – ki je niti v kompleksu niti v zdaj že podjetju v prisilni poravnavi tako ali tako ni bilo več – povezana z nepremičninskim špekuliranjem, s spremembo paradigme ustvarjanja vrednosti in z gentrifikacijo. Po končanem postopku denacionalizacije je tako tovarno kupilo podjetje LB Hypo d. o. o. (ibid.; ibid.; Bele, 2017, str. 156), takrat odvisna družba Nove ljubljanske banke d. d. (NLB, 2002).¹⁶² Namen LB Hypa je bil kompleks čimprej prodati naprej (ibid.; ibid.),¹⁶³ kar jim je tudi uspelo; leta 2002 je Mestna občina Ljubljana podpisala pogodbo za nakup nepremičnine z LB Leasingom d. o. o.¹⁶⁴ (Batič in Štular, 2019; Grabar, 2016). Posel naj bi bil sporen, in sicer zaradi višine kupnine (ki naj bi bila previsoka za več kot 5 milijonov evrov; glej Grabar, 2016) in ker v proračunu mestne občine za leto 2002 ni bilo postavke za nakup Roga. Leta 2005 je bila tako zaradi suma kaznivega dejanja nevestnega dela ovadena takrat že

¹⁶¹ Posebno poglavje temu, kako se je to odražalo že na ravni organiziranosti gospodarstva, posvetita tudi Lorenčič in Prinčič (2018, str. 46–52; glej predvsem vrstice o pojmu socialistično podjetništvo, katerega del sta bila gospodarska/delovna organizacija in direktor/vodja poslovnega organa).

¹⁶² Termin odvisna družba definira Zakon o gospodarskih družbah v svojem 529. členu, ki pravi: »(1) Odvisna družba je pravno samostojna družba, ki jo neposredno ali posredno obvladuje druga družba (obvladujoča družba). (2) Domneva se, da je družba v večinski lasti odvisna od družbe, ki ima v njej večinski delež.«

¹⁶³ Tedanji prostorski akt (PUP CI 5/6 Rog iz leta 1998) je predvideval, da naj bi na zemljišču gradili stanovanja, pisarne, garažno hišo, trgovine, gostinske objekte, del pa naj bi bil namenjen javnemu programu – to zadnje naj bi bilo tudi ovira za iskanje investitorjev. Zato so v LB Hypu takrat razmišljali tudi o začetku postopka spremembe prostorskih aktov (Čepin, 2001).

¹⁶⁴ Lastnica nepremičnine je bila še vedno LB Hypo, vendar je bil lizingodajalec LB Leasing d. o. o. (Grabar, 2016), takrat ena od odvisnih finančnih institucij NLB (NLB, 2002). LB Leasing d. o. o. je bil likvidiran januarja 2018 (LB Leasing, 2018).

nekdanja županja Vika Potočnik, ki je pogodbo podpisala, ter nekateri njeni sodelavci (»Ovadena Viktorija Potočnik«, 2005; Furlan – Rus, 2007), vendar je bil obtožni predlog leta 2008 umaknjen (Laterner, 2008). Leta 2006 so mestni svetniki zavrnil predlog občinske uprave, da bi zaradi visokih lizinških obrokov Rog ponovno prodali (»Mol: brez podpisa pogodbe za Rog«, 2006)¹⁶⁵; MOL je tako lizing odplačala leta 2011¹⁶⁶ in s tem postala lastnica tovarne Rog (Batič in Štular, 2019; »Razvoj«, b. d.).

6. 5 ZASEDBA

Zasedba nekdanje tovarne Rog je bila prostorska intervencija, s katero je nova generacija aktivistov na ruševinah tranzicijskega razlaščenja vzpostavila razmere za nastanek alternativnih oblik proizvodnje življenja. Skratka, nov avtonomni kulturni center na Trubarjevi ni nastal na podlagi želje po zgraditvi samozadostnega, brezkonfliktnega, hipernormiranega, utopičnega in od družbe izoliranega »otoka varnosti«, ki bolj kot ne teži k nenehni regulaciji in discipliniranju. Ni šlo za odpiranje prostora za partikularne identitete in zimzelene aktivistične kulture kolektivov. Zasedba Roga je bila proces družbenega odpiranja, reappropriacije in proizvodnje skupnega, eksperimentiranja z vprašanjem politične rekompozicije in iskanja načinov za komuniciranje in podpiranje interseksionalnih bojev. (Second Home, 2017, str. 74–75)

Petindvajsetega marca 2006 je skupina posameznikov vstopila v »Rog, propadajočo tovarno na koncu Trubarjeve ali objekt z najbolj idiličnim razgledom na Ljubljano« (Gregorčič, 2006, str. 9). Zasedba je bila pravzaprav kulminacija in stek premišljanj in dejanj, ki so znotraj bolj ali manj formalnih mrež in institucij potekala v mesecih pred tem. Prvo desetletje novega tisočletja je bilo v smislu zgodovine gibanj v Sloveniji izjemno plodno. Nastopila je nova generacija, neobremenjena s civilnodružbenim bojem s konca 80. let in osamosvojitvenim dogajanjem v 90. letih;¹⁶⁷ bolj kot vprašanja samoodločbe naroda, države in suverenosti, sta jo zaznamovali po eni strani tranzicija, po drugi pa vedno intenzivnejša globalizacija in iskanje alternativnih modelov zanjo, kar je bilo v tistem času eno od osrednjih vprašanj, s katerimi so se ukvarjala gibanja v Evropi in drugod. Ta so tvorila mrežo različnih kolektivov in pobud, ki so vsakodnevno delovali na lokalni ravni in znotraj tega skupnega horizonta obravnavali specifične tematike, prav tako pa so redno organizirali srečanja, na katerih so delili izkušnje in

¹⁶⁵ MOL naj bi po poročanju časnika Finance Rog že pred tem (leta 2003) v odkup ponujala Ministrstvu za šolstvo, ki pa je ponudbo zavrnilo (Gerovac, 2003).

¹⁶⁶ Po prvotnem načrtu naj bi ga odplačala leta 2013, vendar je očitno prišlo do prestrukturacije.

¹⁶⁷ Zato nekateri zasedbo Roga in poznejše dogajanje v njem označujejo tudi za generacijski dogodek (glej npr. Beznec, 2017, str. 61). Pogosto je slišati, da je postala Metelkova mesto v letih od svoje zasedbe septembra 1993 preveč institucionalizirana, kar lahko razumemo na dva načina: prvič, gre za neformalne institucije oz. dejstvo, da so prostor zapolnili predstavniki starejše generacije, ki izhaja iz civilnodružbenega gibanja 80. let, zato ni prostora za mlajšo generacijo; drugič, ta mlajša generacija je svoje dejavnosti utemeljevala na zavrnitvi »tistih oblik organiziranja, ki družbene konflikte redčijo, homogenizirajo in prevajajo v sfero ozkih, partikularnih interesov« (Second Home, 2017, str. 75), ki so bile pripoznane kot značilne za prejšnjo generacijo.

pripravljali dneve akcij, usmerjene predvsem v kritiko delovanja finančnih institucij. To transnacionalno gibanje se je v zgodovino vpisalo predvsem po protestih ob srečanjih skupin, kot je G8, ter po organizaciji t. i. Socialnih forumov – najprej Svetovnih socialnih forumov (SSF), potem pa tudi Evropskih socialnih forumov (ESF).¹⁶⁸ Predvsem po zaslugi medijev so to generacijo začeli napačno imenovati za antiglobalistično in jo obtoževati, da se bori proti pozitivnim učinkom globalizacije. To seveda ne drži: ni šlo za nasprotovanje globalizaciji, katere pozitivne učinke so pogosto navajali tudi sami militanti, ampak za nasprotovanje določenemu načinu, na katerega je ta globalizacija potekala; zato je bilo eno najprepoznavnejših gesel tistega časa »Drugačen svet je mogoč«. Posledično so aktivisti začeli raje uporabljati termin alterglobalizacija, zaradi strukture samega gibanja pa je bila pogosta tudi oznaka gibanje gibanj.

To generacijo je tako v veliki meri zaznamoval obrat k subjektiviteti (Pleyers, 2010, str. 33–105); pomembno je postalo vprašanje, kako iskati sinergije singularnosti, ki lahko prihajajo tudi s povsem drugega dela sveta, vendar so združene v protisistemskem boju, katerega cilj je poiskati način za globalizacijo, ki bi namesto brisanja razlik poskrbela za njihovo množenje, dopuščala različne načine *biti*, predvsem pa bi bila pravična. Namesto v velikih osamosvojitvenih zgodbah je ta generacija našla navdih v uspešnih primerih ustvarjanja alternativnih, avtonomnih načinov življenja; eden najpogosteje navajanih je bil zgled zapatističnih skupnosti v mehiških zveznih državah Chiapas in Oaxaca. Na splošno se je ta generacija v iskanju uspešnih primerov samoorganizacije pogosto obračala v Latinsko Ameriko, k plodnim gibanjem staroselcev, delavcev in drugih skupin. Prebivalstvo te regije je zaradi slabo oz. nedelujočih javnih servisov ter ob številčni staroselski populaciji, ki je pogosto potisnjena na obrobje, v območja, kjer predstavljajo večino, pa oblasti ne vlagajo sredstev, primorano v izumljanje novih oblik organizacije.¹⁶⁹ Ni naključje, da je nemalo militantov, ki so

¹⁶⁸ Prvi trije SSF (2001, 2002, 2003) so potekali v brazilskem Portu Alegre, potem so se začeli seliti po svetu, včasih so potekali razpršeno (jih je pa bilo še vedno največ, kar sedem, v Braziliji). SSF je organiziran vsako leto, izjema je bilo leto 2017 (pa tudi v letu 2019 ga še ni bilo). Prvi ESF je kot regionalni odmev na SSF potekal leta 2002 v Firencah, pomembno pa ga je zaznamovalo gibanje proti vojni v Iraku (in na splošno za demilitarizacijo; glej dokumente na Global Policy Forum 2002–2006). Prva tri srečanja ESF so bila vsakoletna, potem je to postalo dvoletno srečanje; zadnje je bilo organizirano leta 2010 (o Forumih glej posebno številko revije *Ephemeris*; Böhm, Sullivan in Reyes (ur.), 2005). Dve leti pozneje, tj. leta 2012, se je v Evropi prvič srečalo gibanje Blockupy Frankfurt.

¹⁶⁹ Avtonomistična gibanja nikakor niso značilna zgolj za Latinsko Ameriko, pa vendar se zdi, da so tam doživela najtrajnejše uspehe. Eden od razlogov za to je gotovo njihova umeščenost na območja, kjer ni bilo mednarodnih oboroženih spopadov, zaradi katerih bi se morali bojevati tako z nacionalno vojsko kot s tujimi silami – ali pa celo še s kakšnimi dodatnimi paravojaškimi formacijami in milicami. Če to primerjamo z bojem za Rojavo, kjer se morajo večina kurdske sile hkrati boriti proti lastni državi, tujim vojaškim silam in terorističnim oz. islamističnim celicam v regiji, je različnost položaja zelo očitna (to seveda ne pomeni, da niso bili latinskoameriški boji krvavi). Drug razlog je povezan z kombinacijo dveh dejstev: prvič, Latinska Amerika je bila kolonizirana

tvorili novo generacijo v Sloveniji in bili pozneje tako ali drugače vključeni v zasedbo Roga in dogajanje v njem v začetnem obdobju, nekaj časa na začetku tega tisočletja potovalo in spoznavalo te načine samoorganizacije prav v Latinski Ameriki. Aktivni so bili tudi v Evropskih mrežah, denimo v mreži EuroMayDay, v središču katere je bila kritika prekernosti in je nastala v času priprav na genovsko srečanje G8, ki je potekalo 21. in 22. julija 2001.¹⁷⁰

Približno dva meseca po zasedbi¹⁷¹ tovarne Rog so tedanji uporabniki posneli zelo poveden kratek dokumentarni film *Tovarna Rog – Smo začasni – We Are Temporary* (glej Začasni uporabniki tovarne Rog, 2006), iz katerega lahko razberemo dogajanje v začetnih mesecih in ki ga bomo vzeli za izhodišče pri obravnavi poglobitnih razlogov za zasedbo in samorazumevanje rogovske skupnosti v začetnih mesecih. Dokumentarni film namreč povzema oboje, hkrati pa dobro zajame vzdušje tistega časa. Čeprav so bili prvi meseci na materialni ravni usmerjeni predvsem v čiščenje prostorov, so zasedbeniki imeli že dobro oblikovano idejo o tem, zakaj so kompleks zasedli in kakšni so potenciali, ki jih ima tovarna. Oboje so artikulirali tudi v tem filmu, ki ga zato razumemo kot relevanten dokument.

Eden od prvih za nas zanimivih poudarkov je, da je dejanje zasedbe po interpretaciji prvih uporabnikov naredilo Rog ponovno viden. Mestna občina se je sicer ukvarjala z vprašanjem, kaj narediti s kompleksom, vendar je bila bolj z dejanskimi posegi, vzpostavitvijo novih praks in oživljanjem tega prostora zaposlena z njegovim kupovanjem in sprejemanjem občinskih

relativno pozno in spomin na konkvisto in genocid ima še vedno veliko mobilizacijsko moč (zato staroselska gibanja tako poudarjajo lastno tradicijo, ki jo kombinirajo s sodobnostjo); drugič, vojaške hunte so močno prizadele prav najrevnejše in najranljivejše dele prebivalstva, ki se marsikje še danes borijo za pripoznanje in odpravo krivic tistega časa (najbolj očiten primer so matere in sorodniki izginulih, npr. kolektiv Madres de Plaza de Mayo ali pa organizacija Hijos por la Identidad y la Justicia contra el Olvido y el Silencio oz. krajše HIJOS. Za pregled nekaterih od teh gibanj glej Kralj, 2008).

¹⁷⁰ Srečanje se je v zgodovino zapisalo po brutalnem odzivu oblasti na protestnike; številni so bili med policijsko racijo šole Armando Diaz, kjer so protestniki prenočevali, in samimi protesti močno poškodovani, ena oseba je pod strelom karabinjera izgubila življenje.

¹⁷¹ Nekateri uporabniki Roga bi utegnili ugovarjati, da je šlo prej kot za zasedbo za *osvoboditev*. Tovrstna stilka in vrednotna zaznamovanost je dejansko skladna tudi z našim izpeljevanjem osnovnega argumenta v prvem delu te doktorske disertacije. Če povzamemo: tovarna je v času svojega delovanja služila pridobitniškim interesom, v katerih pa so deležili tudi delavci (delavski dobiček je bil izplačan v obliki mezd, kazal pa se je tudi preko ostalih vrst avtomatiziranega plačila storitev, povezanega z institucijami socialne države). Po koncu proizvodnje je tovarna padla najprej v roke države, od leta 2002 naprej pa je prešla v last Mestne občine Ljubljana. Država je kompleks prepustila počasni razgradnji, MOL pa je tovarno uporabila za špekulacije, povezane s procesi gentrifikacije. V tem smislu je bila tovarna ujeta v primeže primarne akumulacije v obliki špekulativnega dvigovanja njene vrednosti; zato lahko njeno zasedbo označimo za *osvoboditev* – osvobojena je bila namreč svoje špekulativne vloge, svojega statusa čakajoče investicije. Res je sicer – kot smo že pokazali –, da tudi uporabniki in uporabnice sami dvigujejo vrednost območja (s tem, ko mu dajejo nove vsebine in oživljajo ulico) in kompleksa (s tem, ko so zaustavili nadaljnje propadanje in z manjšimi infrastrukturnimi posegi prostore vzdržujejo) in s tem pripomorejo h gentrifikaciji (to smo poimenovali samogentifikacija), vendar pa se – kot bomo videli v nadaljenju – proti temu tudi ves čas tudi borijo. Kljub temu pa v samem besedilu raje uporabljamo termin zasedba, saj je v splošni obravnavi dogajanja na območju nekdanje tovarne pogostejši, pogostejše ga po našem opažanju uporabljajo tudi sami rogovci.

prostorskih načrtov. To je seveda razumljivo, saj je občinska uprava za razliko od svojih občanov dolžna slediti uveljavljenim administrativnim postopkom. Prej kot to dejstvo je glavni problem, da so bili izhodišča in načrti MOL za ta prostor močno ideološko zaznamovani z dobičkonosno logiko. V tem pogledu je relevantno opozoriti na dokument *Oblikovanje mesta v pogojih tržne ekonomije, II. faza*. Gre za letno poročilo Urbanističnega inštituta RS, ki je bilo junija 1996 izdelano po naročilu MOL (Oddelka za kulturo in raziskovalno dejavnost)¹⁷² in v katerem avtorica model, razvit v I. fazi raziskave Urbanističnega inštituta, prenese prav na primer nekdanje tovarne Rog. Razmišljanje je že takrat šlo v smeri, da se morajo mestne investicije »izplačati«, da mora biti mesto »podjetnik« in da lahko neupoštevanje tega momenta pripelje do tega, da dobimo »prostor namesto dobička« (glej Dimitrovska Andrews, 1996, poglavje *Mesto »Podjetnik« in možne posledice*). To je pravzaprav tisto, na kar so poskušali opozoriti tudi prvi rogovci, četudi skozi nekoliko drugačen poudarek, in sicer so Rog prej vzeli za paradigmatski primer načina izpeljave tranzicije.

Povprečnemu rogovcu se lahko dejansko zdi, da se je lastnica začela zanimati za usodo Roga šele po tem, ko je bil zaseden: ogromen kompleks je sredi samega mestnega središča »najlepšega mesta na svetu« leta stal prazen in zapuščen, kot nevidni speči monstrem; kot da bi se Trubarjeva cesta končala na križišču z Usnjarsko ulico in se potem ponovno pojavila na križišču z Rozmanovo. In ker se je občina zapletala v administrativnih postopkih in špekuliranju z vrednostjo kompleksa in zemljišča, ni intervenirala na terenu.¹⁷³ Na prvi pogled bi tako lahko pravzaprav rekli, da so rogovci dosegli svoj primarni cilj, to je opozoriti na negospodarno rabo javne lastnine in prisiliti lastnico, da spremeni svoj odnos do kompleksa ter začne načrtovati obnovo in prihodnje dejavnosti. Vendar ta argument spregleda nekaj pomembnega: da so rogovci imeli tudi idejo o naravi dejavnosti, ki naj se tam odvijajo – Rog tako naj ne bo prostor kovanja dobičkov, temveč skupen prostor, ki omogoča osvobajajočo, nehierarhično produkcijo idej, odnosov, znanja, umetnosti; kot prostor, ki je bil skozi proces tranzicije olastninjen, mora biti vrnjen skupnosti, ki naj odloča o njegovi rabi.¹⁷⁴ Tako lahko v dokumentarnem filmu slišimo, da »v Rog prihajajo protislovja, s katerimi se sooča tudi družba, a pogosto na represiven način – v Rogu pa je prostor, da se s temi protislovji soočamo na drug način,« da »se [v Rogu]

¹⁷² Za napotilo na ta dokument se zahvaljujem Rastku Pečarju.

¹⁷³ Z izjemo nekaj krajših priložnostnih uporab je tako Rog sameval.

¹⁷⁴ To ni zanimivo le v kontekstu poskusa ponovnega podružbljanja lastnine, torej vrnitve tistega, kar je bilo nekoč t. i. družbena lastnina, v roke skupnosti, temveč tudi v kontekstu spreminjajoče se narave dela. Kar je nekoč, vsaj *de iure*, pripadalo fordističnim delavcem v tovarni koles, naj se zdaj vrne v roke postfordističnih oz. biopolitičnih proizvajalcev namaterialnega v metropoli. Te naračije v obravnavanem dokumentarcu sicer ni, jo je pa dobro povzel eden od poznejših rogovcev ob 10. obletnici zasedbe: »Skoraj deset let v tovarni, pa niti dneva delovne dobe.« (Glej Rogovske bolhe, 2015)

srečujejo različni ljudje, mnogoterosti, ki sicer obstajajo tudi v zunanjem svetu, vendar tam ne pridejo do izraza, se ne srečajo,« da v Rogu ljudje različnih »ras, mišljenj, dejavnosti, izobrazbe, poklicev« ustvarjajo življenjski prostor brez rasizma, diskriminacije, hierarhije; ter da »Rog dokazuje, da je proizvodnja odnosov, idej, tudi materialnih izdelkov mogoča brez hierarhične strukture, začetnega kapitala, menedžerja; da je produkcija možna kot samoorganizirana, samoiniciativna in je takrat tudi najbolj inventivna.« Skratka, pomembno je, *kaj* je tisto, kar se v Rogu dogaja, in *kako* se to dogaja, ne zgolj, da je Rog oživljen. V Rogu se namreč »afirmirata kreativnost in alternativno intelektualno delovanje«, del česa je tudi ustanovitev veje tako imenovane nomadske univerze.¹⁷⁵ Marta Gregorčič v svojem uvodniku (pisanem leta 2006) k tematski številki *Časopisa za kritiko znanosti*, ki je posvečena presekom med umetnostjo in aktivizmom, poudarja, da je bolj kot to, da v Rogu nastajajo nove prakse in teorije, pomembno, da nastajajo novi odnosi: »[N]ove skupnosti, ki rojijo v Rogu, za MOL niso nevarne zaradi revitalizacije petnajst let zapuščenih prostorov, temveč zaradi rojenja novih in drugačnih oblik družbenega delovanja, povezovanja in sodelovanja.« (Gregorčič, 2006, str. 10)¹⁷⁶

6. 5. 1 Začasna raba

Eden od temeljev zasedbe Roga je bila torej začetna ideja o začasni rabi. Ta koncept se pojavlja ves čas zasedbe Roga, zaradi svoje nejasnosti in nedefiniranosti pa ga posamezniki uporabljajo in interpretirajo glede na to, kako jim v določenem trenutku ustreza. To je vidno predvsem v

¹⁷⁵ Nomadska univerza je bil koncept, ki je bil v začetku 2000-ih znotraj avtonomističnih in alterglobalističnih gibanj popularen širše v Evropi. Osnovno izhodišče te neuradne univerze, ki je bila organizirana kot mreža in so ji »pripadali« različni aktivistični raziskovalci, od delavcev, študentov in nevladnikov do kritičnih profesorjev, ki so bili sicer zaposleni v »uradnem« visokoškolskem prostoru, je bilo, da morata biti raziskovanje in učenje transformirajoči sili, zato naj temeljita na političnem (aktivističnem) angažmaju. To pa je pravzaprav tisto, o čemer smo pisali v epistemološkem delu te naloge (pridevnik »nomadska« ni naključje). Eden od relevantnih razlogov za vzpostavitev tega prostora je bila takrat aktualna kritika vseevropske bolonjske reforme visokošolskega prostora, ki, tako kot pravi v obravnavanem filmu eden od prvih rogovcev, univerzo spreminja v »institucijo proizvodnje zombijev«. Nomadska univerza je v glavnem delovala prek organizacije delavnic, seminarjev in konferenc, ki so povezovale posameznike iz različnih gibanj, kolektivov in šol, sčasoma pa je zamrla. Ostanek ene najbolj aktivnih vej nomadske univerze, *Universidad Nómada*, je danes dostopen na povezavi <https://sindominio.net/unomada/> (18. junij 2019); informacije o drugi pomembni veji, *Edu-Factory*, ki je imela nekoč svojo stran www.edu-factory.org, spletno niso več dostopne. Pobud ne gre zamenjati za obstoječi <http://www.universidadnomada.net> ali <http://www.edufactory.com/>, saj gre po naravi in vsebini za povsem drugačne organizacije. Zanimivo perspektivo na pobude nomadske univerze je podala I. Hoofd (2010).

¹⁷⁶ Te nove oblike delovanja so poskusili prvi uporabniki Roga prenesti tudi v digitalni prostor. V dokumentarnem filmu tako pojasnjujejo svojo idejo gverilskega radia Rog, ki bi jim omogočal (samo)predstavitev ter povezoval sosebo, ter predstavijo pobudo za vzpostavitev odprtega (brezplačnega) brezžičnega spletnega dostopa (prek postavitve routerjev po širšem območju; glej *Začasni uporabniki tovarne Rog*, 2006). Ta ideja danes zveni zastarelo, saj storitev nudi večina gostinskih lokalov in institucij, prost dostop pa puščajo tudi številni posamezniki, saj večje število uporabnikov omrežja danes zaradi večje zmogljivosti prenosa podatkov nima tako močnega vpliva na posameznega uporabnika. Vendar je bila informacijska krajina leta 2006 zelo drugačna kot danes; naj samo spomnimo, da v času zasedbe spletni družbeni omrežji Facebook in Twitter sploh še nista obstajala, YouTube je bil ustanovljen dobro leto dni pred tem in še ni zares zaživel, saj digitalne tehnologije, predvsem pametni telefoni, še zdaleč niso bili del vsakdana.

obdobju po letu 2016, ko Mestna občina Rogovce k zapustitvi prostora pogosto poziva z argumentom, da je bila tako ali tako dogovorjena začasna raba (glej npr. vbr in val, 2016), rogovci pa na to odgovarjajo, da ta dogovor ni bil nikoli uraden in da se je po toliko letih delovanja v Rogu zamenjalo nekaj generacij uporabnikov, pri čemer trenutni uporabniki koncepta niso nikoli vzeli za svojega. Kaj je torej sploh ta v rogovskem kontekstu znameniti, a tako zelo nejasen koncept?

Vrnimo se k dokumentarnemu filmu. V njem eden od uporabnikov pravi: »Temporalnost je eksistencialni moto, zato ker človeka sili v akcijo,« in pojasnjuje, kako sam razume ta koncept: zanj začasnost pomeni, da je treba čimprej postoriti čimveč, ker ne veš, kdaj bo konec. Drugi ga dopolnjujejo, da začasnost od posameznika zahteva hitrejše odzive in izogibanje daljnosežnim ciljem, pa tudi večjo prilagodljivost in odprtost, ter je nasprotje predvidljivosti, ki je sicer značilna za svet, v katerem se gibljemo. Stvari se v Rogu namesto po ustaljenih vzorcih odvijajo organsko. Začasnost razumejo kot nenehen pretok ljudi, ki puščajo pečat; prostor naj ne bo zaprt za eno skupino, še dodajajo. Gre torej za poskus radikalnega reza z ustaljenimi načini razumevanja prostora s štirimi stenami, ki je sicer običajno bodisi zaseben bodisi – če je javen – v njem vladajo vnaprej določena pravila, ki jih obiskovalci oz. uporabniki prostora nimajo možnosti niti sooblikovati niti prevpraševati – oz. so, če to poskušajo, iz prostora odstranjeni ali kaznovani.¹⁷⁷ Prvi uporabniki Roga so, tako se zdi, poskušali to spremeniti in so do prostora prej gojili odnos, ki ga imamo običajno do odprtih javnih prostorov, na primer mestnega trga ali železniške postaje, za katera so značilna pretočnost, nedoločenost, srečanja med radikalno drugačnimi. Lahko bi celo rekli, da so poskušali ustvariti nekakšen heterotopičen prostor vmes; začasnost do razumeli kot nekaj, kar, kot pravi eden od njih, »razbremenjuje teritorialne posesivnosti«. Očitno je, da je bil koncept tudi za njih same nekaj eksperimentalnega, nekaj, kar se tudi samo, tako kot prostor, spreminja po potrebah.

Eni od pobudnikov zasedbe so bili posamezniki, ki so bili tisti čas angažirani v začasni neformalni skupini TEMP (Piškur, 2009, str. 14).¹⁷⁸ Ti so pomembno vplivali na razumevanje

¹⁷⁷ To ne velja samo za prostore, ki jih običajno povezujemo z neprijetnimi opravili in mrkimi uslužbenci ter bi jih lahko razumeli kot materializacijo oblastniških razmerij, katerih del smo posamezniki v odnosu do države (na primer upravna enota), temveč tudi za prostore pritožnosti dejavnosti, ki nam praviloma prinašajo veselje in so prijetnejše narave. Ste poskušali recimo kdaj prepričati varnostnika v muzeju, naj vam dovoli ogled zbirke, četudi nimate vstopnice? Ali sredi knjižnice brati sedeč na tleh? Nobeno od teh dejanj ni niti odvrtno niti ne ogroža drugih, pa vendar vam bo rečeno, da v prostor ne morete vstopiti, da se v tem prostoru »ne obnašamo tako« in tako naprej.

¹⁷⁸ Med pobudniki zasedbe se sicer najpogosteje navaja še društvo Politični laboratorij (glej npr. Gregorčič, 2009, str. 9), katerega člani so tistega leta prevedli delo Antonia Negrija in Michaela Hardta *Multituda – vojna in demokracija v času imperija*. Ob izidu prevoda so organizirali predstavitveni dogodek, katerega osrednji gost je bil prav Antonio Negri in za katerega so želeli, da bi potekal v Rogu, paradigmatškemu primeru tistega, o čemer

začasnosti in rabe prostora. Skupina je po lastnem opisu (TEMP, 2009, str. 152–153) nastala

oktobra 2004, da bi problematizirala izginjanje javnega prostora v Ljubljani. Njena prva akcija je bila zasedba parkirišča blizu Fakultete za arhitekturo, kjer je bila ustanovljena začasna študentska galerija. Skupina je nadaljevala z različnimi akcijami na javnih prostorih¹⁷⁹ vse do marca 2006, ko je bila zasedena nekdanja tovarna Rog.

Glavni cilj skupine je bil skozi dogodke ustvariti konfliktno vzdušje, ki bi omogočilo razpravo o določenem zapuščenem prostoru; razpravo, ki bi lahko spodbudila nastanek idej o tem, kako uporabiti ta prostor.

Pri tem po lastni oceni do zasedbe Roga niso bili zelo uspešni (ibid.):

Akcije v javnem prostoru niso uspeli spodbuditi meščanov, da bi dotični prostor začeli uporabljati drugače [...] Edina intervencija z daljnosežnimi učinki je bila zasedba tovarne Rog. S tem dejanjem smo želeli vzpostaviti javni prostor, umeščen v objekt, v katerem bi zaprti prostori postali [...] politični prostor občanov.

Kot enega od ključnih korakov pri odločitvi za zasedbo Roga TEMP-ovci navajajo razstavo Pogovarjanja, ki je februarja 2006 potekala v galeriji Škuc (TEMP v Piškur, 2006, str. 16) in kjer so postavili »začasno interaktivno bazo, kjer so prek kreativne komunikacije, novih načinov mišljenja in ustvarjanja, mapiranja, maketiranja in kartografiranja iskali možnosti urbanih, zvočnih in drugih intervencij« (Gregorčič, 2006, str. 8). Ta možnost se je torej manifestirala v zasedbi Roga, s katero pa se je, kot so zapisali leta 2009 »izkušnja TEMP-a izčrpala. Vzniknila je nova situacija, z njo pa nova subjektiviteta«, sestavljena iz »tistih z izkušnjami in tistih, ki so bili prvič politično aktivni« (TEMP, 2009, str. 149). TEMP je, po lastnih besedah, deloval kot posrednik, »vzpostavil je odnose med posamezniki, ki se prej niso poznali« (ibid.), kmalu potem pa se je skupina samorazpustila, predvsem zato, ker se začne njen položaj s podporo različnih institucij formalizirati in ker se jih začne prepoznavati kot umetniški kolektiv, kar je prav tisto vzdušje, ki mu je TEMP s svojimi dejavnostmi poskušal nasprotovati: »Umetnost kot nevtralno polje kritike in ustvarjanja ni resnična grožnja obstoječemu političnemu sistemu in je zato kompromitirajoča dejavnosti. V trenutku, ko je postala poslanstvo TEMP-a namesto politike umetnost, je TEMP prenehal obstajati.« (ibid., str. 153)

Skupina je predvidela, da se jo bo sčasoma označilo za sodobno umetniško prakso (TEMP, 2009, str. 148), čeprav to ni bila; bila je eksperiment, izziv našemu vsakdanjemu dojetju

med drugim v prevedenem delu pišeta tudi avtorja. To se ni zgodilo, saj se je »zataknilo pri formaliziranju pogodbe z MOL« (Gregorčič, 2006, str. 9; glej tudi »Negri v Ljubljani«, 2006). Tako je predstavitveni dogodek potekal na Fakulteti za družbene vede, v Rogu pa tiskovna konferenca dan pozneje (Gregorčič, ibid.; Začasni uporabniki in uporabnice prostorov bivše tovarne Rog, 2007; Mehle, 2009; Grabar, 2016; »Negri v Ljubljani«, 2006).

¹⁷⁹ Sami te akcije opisujejo kot poskuse oblikovanja začasnih skupnosti. Skupina je imela mobilni paviljon, ki ga je lahko hitro in preprosto postavila na parkirišče ali v park, izvedla program in mimoidoče nagovarjala s svojim razmišljanjem o pomenu prostora (glej TEMP v Piškur, 2006, str. 15).

prostora in poziv k njegovi drugačni rabi. Njeno delovanje je bilo zato nekaj inherentno političnega in to političnost so prenesli v zasedbo Roga. Začasnost, kot je razbrati iz njihovih zapisov, je bila za TEMP politični, ne zgolj časovni koncept: koncept, ki prevprašuje razmerja v prostoru – kdo je tisti, ki nek prostor uporablja, ima nad njim nadzor, do njega dostop? Kakšna je zgodovina tega prostora in kakšna njegova prihodnost? Kako lahko z zasedbo tega prostora, z razporeditvijo naših teles tja, kjer naj jih ne bi bila, spodbudimo, da enako storijo tudi drugi, ne nazadnje dregnemo v osir in prisilimo k razmišljanju o teh vprašanjih?

»Nova subjektiviteta«, ki je nastala vzporedno s spontano in počasno samorazpustitvijo skupine TEMP – torej »začasni uporabniki in uporabnice prostorov tovarne Rog«, kot so se imenovali v začetku¹⁸⁰ – je prevzela idejo začasnosti. V prvi izjavi za javnost z dne 28. marca 2006 (glej Začasni uporabniki in uporabnice prostorov tovarne Rog, 2006a) so zapisali (kurzive so moje):

Ne gre za klasično zasedbo prostora, temveč le za *začasno spremembo njegove namembnosti*. [...] Dokler MOL ne zastavi jasne strategije za reševanje problematike tega praznega prostora in ne začne z njenim izvajanjem, ga želimo *odpreti za vse zainteresirane posameznike, posameznice in skupine*, ki se ukvarjajo z neprofitno dejavnostjo na različnih področjih.

Kot *neformalna mreža posameznikov in posameznic* menimo, da je naše dejanje popolnoma legitimno in utemeljeno, čeprav zaenkrat brez uradnega dovoljenja.

[...] izhodišča, na katerih temelji AKC Metelkova Mesto, podpiramo, vendar *želimo v prostorih zapuščene tovarne Rog ustvariti drugačne načine delovanja, ki temeljijo na začasnosti* in na dnevni dejavnosti ter ki bi *vključevala lokalno skupnost in zadovoljevala njene potrebe*. [...] Menimo, da je samoiniciativen in samoorganiziran pristop nujno potreben.

[...] Radi bi odprli javni prostor *za povsem nepridobitne in neodvisne dejavnosti* ter s tem prispevali h kvaliteti umetnosti, kulture, socialne varnosti, mišljenja in življenja mesta Ljubljane.

V tem zapisu in iz prvih zapisnikov (glej Začasni uporabniki in uporabnice prostorov tovarne Rog, 2006–2009) je mogoče slutiti, da začasnost razumejo natančno tako, kot jo dva meseca pozneje pojasnjujejo v obravnavanem dokumentarnem filmu. Eden od prvih uporabnikov Roga je to razumevanje deset let pozneje, ob poskusu evikcije leta 2016, opisal kot dvostopenjsko. Na eni strani je koncept sovpadal z dejstvom, da je bil Rog eksperiment, s katerim so uporabniki izzivali koncept lastnine (tudi javne). Začasnost je tako mogoče razumeti kot odsotnost pravice do lastništva¹⁸¹ in ekskluzivne rabe prostora: »Sem v Rogu, vendar nisem lastnik prostorov. Ker nihče ne more biti lastnik prostorov. Jaz lahko jutri grem iz Roga, toda zagotoviti moram, da

¹⁸⁰ Včasih tudi »Začasni uporabniki in uporabnice prostorov bivše tovarne Rog«, vsekakor gre za isto subjektiviteto.

¹⁸¹ Seveda je bilo ves čas jasno, da je formalni lastnik Mestna občina Ljubljana. Strogo gledano, bi bilo zato natančneje govoriti o posestniških pravicah, vendar pa govor o lastništvu razumemo tudi kot izzivanje percepcije, da je mogoče javno lastnino (lastnino mesta) obravnavati enako kot zasebno lastnino.

lahko pridejo drugi in da lahko tam delujejo.« (Kurnik v Kaluža, 2016)¹⁸² To bi lahko imenovali za notranje razumevanje začasnosti, torej kot mehanizem delovanja, ki ga je poskušala uveljaviti skupščina kot glavno (in edino) odločevalsko telo,¹⁸³ ter kot idejo, da se lahko degradirane cone v mestu oživi skozi avtonomno rabo.

Na drugi strani imamo poskus zunanjega pripoznanja tega argumenta. Rogovci so v prvem letu in pol od zasedbe skupaj z nekaterimi zaposlenimi v strokovnih službah MOL pripravili načrt obnove, ki je bila po letih propadanja kompleksa nujno potrebna (kar velja še danes). Podpisala naj bi se posojilna pogodba, po zgledu osnutka, ki je bil pripravljen v primeru druge ljubljanske avtonomne cone (Molotov; glej Začasni uporabniki in uporabnice prostorov tovarne Rog, 2007; Mrevlje, 2007) in ki je določala zavarovanje prostora, onemogočenje dostopa do nevarnih delov ter vključitev samoniklih dejavnosti v kulturne in socialne politike v mestu. Rogovci bi s pogodbo pridobili možnost priklopa na električno omrežje, dostop do vode (tega so pozneje pridobili) in načrt požarne varnosti; po sanaciji bi rogovci prevzeli odgovornost za varnost. Mestna občina bi s podpisom pridobila predvidljivejšega partnerja (ibid.; ibid.).¹⁸⁴ Jeseni 2007 je bil dogovor pripravljen, vendar do podpisa ni nikoli prišlo, razlogi, zakaj je župan od njega kljub temu, da je odobril dogovarjanje, odstopil, pa so neznani (ibid., Lokar, 2007c); obstajajo zgolj špekulacije, da je prevladala ideja, da je pri upravljanju mesta iskanje aktivnega konsenza prebivalcev podrejeno interesom zasebnih investitorjev (Kurnik v Kaluža, 2016). Obstaja pa tudi interpretacija, da naj dogovarjanja sploh nikoli ne bi bilo (Mrevlje, 2007; Lokar, 2007d)¹⁸⁵, kar postavlja poznejše izjave predstavnikov MOL o dogovorjeni začasni rabi, ki so glede na to,

¹⁸² O tem razumevanju govorijo tudi prvi zapisniki. Tako je že v zapisniku prve skupščine mogoče prebrati: »Odprtost prostorov! Izogibati se je treba lastniškemu odnosu do stavbe, besede *moj prostor* naj se ne bi uporabljalo.« Ne prvih skupščinah se je veliko govorilo prav o tem, kako bi v prakso prenesli idejo skupne, nelastninske rabe prostorov; poudarja se, da nihče nima posebnih pravic do prostorov in da so ti odprti za vse. Precej pereče je bilo vprašanje skladiščenja; ker so se prostori v začetku zaklepali samo zvečer, je prve uporabnike skrbelo za varnost predmetov in orodij. Iz zapisnikov je razbrati, da so se sčasoma vzpostavili manjši prostori, kjer so posamezniki shranjevali svoje stvari in do katerih so imeli dostop samo oni.

¹⁸³ Kako težko je vzdrževanje takšnega razumevanja, je pokazala poznejša praksa; številni rogovci so namreč začeli prostor, ki so ga uporabljali, kljub vsemu dojemati kot »svojega«. To je verjetno predvsem posledica velikega odziva na odprtje Roga in hitrega porasta števila uporabnikov. Ti se med seboj niso poznali in niso imeli skupne izkušnje zasedbe, zato je bilo tudi zaupanje med njimi manjše. Ker so večinoma v prostore precej investirali, so jih začeli kljub temu, da je bilo ves čas jasno, da niso njihovi lastniki ali ekskluzivni posestniki, dojemati kot »svoje«. Nekateri od novih uporabnikov so v Rog vstopali tudi s povsem drugačnimi izhodišči, kot so bila izhodišča prvih zasedbenikov. Tako se v prvih zapisnikih omenja primer uporabnika, ki je v Rog vstopil preko občine – ta naj bi mu prostor v Rogu dodelila kot nadomestni prostor.

¹⁸⁴ Rogovci so imeli sicer idejo, da bi pogo(d)bo podpisal kolektivni subjekt, tj. društvo, katerega člani bi bili vsi aktualni uporabniki Roga (Začasni uporabniki in uporabnice prostorov tovarne Rog, 2007), s čimer bi kljub definiranosti pogodbe omogočili udeležnost vseh (prihodnjih) uporabnikov. Tako bi občina dobila tudi formalnega partnerja. Zakaj bi bilo to bolje za MOL, v kontekstu na začetku nepričakovane dolgoživosti avtonomnega Roga pa je bilo bolje, da do dogovora ni prišlo, bomo videli nekoliko pozneje, v poglavju o skupščini.

¹⁸⁵ Oz. naj bi takratna načelnica oddelka za kulturo in raziskovalno dejavnost z dogovarjanjem prekoračila svoja pooblastila (glej »V Rogu kmalu rušenje nevarnih objektov«, 2007).

da do podpisa pogodbe ni nikoli prišlo, v vsakem primeru zavajajoče, v posebej kontradiktorno luč.¹⁸⁶

Če povzamemo, začasna raba v primeru Roga ni bila razumljena kot zgolj časovni, ampak politični koncept. To pomeni, da ne gre za to, da bi nerabljen prostor v uporabo dobila definirana skupina ljudi (na primer neprofitna organizacija) s svojimi lastnimi, pogosto izključujočimi pravili, temveč za odnose, srečanja, ki se gradijo v tem prostoru ter potencial, ki ga ima ta prostor za boj z vsakdanjimi, ustaljenimi vzorci in (uzakonjenimi) pravili delovanja v družbi. S tem se fokus predstavi z skupine, ki bi utilitarno in znotraj uveljavljenega režima uporabljala prostor, na posameznike (občane, prebivalce, državljane), ki z gradnjo novih subjektivitet ves čas bežijo pred temi samoumevnimi, neprevpraševanimi tokovi. To na povsem praktični ravni na primer pomeni, da posamezniki, udeleženi v začasni rabi, niso definirani kot formalni subjekt *a*, ki uporablja objekt *b*, ki ga ima v lasti subjekt *c*, temveč se poigravajo z možnostmi grajenja fluidne skupnosti onkraj obstoječih definicij, zato niso *a* in objekt ni *b*, temveč so *ne-a* (∞) in objekt *ni b*, temveč tisto, kar se v njem dogaja; lastnik je morda, celo zelo verjetno, še vedno *c*, vendar je udeležen v razmerju, ki ga zaradi nedefiniranosti prvih dveh komponent v resnici težko določimo. To povzroči, da lahko *c* povsem drugače razume koncept začasne rabe kot *a* (in personificirani *b*): prvi ga razume kot nekaj trdnega, zamejenega, težko spremenljivega,

¹⁸⁶ Mestna občina je namesto podpisa pogodbe nad rogovce poslala tržni inšpektorat (Lokar, 2007c; 2007d; »V Rogu kmalu rušenje nevarnih objektov«, 2007). Približno pol leta pred tem, ob prvi obletnici delovanja (torej konec marca 2007), je MOL uporabnike presenetila z nameščenimi ključavnicami, varnostno službo na vratih (ta je ostala vse do dogajanja v juniju 2016) in prepovedjo vnosa predmetov v kompleks. Vzrok naj bi bila izvedba javne prireditve ob obletnici (»MOL nad uporabnike zapuščene tovarne Rog«, 2007; Lokar, 2007a; »Tovarno Rog zaklenili in zastražili«, 2007; »Rog: Zaklenjena vrata in straža«, 2007). V dneh za tem so rogovci sprejeli pogoje MOL, ki je zahtevala, da se v prihodnje v Rogu naj ne biva in da v njem naj ne bo množičnih prireditev (»V Rogu brez množičnih prireditev«, 2007; Lokar, 2007b; »V Rogu bodo kmalu začeli z rušenjem ...«, 2007; »Odločitev o rušenju Roga v rokah stroke«, 2007). Po kalvariji z nepodpisanim dogovorom so jeseni ob strinjanju uporabnikov zrušili nekaj stranskih objektov, ki so bili nevarni zaradi možnosti zrušitve (»Ljubljanski župan dela red po mestu«, 2007; »V Rogu kmalu rušenje nevarnih objektov«, 2007; »Rušenje Roga se je začelo«, 2007; »Jankovič se je odločil narediti red ...«, 2007; »V Rogu bodo kmalu začeli z rušenjem ...«, 2007). Marca prihodnje leto, ob drugi obletnici, je rogovcem grozila evikcija zaradi domnevnega kršenja dogovora iz leta dni pred tem; v tistem času so namreč rogovci gostili skupino nemških rokodelcev Axt und Kelle (»Sekira in zidarska žlica«, drugače poznani tudi kot »Bratje svobode«, Freiheitsbrüder). Skupina sledi cehovski tradiciji, po kateri se morajo bodoči obrtniki (mizarji, tesarji, kamnoseki, krovci, kovinarji, rezbarji in tako dalje) po končanem šolanju za nekaj let zelo skromno opravljati odpraviti na potovanje (Wanderjahre oz. Walz, po naše bi bilo to vandranje), na katerem s svojim znanjem in spretnostjo v zameno za hrano in prenočišče pomagajo lokalnemu prebivalstvu pri potrebnih popravilih, kar se razume kot zrelostni izpit (Hobsbawm, 1964, str. 34–63; Averell, einheimischer Tischler Axt und Kelle, 2009; Eddy, 2017). V primeru Axt und Kelle, ki je usmerjena izrazito aktivistično (Abram, 2013, str. 95), to pomeni, da pomagajo tudi v samoorganiziranih, avtonomnih prostorih, kot je Rog in kot sta bila v letih pred tem v Sloveniji Metelkova mesto in Art center na Goričkem (Abram, 2013; Ozmec, 2005). Dvakrat letno se ti popotni obrtniki srečajo: v hladnejših mesecih razpravljajo o preteklih dogodkih in določijo skupno delovišče za toplejše mesece, ko se srečajo drugič (Abram, 2013, str. 96). Leta 2008 so tako kot skupno delovišče izbrali Rog, da bi tu pomagali pri čiščenju in obnovi. MOL je to interpretirala kot kršitev dogovora (Petkovič, 2008; Pišek, 2008a; 2008b; »MOL razmišlja o zaprtju Rog«, 2008). Takrat so se odnosi med uporabniki Roga in mestno občino dokončno ohladili in iskanja nadaljnjih dogovorov o pogojih rabe več ni bilo; MOL se je preusmerila v arhitekturni natečaj za CSU Rog in projekt Second Chance, rogovci pa so nadaljevali in razvijali svoje aktivnosti.

drugi kot nekaj, kar je v postajanju, brez temeljev, kot razmerje intenzivnosti, podvrženo nenehnemu sprevrčanju.¹⁸⁷

V primeru začasne rabe in Roga je jasno, da je prišlo prav do tega. Koncept, ki so ga rogovci vsaj v začetku razumeli povsem odprto, je MOL vzela za izgotovljen, ga definirala, kot ga je razumela sama (torej kot da formalni subjekt *a* začasno uporablja objekt *b*) in ga leta 2016 uporabila kot argument za evikcijo. Pri tem poleg tega, da je bilo vsaj v času, ko so se Rogovci z občino dogovarjali o začasni rabi, govora o dveh različnih konceptih, preprosto ni razumela ali pa ni želela razumeti, da uporabniki, ki so bili aktivni leta 2016, nimajo enakih izhodišč in razumevanja Roga kot začetni uporabniki – ker so to preprosto drugi ljudje. Rogovci so se namreč od vsega začetka, kot bomo videli v poglavju o načinu delovanja avtonomne tovarne Rog, organizirali v skupščini, neformalnem telesu, povsem odprtem za prehajanja, nove posameznike in ideje; skladno s tem je sčasoma zamrla tudi ideja o začasni rabi. Tisti, ki so vstopili v že zaseden Rog, namreč niso vstopili v prostor, ki ga je treba šele vzpostaviti in razmišljati o njegovi definiciji, kakorkoli nejasna in neobstojna ta že je, temveč v že vzpostavljeno avtonomno cono, na teren *fait accompli*, katerega redni uporabniki in udeleženci so postali bodisi s predstavitvijo svoje ideje skupščini, ki jim je nato dodelila prostor, bodisi s priključitvijo obstoječemu kolektivu uporabnikov. Za njih je bila torej ideja začasnosti ideja njihovih predhodnikov, ki je sami niso nujno sprejeli, sploh zato, ker ni bila nikoli materializirana v obliki formalnega dogovora. Začasnost rabe je tako v primeru zdajšnjih uporabnikov prej del kolektivnega spomina in zgodovine, kot pa nekaj, kar bi imelo dejansko veljavo in izvršilno moč.

Ta obrat je pravzaprav za nas zelo zanimiv, predvsem zaradi sledečega. Za naše preiskovanje taktik upiranja proti lastninjenju in gentrifikaciji je koncept začasne rabe relevanten, saj omogoča vpeljavo novega razumevanja upravljanja in rabe fizičnega prostora, ki nista vezana na lastnino ali dvigovanje vrednosti skozi produkcijo popularnih izdelkov ali lovljenja trendov.¹⁸⁸ Prvič, začasna raba je, kot smo videli, imanentno nelastninski koncept, koncept skupnega; ne zgolj zato, ker lahko prostor upravlja in rabi vsakdo, temveč tudi zato, ker se lastninjenju s svojo radikalno odprtostjo zoperstavlja – ker ne dopušča definicije upravljavca oz. uporabnika. Drugič, takšno dojetje in raba prostora določata naravo prostora; ker ne dopušča fiksiranja pravice do rabe, izključuje možnost oddajanja, prodaje, špekuliranja,

¹⁸⁷ Ko govorimo o postajanju konceptov se nanašamo na delo G. Deleuza in F. Guattarija *Kaj je filozofija?* (Študentska založba, 2000). Za lastno analizo nastajanja (postajanja) konceptov glej Tamše, 2010.

¹⁸⁸ T. i. *coolhunting*. Za definicijo termina in njegovo rabo v primeru komercialne rabe grafitov glej Dežman, 2016.

ustvarjanja dobičkov. Prostor, katerega delovanje temelji na začasni rabi, je nepredvidljiv, predvsem pa naj ne bi nudil storitev, temveč možnost produkcije (biopolitičnim proizvajalcem v metropoli).¹⁸⁹ In tu trčimo v svojevrsten paradoks – rogovci že nekaj časa ne želijo biti več začasni, pa vendar še vedno v veliki meri sledijo načinom delovanja, ki so jih prav v imenu začasnosti zastavili prvi uporabniki! Iz tega lahko izpeljemo dva sklepa:

a) bodisi so koncept namenoma pregnetli na ta način, ker so tako narekovale lastne potrebe;

b) bodisi koncept razumejo zgolj operativno, političnost rabe Roga pa se je namesto na koncept začasnosti začela skozi leta opirati na kakšen drug koncept (recimo avtonomije), na kakšno drugo dimenzijo (recimo aktivizma v zvezi z migracijami), ali pa je izginila in o Rogu ne moremo več govoriti kot o političnem prostoru.

Na podlagi opravljenega terenskega dela, zapisnikov skupščin po letu 2008 ter neobstoja novic o samem konceptu v pregledanih medijih (ki pa so precej pisali o načrtih MOL), izpeljujemo, da je verjetnejši drugi sklep. Namreč, rogovska skupnost se je po spodletelih pogajanjih usmerila v lastne dejavnosti in se z vprašanjem statusa Roga kot celote ni več veliko ukvarjala – v vmesnem obdobju so tudi skupščine zamrle (glej poglavje o Skupščini). Izjema so bili trenutki, ko je v javnost ali preko posameznikov prišla informacija o novih korakih MOL, vendar tudi takrat to ni bila več vserogovska stvar, ampak se je okoli nje angažirala manjša skupina ljudi. Skratka, ne vidimo, kje in kdaj bi lahko do pregnetenja koncepta glede na lastne potrebe sploh prišlo, saj statusno vprašanje Roga ni bilo v središču pozornosti uporabnikov. Obravnani obrat navznoter je lahko pomenil različne stvari, odvisno od tega, kaj je bila primarna produkcijska dejavnost posameznega kolektiva ali posameznika, ne pomeni pa, da so dejavnosti rogovcev izginile iz javnosti, morda je bilo celo nasprotno – da so postale bolj izpostavljene, ker so bile vpete v širša družbena vprašanja oz. da so se posamezni rogovci in rogovski kolektivi notranje konsolidirali (tudi) tako, da so začele njihove dejavnosti prehajati v družbo. Pri tem je najočitnejši primer delovanje Socialnega centra Rog od jeseni 2007 do poletja

¹⁸⁹ Ena od posledic tega je tudi možnost in praksa spreminjanja namembnosti prostorov, saj prostor primarno ni namenjen zunanemu pogledu, temveč notranjim potrebam. Če pogledamo v rogovsko zgodovino, hitro vidimo, da je lahko bil isti prostor v različnih obdobjih namenjen zelo različnim dejavnostim. To velja predvsem za dejavnosti s preprostejšimi infrastrukturnimi zahtevami, kjer uporabniki potrebujejo mize, stole, peč, kakšen zvočnik, projektor in podobno. Ti prostori lahko gostijo različne delavnice, razprave, lahko se jih spremeni v »pisarne«, v njih je mogoče slikanje, kiparjenje, multimedijška umetnost itd. Takšen primeri bi bili na primer hiša na vzhodnem delu kompleksa, ki jo je najprej uporabljala ena od rogovskih umetnic, pozneje pa je postal migrantski center, ali hiša na dvorišču, kjer je bila najprej kuhinja, pozneje pa *pro bono* zdravstvena ambulanta. Do menjav je prihajalo tudi v glavnem objektu, ki je znotraj pregrajen v več različnih prostorov. Nekateri prostori so zaradi infrastrukturnih zahtev posameznih dejavnosti manj podvrženi spremembam; takšen primer bi bila zvočno izolirana koncertna dvorana in prostor za cirkuške dejavnosti, ki mora imeti dovolj visok strop.

2012, ko so se oblikovale različne pobude in gibanja, ki so pomembno zaznamovala takratno politično krajino (na primer Nevidni delavci sveta, Svet za vsakogar, Iz-hod, #15o).

Prav zaradi tega vidika hkratnega obrata navznoter v smislu posvečanja razvoju lastnih dejavnosti namesto odnosu z mestno občino ter delovanja navzven v smislu razširitve fokusa in posledičnega vplivanja na širšo družbo, se nagibamo k drugemu sklepu – da se je iz političnost *rabe* Roga začelo graditi na političnosti *dejavnosti*, ki potekajo znotraj Roga. Rog je torej ostal političen, kolikor so bile politične dejavnosti posameznikov in kolektivov znotraj njega, začasna raba pa se je spremenila v operativni označevalec, v opis neizpeljane ideje prvih uporabnikov. Tudi zato poglobitni argument rogovske skupnosti v boju proti lastnici ni več vezan na tranzicijo, lastnino, rabo prostora ali prostorsko politiko, temveč temelji na predpostavki, da so dejavnosti, ki potekajo v Rogu, relevantne za mesto – ne samo zaradi političnoaktivističnih pobud, ki domujejo ali izvirajo iz Roga, temveč tudi zaradi odsotnosti dolgotrajnih birokratskih postopkov in pogojev, katerih izpolnitev je praviloma potrebna za vstop v javne oz. zasebne institucije. Ta avtonomna zmožnost odločanja, razrahljanost in gnetljivost pogojev za vstop na območje omogoči delovanje posameznikom, ki bi sicer težko pridobili prostor: ker, na primer, so na začetku svoje poti in nimajo primernih referenc, ker njihove dejavnosti mesto ni predvidelo v načrtih za prihajajoče obdobje, ker je njihova dejavnost v eksperimentalni fazi in kot takšna nepripoznan, ne nazadnje zato, ker potrebujejo prostor večjih dimenzij, z veliki okni ipd. Če lahko kje vidimo ostanek začetnega koncepta začasne rabe, je prav v tem, da se Rog še naprej uspešno izogiba obuzdenju v birokratske, bodisi občinske bodisi državne, postopke in vnaprejšnjim definicijam tega, kaj je v družbi relevantno ter kako se merita uspešnost ali zaslužnost.

Skratka, rogovci po svoji interpretaciji niso več začasni. Morda sploh nikoli niso bili – odvisno od tega, koga vprašamo. Pa vendar so, kljub temu, da pojma začasnosti ne razumejo več politično, kot so ga prvi uporabniki, v svojem delovanju obdržali dimenzijo, ki je za nas posebej relevantna, in sicer, da so, če se vrnem nekaj odstavkov nazaj, še vedno »ne-*a* (∞) in objekt *ni b*, temveč tisto, kar se v njem dogaja«. Preden pogledamo, kako je tovrstno razumevanje v prid rogovcem, ko govorimo o odnosu z mestno občino, bomo poskušali razumeti, kako je bil koncept začasne rabe apropiiran izven samega Roga – to je namreč relevantno za razumevanje vplivov, ki ga ima ta prilastitev koncepta na pojmovanje mestne občine v primeru Roga. Za koncepte, ki so najprej obstajali znotraj gibanj in so bili relativno nedefinirani, plavajoči, eksperimentalni, je običajno, da se jih skozi čas oklesti na tisto najbolj prijemljivo in uporabi na specifičen način, pogosto v korist tistih z večjo močjo ukrepanja, delovanja, definiranja,

uveljavitve. Težko je sicer oceniti, kdaj sta nek koncept ali praksa pravzaprav apropiirana, saj je nemogoče določiti, kaj je bila zares prva raba, sploh pa argumentirati, zakaj naj bi bila »prava«.¹⁹⁰ Koncepti so proizvod našega skupnega dela, skupno v najbolj paradigmatični obliki. Pa vendar lahko na podlagi tega, kaj in kako je bilo prej in pozneje, razumemo, katera raba je v nekem lokalnem kontekstu starejša in potemtakem bližje izvorni.

6. 5. 1. 1 Začasna raba: NGO-izacija koncepta

Na področju konceptualizacije začasne rabe je prišlo na ravni nevladnih organizacij in državnih institucij v preteklem desetletju do precejšnjih premikov. V prvi vrsti se je koncept izrazilo reducirano na časovno dimenzijo, kar je bil pogoj zato, da je pridobil celo pravno legitimnost, ki pa pričakovano ostaja znotraj obstoječih razmerij sil, kot se odražajo v prostoru: torej ne prevprašuje lastništva in izrazilo neenakega razmerja med tistim, ki uporabo dovoljuje, in tistim, ki jo izvaja. Eden najpomembnejših akterjev pri tem so bile aktivnosti in poslanstvo Mreže za prostor, skupine nevladnih organizacij pod koordinacijo Inštituta za politike prostora (<http://mrezaprostor.si/>), ki se v svojem delovanju ukvarja prav s konceptom začasne rabe. Zanj je ta pomemben dejavnik (Mreža za prostor, b. d. a)

pri oživljanju zapuščenih in nerabljenih prostorov [...] kar velja še toliko bolj v času gospodarske recesije. Medtem ko nerabljeni prostori predstavljajo stagnacijo, pogosto pa vodijo celo k propadanju in s tem degradiranju širše okolice, začasna raba prostora pomembno vpliva na dvig uporabne, ekonomske, družbene in kulturne vrednosti samega prostora in njegove okolice.

Gre torej za značilno gentifikacijsko naracijo, ki ne posega v vzpostavljene mehanizme vrednotenja in politik prostora. Mreža za prostor izdaja tudi različne brošure in priročnike, na primer priročnik za posredovanje med lastniki in uporabniki (glej Delovna skupina za začasno rabo prostora pri Mreži za prostor, 2018), Priročnik za lastnike in uporabnike začasne rabe (Mreža za prostor, b. d. b), Priporočila za spodbujanje začasne rabe prostora (Mreža za prostor,

¹⁹⁰ To seveda velja še posebej takrat, ko začnemo brskati po spletnem drobovju. Zagotovo se pomen koncepta začasne rabe lokalno razlikuje, čeprav ima podobna izhodišča. V tem kontekstu je zanimivo branje poročila projekta *Urban Catalysts*, ki je potekal med letoma 2001 in 2003 v petih različnih evropskih mestih – Helsinkih, Amsterdamu, Berlinu, Neaplju in na Dunaju. Poročilo pokaže po eni strani skupne poteze začasne rabe v teh različnih mestih, na primer: začasna raba se realizira v kontekstu prostorskega vakuma (ko umanjajo investicije v določene mestne predele, drugi pa se gentrificirajo), pogosto se zgodi v imenu kreativnosti (povezava s kulturnimi in kreativnimi industrijami), nagnjena je k razvoju alternativnih ekonomskih modelov (mrežne produkcije), običajno ni pravno predvidena (manko regulacije), obstaja konflikt med začasno rabo in prihodnjimi načrti lastnikov. Po drugi strani analiza kaže, da so konteksti začasne rabe zelo različni in zato je različno razumljen tudi koncept in različne so njegove izpeljave. Skupne lastnosti začasnih uporabnikov naj bi bile umanjkanje finančnega kapitala, vendar velika fleksibilnost, prilagodljivost in aktivnost (glej *Urban Catalysts*, 2003). Lehtovuori in Ruoppila (2012, str. 31) menita, da so izsledki tega projekta eden ključnih elementov za sodobno razumevanje začasne rabe v Evropi; opozarjata pa tudi, da je razumevanje začasne rabe precej drugačno v Severni Ameriki, kjer se pogosteje govori o vmesni rabi (»interim use«; *ibid.*, 32).

b. d. c), ali pa priročnik Kako do prostora? (Delovna skupina za začasno rabo prostora pri Mreži za prostor, prostoRož in Kje je prostor?, b. d.). V eni od teh brošur je kot primer dobre prakse navedena tudi prva akcija TEMP-a, torej zasedba parkirišča pri Fakulteti za arhitekturo (glej Delovna skupina za začasno rabo prostora pri Mreži za prostor, 2016), ki pa precej izstopa, saj gre za edini navedeni primer gverilske akcije – v vseh ostalih so imeli uporabniki, tako je razbrati iz same brošure, vnaprej pripravljen dogovor in dovoljenje lastnika, kar implicira, da so v dejanje rabe vstopili kot vsaj deloma definiran subjekt (*a*). Od poznejših besedil Mreže se omenjena brošura razlikuje v tem, da ni osredinjena na priporočila in navodila (zelo kratkemu uvodu v to, kaj naj bi začasna raba bila, sledi sedem primerov), daje pa slutiti, da tudi sama Mreža še išče definicijo tega, kaj naj bi začasna raba sploh bila. Vsekakor je še ne dojema v legalističnem smislu,¹⁹¹ ampak je prej bliže doktrini taktičnega urbanizma, kot ga razumejo Lydon et al. (2012). Avtorji taktični urbanizem definirajo kot participativni pristop k iskanju prostorskih rešitev, ki se preverijo s kratkotrajnimi spremembami v prostoru (ibid., str. 1–2), iz obravnavanih primerov pa vidimo, da gre bolj kot za začasno rabo za kratkotrajne zunanje prostorske intervencije (recimo ulična zabava, začasno zaprtje določene ulice za promet, postavitve stolov in klopi v parke ali na parkirišča, postavitve tržnice ali uličnih prodajalen hrane in pijače,¹⁹² spreminjanje betoniranih površin v gredice in tako naprej), ki so praviloma dogovorjene in organizirane v dogovoru z oblastmi.¹⁹³

Pozneje se je Mreža za prostor osredinila na pravne vidike in možnosti za legalizacijo začasne rabe. Za nas je zanimiva predvsem analiza *Začasna raba nepremičnin v javni lasti*¹⁹⁴ iz leta 2015 (Vrbica, 2015), ko začasne rabe prostora še ni opredeljeval noben zakonski predpis (ibid. 3), je pa Zakon o stvarnem premoženju občin in samoupravnih lokalnih skupnosti (ZSPDSLS-1) predvideval možnost brezplačne uporabe prostorov v občinski lasti, in sicer za nevladne organizacije s statusom organizacije v javnem interesu in za socialna podjetja, s katerimi se sklene neposredna pogodba (Vrbica, 2015, str. 3¹⁹⁵; ZSPDSLS-1, 68. člen), brezplačna uporaba

¹⁹¹ Za tipičen primer zelo legalističnega razumevanja začasne rabe glej na primer LocusLab in Central Eastside Industrial Council, 2009.

¹⁹² T. i. *pop up* prodajalne, torej začasne majhne prodajalne, ki jih zlahka hitro postavite, »pospravite« in preselite na drugo lokacijo.

¹⁹³ Zelo podobno začasno rabo razumeta tudi Peter Bishop in Lesley Williams (2012), ki govorita o začasnem urbanizmu in celo o začasnem mestu.

¹⁹⁴ Dokument govori predvsem o možnostih, ki jih imajo na tem področju nevladne organizacije, torej definirani subjekti (*a*).

¹⁹⁵ Vrbica to določilo najde v 30. členu obravnavanega zakona. Zakon je bil leta 2018 noveliran in danes lahko to določilo najdemo v 68. členu, katerega prva točka se glasi (ZSPDSLS-1, 68. člen):

»Nepremično premoženje države, ki ga začasno ne potrebuje noben upravljavec ali uporabnik, in nepremično premoženje samoupravnih lokalnih skupnosti, ki ga ne potrebuje noben upravljavec ali uporabnik, se lahko da v brezplačno uporabo po metodi javnega zbiranja ponudb ali z neposredno pogodbo:

pa razen nekaterih izjem traja najdlje pet let, z možnostjo podaljšanja, če ni drugega kandidata (Vrbica, 2015, str. 5), pri čemer mora organizacija ponovno skozi postopek ocenjevanja (ZSPDSLS-1, 69. člen). Tudi zaradi aktivnosti Mreže za prostor pa je sčasoma našla prostor v zakonodaji še začasna raba, in sicer v Zakon o urejanju prostora (ZUreP-2), katerega novela je bila sprejeta oktobra 2017, v uporabo pa je stopila z junijem 2018.¹⁹⁶ V 3. členu ZUreP-2 je začasna raba definirana kot

takšna raba prostora v ureditvenih območjih naselij in drugih ureditvenih območjih, ki ni trajno načrtovana skozi prostorske ureditve ali skozi namensko rabo prostora in prostorske izvedbene pogoje v prostorskih izvedbenih aktih, vendar pa do izvedbe načrtovanih prostorskih ureditev ali predvidenih posegov v prostor omogoča izvedbo začasnih posegov v prostor in začasno izvajanje dejavnosti in s tem smotrno rabo ter aktivacijo zemljišč in objektov, ki niso v uporabi.

V 20. členu (racionalna raba prostora) zakon tudi določa, da začasna raba »ne sme spremeniti lastnosti prostora tako, da bi bila v prihodnje onemogočena izvedba sprejetih prostorskih načrtov. Začasna raba ne sme biti v nasprotju s strateškimi odločitvami v razvojnih aktih države in občine,« prav tako pa 130. člen določa, da zemljišča, ki so primerna za začasno rabo, določa občina. Iz teh relativno skromnih opredelitev je pravzaprav težko razbrati, kakšna naj bi bila sploh razlika med brezplačno uporabo in začasno rabo; razen tiste, ki jo lahko razberemo iz samih terminov – da je torej prva osredinjena na cenovno, druga pa na časovno dimenzijo. Je pa jasno, da gre v obeh primerih oziroma zakonih za povsem utilitaristično dojetje rabe, ki jo diktira lastnik in ki uporabnikom jemlje vsakršen protagonizem ali sploh možnost vplivanja na bodočo rabo ali spreminjanje namembnosti, kar je povsem drugačno izhodišče, kot so ga oziroma ga še danes zavzemajo rogovci. Ti kljub spremenjenemu konceptu začasne rabe (torej njegovi operativni rabi na ravni golega označevalca) vztrajajo na tem, da morajo biti trenutne vsebine rogovcev vključene tudi v CSU Rog. To zahtevo je MOL v določenem trenutku deloma tudi priznala kot legitimno in rogovcem v pogajanjih v letih 2016 in 2017 ponudila 500 m² prostorov, vendar so ti ponudbo zavrnil.

- osebam javnega prava za opravljanje javnih nalog,
- nevladnim organizacijam, ki jim je podeljen status delovanja v javnem interesu, za opravljanje tistih dejavnosti, za katere jim je podeljen status,
- socialnemu podjetju ali nepridobitni pravni osebi, kot je opredeljena v zakonu, ki ureja socialno podjetništvo, ki namerava poslovati kot socialno podjetje in bo začela postopek registracije v skladu z zakonom, ki ureja socialno podjetništvo (v nadaljnjem besedilu: nepridobitna pravna oseba), v obsegu, ki je potreben za opravljanje dejavnosti, za katero je ustanovljena, ali
- mednarodnim organizacijam, katerih članica je Republika Slovenija in imajo na njenem ozemlju svoj sedež, agencijo, oddelek, predstavništvo ali pisarno, za izvajanje njihovih nalog.«
¹⁹⁶ Obravnavani zakon sicer uvaja tudi termin »začasna uporaba« (210. člen), vendar v povsem drugačnem kontekstu (služnost v javno korist).

Ta ekskurz je bil nujen, da bi razumeli, kako se koncept prvih rogovcev razlikuje od danes uzakonjenega koncepta začasne rabe. Zdi se namreč, da se mestna občina, ko govori o začasni rabi, kljub temu, da z uporabniki Roga nikoli ni podpisala nobenega dogovora, naslanja prav na ta legalizirani koncept, ki pa je povsem drugačen od tistega, ki so ga pri zasedbi uporabljali rogovci in o katerem so potekala pogajanja med letoma 2006 in 2007.¹⁹⁷ Ravno zato, ker so rogovci sledili drugačnemu konceptu in kljub njegovi poznejši depolitizaciji obdržali eno njegovih ključnih dimenzij, tj. nedefiniranost subjekta uporabnika, je bila tudi MOL, vsaj do junija 2016,¹⁹⁸ v pravnem limbu, ko gre za vprašanje ukrepanja proti konkretnim uporabnikom. Namreč, ker so rogovci obdržali organiziranost, katere osrednje telo je skupščina, in ker do podpisa pogodbe ni nikoli prišlo, občina preprosto ni imela subjekta, proti kateremu bi lahko pravno ukrepala. Pri tem moramo opozoriti tudi na že skoraj pozabljeno dejstvo, da je mestna občina proti uporabnikom Roga poskušala pravno ukrepati že kmalu po zasedbi kompleksa. Tako Delo, Dnevnik (povzeto po STA) in RTV Slovenija 11. aprila 2006 poročajo o tem, da je MOL vložila tožbo proti začasnim uporabnikom tovarne Rog, sodišče pa je izdalo začasno odredbo, po kateri so bile tožene stranke dolžne kompleks v roku 48 ur zapustiti; glavni razlog za tožbo naj bi bile obveznosti MOL do LB Leasing d. o. o. (»Bodo morali Rog izprazniti?«, 2006; »MOL toži začasne uporabnike Roga«, 2006; »Z začasno odredbo sodišča nad kulturnike v Rogu« 2006; »Začasni uporabniki v Rogu so se s tožbo ...«, 2006).¹⁹⁹ Ne glede na razloge pa se je že takrat pokazalo, da utegne biti problem za mestno občino nedefiniranost tega, kdo je uporabnik. Tako so leta 2006 tožili začasno skupino TEMP (ki ni formalno nikoli obstajala), društvo Politični laboratorij (ki je na FDV organiziralo obravnavano razpravo ob izidu prevoda Hardtove in Negrijeve *Multitude*) ter Fakulteto za arhitekturo (verjetno zato, ker so bili nekateri od prvih zasedbenikov povezani s to institucijo). Uporabniki so tožbo komentirali na svoji tretji skupščini; iz zapisnika je razvidno, da jih ne skrbi preveč, sprejmejo pa preventivni ukrep, da na vabila kot organizatorjev ne navajajo formalnopravno obstoječih subjektov (Začasni uporabniki in uporabnice prostorov tovarne Rog, 2006b). Tožene stranke, vsaj tiste uradno

¹⁹⁷ Vrbica v analizi iz leta 2015 tudi navaja, da brezplačna (na začasna!) raba ni v interesu MOL, katere prioriteta je prodaja od tržno oddajanje. Prostori, ki so v brezplačni rabi, so namenjeni predvsem kulturnim organizacijam. Prav tako je »brezplačna raba prostora možna le za socialna podjetja in društva s statusom v javnem interesu«, pomemben kriterij pa je tudi »prispevek dejavnosti za MOL«. Skrbi jih tudi »pomanjkanje nadzora nad tem, ali se dejavnost, za katero se zaprosi, dejansko izvaja oz. prostor uporablja v skladu s prvotnim namenom« (Vrbica, 2015, str. 13–14). Že ta analiza daje povsem jasno vedeti, da uporaba Roga nikakor ne izpolnjuje pogojev, ki jih za brezplačno, neprofitno rabo določa MOL.

¹⁹⁸ Kaj se je v pravnem smislu zgodilo takrat, analiziramo v nadaljevanju.

¹⁹⁹ Za razjasnitev, kaj je imela pri tem LB Leasing d. o. o., glej poglavje o zgodovini Roga.

obstoječe, v prostorih Roga niso bile več dejavne, zato je bila tožba brezpredmetna in jo lahko bolj kot kaj drugega razumemo kot taktiko zastraševanja.

6. 5. 2 Skupščina Avtonomne tovarne Rog – odraz rogovske ideje začasnosti

Z dilemo neobstoja subjekta, proti kateremu bi lahko pravno ukrepala, se je torej mestna občina soočala vse od zasedbe Roga. Ideja skupščine kot oblike organiziranosti, katere delovanje opisujemo v nadaljevanju, je bila tako radikalno tuja, da je pogosto prihajalo do nerazumevanja že na tej ravni, da lahko posamezni uporabniki Roga z mestno občino vstopajo zgolj v neodločevalske odnose, torej ne kot nekdo, ki lahko sprejme določeno odločitev ali dogovor, temveč kot nekdo, ki lahko sporočilo občine prenese na skupščino, ki bo odločala o nadaljnjih korakih, oz. da lahko občini zgolj prenese vnaprej dogovorjeno sporočilo uporabnikov.²⁰⁰ Prav tako so bile pogoste težave s tem, da so rogovci na srečanja s predstavniki MOL praviloma prihajali v večjem številu in da so se pogosto menjali.²⁰¹

V ozadju zasedbe Roga je bila torej eksperimentalna ideja o začasni rabi, ki pa se je odražala tudi v notranji organiziranosti. Osnovne smernice delovanja so zato, če so hoteli zasedbeniki ostati zvesti ideji, morale slediti pretočnemu in nastajajočemu konceptu, ki je zahteval radikalno odprtost in prevpraševal razumevanje lastnine. To ne bi bilo mogoče, če bi uporabniki ostajali znotraj uveljavljenih in preizkušenih načinov sprejemanja odločitev ali konstituiranja subjektov delovanja. Če so se želeli izogniti uradnemu članstvu in ustanoviteljstvu (kot ju poznajo društva, zavodi, klubi, politične stranke), so se morali zateči v drugačno, neformalno kolektivno obliko organiziranosti, ki pa kljub svoji navidezno (in pogosto tudi dejstveno) kaotični naravi ne bi pretirano odstopala od vnaprej dogovorjenega načina oz. osnovnih načel delovanja, ki bi bila dovolj prilagodljiva, prožna in odporna na zunanje vplive²⁰² in bi ji hkrati priznavali

²⁰⁰ Občasno so se zaradi notranje neuskkljenosti rogovcev dogajale tudi kršitve tega nepisanega pravila. Verjememo, da so bili predstavniki MOL zato v nekaterih situacijah v dilemi, ali imajo določeni pogovori sploh legitimnost in so nezlonamerno mislili, da jih imajo; do komunikacijskih šumov torej ni prihajalo le zato, ker bi MOL ne razumela načel delovanja skupščine, ampak so bili zanje včasih odgovorni tudi posamezni rogovci. V enem od takih primerov so rogovci pozno jeseni 2015 pravzaprav tudi dobili namig o tem, da se za 2016 pripravlja poskus izselitve (glej poglavje o dogajanju leta 2016). To seveda ne pomeni, da bi skupščina posameznim rogovcem ali rogovskim kolektivom kakorkoli preprečevala individualna dogovarjanja ali sodelovanja z mestno občino; ta so bila pogosta, saj so se posamezniki, v Rogu delujoča društva in ostali subjekti s svojimi dejavnostmi prijavljali na občinske razpise, vstopali v projektna sodelovanja itd. Niso pa imeli ti posamezniki oz. kolektivi pooblastila za dogovarjanje o usodi Roga kot celote – odločitve v zvezi s tem so morale biti prejete prek skupščine.

²⁰¹ To je lahko rogovcem tudi škodilo. Tako je na primer mogoče iz odzivov mestne občine leta 2019 kot enega od razlogov za propadla pogajanja leta 2016 in 2017 razbrati, da je bilo menjanje pogajalcev problem; včasih namreč novi pogajalci niso vedeli, na kateri točki so pogajanja sploh obstala. Argument lahko razumemo kot legitimni ali ne, vsekakor pa bi se ga mestna občina ne mogla poslužiti, če bi bila pogajalska skupina s strani rogovcev stabilnejša oz. če bi se rogovci konsistentneje in izčrpnije obveščali o napredovanju pogajanj.

²⁰² Da bi bila torej »rezilientna«, kot pravi neroden prevod angleškega *resilience*. Za razpravo o pojmu glej Evans in Reid, 2014.

legitimnost tako rogovci kot mestna oblast in širša javnost. Tako so oblikovali osrednje odločevalsko telo Roga, ki so ga, tudi po zgledih s tujine, imenovali preprosto *skupščina*.²⁰³ Skupščina je torej telo, ki nima formalnopravnega pripoznanja, a znotraj Roga opravlja funkcijo edinega legitimnega odločevalca o skupnih zadevah²⁰⁴ – in zahteva rogovcev je vedno bila, da jo kot tako pripozna tudi mestna oblast. Sočasno pa to telo deluje zelo konkretno; je prostor srečevanja vseh rogovcev in tistih, ki to še želijo postati, imajo za takó organizirano skupnost kakšen predlog ali pa so z njo povezani kako drugače. Je torej zbor vseh tistih, ki si na njem želijo sodelovati, skliče pa jo lahko katerikoli rogovec.²⁰⁵ Takšna fleksibilna struktura brez ustanoviteljev in z nedefiniranim, zelo pretočnim članstvom je skladna z idejo skupnega, utelešeno v začasni rabi, kot so jo razumeli prvi uporabniki. Nasprotuje namreč lastninskemu razumevanju prostora in pravic, ki jim imamo v odnosu do njega: če se lahko skupščine udeleži vsakdo, ki s tem postane del Skupščine – torej edinega legitimnega odločevalskega telesa, ko govorimo o upravljanju kompleksa –, potem si nihče ne more vzeti pravice do ekskluzivnega upravljanja posameznega prostora, ki je značilno za lastninska razmerja. Skupščina je bila tako od samega začetka zamišljena kot prostor spoznavanja novih potencialnih uporabnikov in uporabnic ter njihovih idej, pa tudi presojanja o tem, kateri del tovarne oziroma katera stavba bi bila za predstavljeno dejavnost najprimernejša. Ker je kompleks zavzela manjša skupina, je bilo prostora v začetku na pretek in ker je šlo za »razpiranje prostora, ki je bil vzet multitudini«, za »dejanje reappropriacije« (Kurnik in Beznec, 2009, str. 37), je Rog vabil in privabljal vse tiste, ki so nekje v biopolitičnem pridobitniškem krogotoku idej izpadli in so v tem smislu prihajali s kulturne, družbene in politične margine. Šlo je torej za dvojno gibanje: po eni strani za fizično manifestacijo ideje začasne rabe, po drugi pa za poskus gradnje nove skupnosti brez koncepta lastnine,²⁰⁶ skupnosti, katere temelj predstavlja skupno. V tem kontekstu moramo tudi razumeti

²⁰³ Jezikoslovno gledano, gre hkrati za (stvarno) občno in (stvarno) lastno ime; skupščina označuje tip organiziranosti oz. dogodka, Skupščina pa specifično rogovsko odločevalsko telo – za katerega se je pogosto uporabljala tudi katera od verzij podaljšanega imena, npr. Skupščina (začasnih) uporabnikov in uporabnic tovarne Rog, Skupščina Avtonomne tovarne (AT) Rog itd.

²⁰⁴ Čeprav nima, kot opozarja Pečar (2017, str. 23), izvršilnih mehanizmov, ki bi posameznike zavezovali k spoštovanju dogovorjenega. V tem smislu se je vedno računalo na dobronamernost (*bona fides*) uporabnikov in uporabnic.

²⁰⁵ To v zadnjih letih praviloma stori tako, da jo predlaga na skupni listi elektronskih naslovov RogoMotion, občasno se natisnjena obvestila o skupščini (večji letaki) polepijo po tovarni – da zanjo izvedo tudi tisti naključni obiskovalci oz. uporabniki, ki niso vključeni na listo in do katerih informacija ni prišla po drugih kanalih (ustno). V preteklosti so obstajala različna pravila za sklic skupščin, vezana predvsem na pravočasno obveščanje o terminu in kanal, po katerem naj bo sklicana; nekaj časa je bil določen redni mesečni termin. Vsa ta pravila so seveda fleksibilna, predvsem v kriznih časih dogovorjena tudi *ad hoc*. Legitimnost skupščin (torej dogodkov, ne telesa!) je bila pod vprašajem takrat, ko je bila sklicana po neustaljenih kanalih oz. na način, ki takrat ni bil pripoznan kot legitim, ko zanjo večina uporabnikov ni vedela ali ko je delovala netransparentno, ko torej ni bilo jasno, kakšni so nameni sklicateljev.

²⁰⁶ Formalnopravno je lastnica seveda Mestna občina Ljubljana. Ko govorimo o tem, da so rogovci gradili skupnost brez koncepta lastnine, ne oporekamo temu pravnemu dejstvu, temveč opisujemo ravnanje rogovcev, ki so želeli

začetno idejo o tem, da se prostori ne bi zaklepali, ki smo jo že obravnavali v poglavju o začasni rabi. Ta praksa je bila mogoča v prvih mesecih, ko so se prostori čistili in urejali, pozneje, ko so posamezniki ali kolektivi vložili določena sredstva v njih, pa je izzvenela; to je pravzaprav razumljivo, saj je bil Rog tako odprt, da je lahko vanj vstopil vsakdo, in torej ni šlo zgolj za vprašanje zaupanja med takratnimi uporabniki in uporabnicami, ampak za povsem pragmatično zaskrbljenost zaradi potencialnih kraj naključnih obiskovalcev, ki ne bi spoštovali pravil rogovske skupnosti.

In tu pravzaprav trčimo v zanimiv paradoks. Kolikor so prvi uporabniki poskušali uveljaviti način delovanja, ki ne bi temeljil na lastninski oz. posestniški logiki, pa so to poskušali storiti z vključevanjem vseh tistih, ki so v Rog vstopali iz družbe, v kateri je ta logika prevladujoča, in ki niso nujno delili istih izhodišč.²⁰⁷ Seveda je bila ta absolutna odprtost edini način za možnost vzpostavitve radikalne prakse in resnične kritike obstoječih razmerij; če bi prvi rogovci namesto tega začeli graditi zaprto skupnost, nadzorovali vstopanje v kompleks, sprejeli vase samo povabljenca, bi nasprotovali temeljni ideji, s katero so v prostor sploh vstopili. Ker so tej ideji sledili, pa so izza zidov, kjer veljajo drugačna pravila, skupaj z novimi uporabniki začela v Rog prodirati teritorialna vprašanja in dileme, kako ravnati v primerih, ko pridejo v Rog uporabniki, ki ne sprejemajo splošnih rogovskih pravil ali pa jih deklarativno sprejemajo, a v praksi ne spoštujejo. Posebej zato je bilo relevantno, da ima Skupščina kot ključen element organiziranja rogovske skupnosti svojo legitimnost in da jo kot takšno pripoznajo že aktivni rogovci – ker ni bila nikoli zgolj operativne narave, temveč je delovala tudi kot forum prenosa, razlage in uveljavljanja ideje o skupnem ter poskušala militi teritorialne spore znotraj samega Roga, ki niso bili nobena redkost. Kljub zaklepanju vrat je bil namreč Rog, ta paradigmatski primer privatizacije v obdobju tranzicije, še vedno mišljen kot prostor družbenega eksperimenta – kako znotraj družbe, v kateri prevladuje koncept lastnine, graditi solidarnostno strukturo deljenja in

znotraj kompleksa minimizirati možnosti, da bi posamezniki ravnali kot lastniki. Ne gre torej za pravni koncept lastnine, ampak za koncept lastnine kot načina delovanja oziroma upravljanja. Razlika med tema konceptoma pa pravzaprav obstaja tudi v pravu, čeprav gre za nekoliko drugačen poudarek, ki nima toliko opraviti z načinom delovanja kot z dejansko rabo. Gre za razlikovanje med lastninsko in posestno pravico, ki sta bili tudi v središču pravnih postopkov, v katerih so se rogovci nasproti MOL znašli po poskusu evikcije leta 2016. Končna odločitev je bila seveda v prid lastnice, saj je v pravni hierarhiji lastninska pravica nadrejena posestni, pa vendar je sodišče rogovce, ki so vložili vlogo za posestno varstvo, pripoznalo kot posestnike.

Zanimivo idejo v zvezi s tem, kako bi se lahko obstoječe stanje poskušalo prenesti v pravo, je na eni od okroglih miz, ki so jih leta 2016 pripravili rogovci, podal ustavni pravnik Andraž Teršek. Terškov predlog je bil, da bi uporabniki in uporabnice na podlagi vloženega dela v vseh letih zasedbe od mestnih oblasti zahtevali ne samo pripoznanje, da so s tem pripomogli k oživitvi mestnega predela, temveč tudi kompenzacijo za to (glej posnetek »Rog postaja mesto ...«, 2016). Predlog je zanimiv, ker posredno naslavlja vprašanje apropiacije skupnega. Če želi MOL dokončno gentrificirati Rog, torej apropiirati delo biopolitičnih delavcev, naj za to – plača.

²⁰⁷ Zato se je tudi ideja začasne rabe tako zelo predrugačila in se iz političnega spremenila v operativni koncept.

medsebojne pomoči?

V Rog so torej počasi prihajali novi uporabniki in uporabnice, ki so preko skupščine pridobili svoje prostore in začeli z delovanjem in kljub neugodnim pogojem se je kompleks kaj kmalu dodobra zapolnil. Natančen popis zapoljenosti prostora so uporabniki izvedli šele konec leta 2015 in začetek leta 2016, ko sta se temu delu posvetila dva od uporabnikov,²⁰⁸ zato ne moremo podati povsem natančne slike vseh dejavnosti in zasedenosti prostorov do takrat (pa tudi pozneje ne). Sčasoma in skladno z zgoraj vzpostavljenim paradoksom je namreč pravilo, da se prostori dodeljujejo na skupščini, povsem spontano dopolnilo novo pravilo. Če bi kdo rad gostoval v nekem že uporabljanem prostoru ali pa ga od trenutnih uporabnikov prevzel, potem to ni stvar skupščine, ampak posameznika oziroma kolektiva, ki s tistim prostorom upravlja in za katerega se predpostavlja, da je toliko zvest rogovskim načelom, da jih ne bo kršil.²⁰⁹ Tako se je sprejemanje odločitev decentraliziralo, nekateri procesi pa so se pospešili; rogovske skupščine so bile namreč (ali pa ravno zato) sklicane in se odvijale vedno redkeje, zato je bilo na njih tudi vedno manj časa in prostora za razprave, vezane na posamezne prostore – vsaj ne, dokler v njih ni prišlo do kakšnih težav ali pa dokler niso dogajanja v njih kot problematičnega zaznali drugi uporabniki.²¹⁰ Skupščina je bila tako razbremenjena odločanja o posameznih prostorih in se je posvečala upravljanju skupnih zadev in soočanju s skupnimi težavami.²¹¹

²⁰⁸ Izdelala sta t. i. portfolgio; eden od pogosto slišanih argumentov za poseg v avtonomno rogovsko skupnost s strani mestne občine je namreč bil, da je »Rog prazen prostor«. Popis prostorov je tako primarno služil dokazovanju, da temu ni tako in je bil ena od taktik boja proti evikciji, o kateri so rogovci obširno razpravljali tudi na listi RogoMotion in skupščinah. Pečar, eden od pobudnikov portfoggia, leta 2017 povzema: »Na območju Avtonomne tovarne Rog je trenutno dejavnih okoli 15 stalnih kolektivov ali približno 50 posameznikov, ki predstavljajo jedro širšega kroga uporabnikov, ki šteje nekaj sto ljudi in nadalje nekaj tisoč obiskovalcev, občasnih uporabnikov in podpornikov. Na območju lahko najdemo 52 aktivnih prostorov, kjer se odvijajo zelo raznolike dejavnosti.« (Pečar, 2017, str. 22) Za pregled stanja v letu 2017 glej Pečar, 2017, str. 44–66, pa tudi Tomsich, 2017.

²⁰⁹ Relativno pogosto se je izkazalo, da je tako zgolj na točki razumevanja, katere vsebine niso zaželeno (torej vsebine, ki bi izključevale na podlagi barve kože, nacionalnosti, hendikepa, spola, spolne usmerjenosti itd.), ne pa tudi na ravni tega, kako naj bi Rog deloval v smislu ustvarjanja skupnega in boja proti lastninski logiki.

²¹⁰ Tako se je relativno kmalu zgodilo, da ni bilo več vedno in povsem jasno, kdo je uporabnik nekega prostora, še posebej to velja za manjše prostore, v katerih so delovali posamezniki, ki so prostor pogosto prepustili znancem, prijateljem, kolegom. Kolektivi oziroma posamezniki, ki so prostore predajali oziroma imeli v njih za daljša obdobja goste ali pa sklepali dolgotrajnejše sodelovanje, naj bi se sicer kljub tej avtonomiji znotraj avtonomije držati nekaterih pravil, ki jih je določala skupščina (skrb za okolico prostora, neoviranje drugih, neprofitnost itd.), vendar temu ni bilo vedno tako; nekateri posamezniki so začeli v prostorih kovati dobičke, ki so presegali višino sredstev, potrebnih za sprotno delovanje prostora (nakup bencina za agregat, kurjave, popravila opreme itd.). Zaznani so bili tudi primeri oddajanja prostorov, v kar je Skupščina sicer intervenirala, vendar brez ali pa le z delnim uspehom; takšne težave so bile praviloma prav s posamezniki, ki v prostor niso vstopili preko skupščine in ji zato niso priznavali legitimnosti. Včasih je tudi do same zaznave problema prišlo zelo pozno, še več časa pa je preteklo do njegove obravnave.

²¹¹ Ena od takšnih skupnih težav, ki je proti koncu dobivala že kar epske in surrealistične razsežnosti in ki je bila ena od prvih skupnih infrastrukturnih intervencij po dolgem času, je bila zamašitev kanalizacije. Njeno odmaševanje pri tako velikem kompleksu je v vsakem primeru zahtevna operacija, ki jo mora opraviti specializiran servis; v primeru Roga pa je dodatno težavo predstavljalo dejstvo, da nihče ni vedel natančno, kako je kanalizacija

Po nekaj letih delovanja in po tem, ko so bili posamezni prostori že zasedeni in se je pridobivanje novih prostorov zvedlo na gostovanja oziroma prevzemanja že obstoječih prostorov, je postala Skupščina šibko telo, dokler ni v nekem trenutku povsem izzvenela. Tako v določenem obdobju, ki ga lahko grobo umestimo med prvo polovico leta 2009 in prvo polovico leta 2013, skupščin sploh ni bilo.²¹² Situacija na terenu se je v teh letih precej spremenila: novi uporabniki so v kompleks vstopali prek individualnih dogovorov, nekateri dolgotrajnejši uporabniki in tisti, ki so bili prisotni v prvih mesecih in letih, pa so se umaknili; svoje prostore so prepustili zanamcem ali pa jih preprosto zapustili. V tovarno so vstopali novi kolektivi, študenti ter mlajša generacija družbenih teoretikov, performerjev, glasbenikov in vizualnih umetnikov.

V tem vmesnem obdobju je, vsaj v spominu zgodnejših uporabnikov – za vse pač, kot je zdaj že jasno, nikakor ne moremo trditi – sicer še vedno obstajala ideja Skupščine kot odločevalskega telesa, vendar ta ni bila udejanjena; je pa še imela toliko legitimnosti, da se je ob ponovni vzpostavitvi srečanj ni prevpraševalo. Skupščine so se kot prostor iskanja novih rešitev skupnih težav ponovno vzpostavile zaradi tihe grožnje evikcije, informacije o kateri so od zunanjih podpornikov prišle na uho nekaterim uporabnikom. Jeseni 2013 se je namreč sklenil evropski projekt Second Chance, ki se ga je MOL udeležila z idejo Roga kot centra sodobnih umetnosti (glej poglavje o kreativnih industrijah in Rogu), hkrati pa se je na ravni občine začelo govoriti o potrebi po prostoru za kreativne industrije, tj. o centru kreativnih industrij. Ti dve okoliščini sta v kombinaciji s takrat še aktualno vsebino zmagovalne rešitve arhitekturnega natečaja iz leta 2009, po katerem naj bi bila večina prostora v Rogu namenjena zasebnim, komercialnim storitvam, le manjši del pa ateljejem, v rogovcih vzbudili sumničenje, da namerava MOL center kreativnih industrij umestiti prav v Rog. Vprašanje seveda ostaja, koliko je bila grožnja realna,²¹³ je pa ne glede na to prinesla s sabo oživitev Skupščine, kar je

sploh speljana, pa tudi načrti, ki so jih imeli na občini, so bili nepopolni in močno zastareli. Rogovci so tako več mesecev zbirali denar za to sanacijo, v tem času pa se je problematičnega območja, kjer so fekalne vode občasno prihajale tudi na površje, prijelo hudomušno ime »Lago di Mierda«. O tem rogovci pišejo na listi RogoMotion, dogajanja pa se dobro spomnim tudi sama avtorica.

²¹² To obdobje je nemogoče natančno določiti, saj o njem ne obstajajo skupni zapisi. Zadnji zapisnik na spletni strani *tovarna.org* je iz leta 2009, zato sklepamo, da se je sklicevanje skupščin prenehalo takrat. Avtorica se tega trenutka kljub stalni prisotnosti v kompleksu, katere podlaga je bila aktivnost znotraj gibanj Socialnega centra, ne spomnim in ga ne morem časovno umestiti. Zagotovo pa je, da so se skupščine začele ponovno sklicevati leta 2013, ko se jih je udeleževalo manjše število posameznikov. Sama nisem bila med njimi, so pa bili redno prisotni nekateri aktivisti Socialnega centra. Da so bile te skupščine zagotovo ponovno uvedene leta 2013 poleg korespondence o problemu »Lago di Mierda« z liste RogoMotion dokazuje skupna izjava iz tistega obdobja *Če je mesto lepo, še ne pomeni, da se imajo v njemu vsi fajn* (glej Aktivni uporabniki bivše tovarne Rog, 2013). Na dokument me je opozorila sorogovka Sara Pistotnik, za kar se ji zahvaljujem.

²¹³ Leta 2014 je bil v sklopu Muzeja za arhitekturo in oblikovanje ustanovljen Center za kreativnost (CzK), »interdisciplinarna platforma, ki povezuje, promovira, predstavlja in podpira dejavnosti in razvoj kulturnega in

bilo posebej pomembno ob poskusu evikcije leta 2016. Uporabniki, ki so v prostor vstopili v letih, ko Skupščina ni bila aktivna, do njene ponovne vzpostavitve večinoma niso imeli izkušnje in občutenja Roga *kot celote*, temveč so ga dojemali kot prostor, v katerega je umeščena dejavnost, pri kateri sodelujejo, oz. kot prostor, v katerem lahko ob posredovanju znancev najdejo kotichek zase. Do povezovanja je prihajalo na ravni kolektivov in posameznikov, skupna razprava o odnosu med mestno občino in uporabniki je zamrla, koncept začasne rabe pa je bil skoraj nekoliko pozabljen: kot smo analizirali v prejšnjem poglavju, so ga starejši uporabniki začeli uporabljati kot operativen koncept, mlajši pa včasih zanj niti niso vedeli oz. je bil njihov angažma v prostoru tako prehodni, da za njih ni bil relevanten.

Posledično je imela na novo vzpostavljena Skupščina drugačno dinamiko od tiste, ki je obstajala do leta 2009. Če se je zasedba Roga začela s skupščinami in so se posamezni prostori vzpostavili pozneje, pa je šlo tu za obraten proces – že obstoječi prostori so se začeli na podlagi umeščenosti v Rog ponovno združevati v Skupščino. Razprava tako ni bila več vezana na Rog kot radikalno odprt in nedefiniran koncept, temveč je izhajala iz obstoječega stanja – iz dejstva razparceliranosti, narave obstoječih prostorov, prepoznavnosti in legitimnosti, ki jo je imela zasedba v javnosti. Iz liste RogoMotion je razvidno, da so skupščine jeseni 2013 ponovno resnično zaživele: na njih se je organiziral oktobrski dan odprtih vrat (ki je ponovitev doživel marca 2015, ob deveti obletnici zasedbe), veliko je bilo povpraševanja po novih prostorih, pa tudi ukvarjanja z vsakdanjimi težavami, ki jih je prinašalo delovanje ob slabih infrastrukturnih pogojih²¹⁴ ter razreševanja nestrinjanj s posameznimi uporabniki, ki niso želeli upoštevati že tako ohlapnih pravil delovanja. Redno srečevanje je pomenilo, da se je ponovno začela graditi trdnejša skupnost, ki se je lotila tudi manjših skupnih projektov, močnejše pa se je povezala ob začetku krize na balkanski migracijski poti, ko je bila AT Rog eno od središč organiziranja militantnega raziskovanja, dela na terenu ter tudi humanitarne pomoči.

Ponovna gradnja rogovske skupnosti je s sabo prinesla tudi vnovično tematizacijo položaja Roga v odnosu do mestnih oblasti. Obstoječa rogovska kompozicija je začela iskati svoje

kreativnega sektorja (KKS) v Sloveniji« (CzK, b. d.). Del te platforme so Center za kreativne industrije Maribor, Društvo za sodobno kulturo Fotopub, Inštitut za transmedijski dizajn, Umetnostna galerija Maribor, Zadruga Živo mesto, Naravoslovnotehniška fakulteta, Ravnikar Gallery Space, Motovila, Circular Change, Poligon, RogLab, Slovenski glasbenoinformacijski center in Zavod Big (ibid.). Država je prostor za kreativne industrije tako našla drugje, ni pa izključeno, da v igri ni bilo tudi območje tovarne Rog.

²¹⁴ Poleg že omenjenega problema »Lago di Merda«, začnejo rogovci februarja 2015 naslavljeni tudi problematiko statičnosti enega od prizidkov in toksičnosti galvane (del pritličja glavne stavbe), v kateri so po koncu proizvodnje ostali določeni nevarni kemijski elementi. V bazene se je skozi leta nakapljala deževnica in ustvarila zmes, ki ni nedolžna. Rogovci se tega problema zavedajo in so se poskušali o možnosti sanacije pogovarjati z občino, vendar do rezultatov ni prišlo. Pozneje, v času poskusa evikcije, je bila toksičnost galvane in njena sanacija eden od glavnih argumentov MOL za izselitev uporabnikov Roga.

interpretacije tega, zakaj in kako je njihov rogovski angažma relevanten za širšo skupnost, pri čemer pa se ni več opirala na idejo začasne rabe: to namreč ni bila ideja posameznikov, delujočih v tistih letih, ki so vstopili v prostor, za katerega se je zdelo, »da je tam od vedno«, ampak ideja njihovih predhodnikov.²¹⁵ Do tega premika po našem mnenju ni prišlo samo zaradi notranje dinamike po tem, ko so propadla pogajanja v prvih letih, ampak zato, ker je mlajša generacija uporabnikov v Rog vstopila s povsem drugačnimi izkušnjami in občutenjem širše družbe in svojega položaja v njej. Prvi uporabniki so Rog prepoznali kot možno točko kritike tranzicijskih procesov, v katerih so se zaradi prestrukturiranja in privatizacije na novo vzpostavljali oblastniški in upravljavski odnosi.²¹⁶ Zato je bil Rog zanje primarno prostorski koncept, eksperiment, kako bi lahko tranzicija potekala drugače, tako da bi namesto privatiziranih ustvarili skupne in odprte prostore; bil je paradigma tega, kaj je šlo v 90. letih narobe in poskus iskanja novih možnosti. Po drugi strani pa je večino mlajše generacije, ki je v Rog vstopila pozneje, zaznamovalo neko drugo obdobje – obdobje zapiranja prostora za njihov angažma. To so bila leta, ko je država sprejemala varčevalne ukrepe,²¹⁷ s katerimi je zaznamovala milenijsko generacijo, ki so se ji močno zmanjšale možnosti za začetek profesionalnih in poklicnih poti; ali kot je artikuliral eden od uporabnikov (Slukan, 2016):

[Rog] je prostor, kjer se srečajo pripadniki generacije Y, rojenih po letu 1980, ki se na dnevni bazi soočajo s problemi brezposelnosti in brezperspektivnosti, kjer je redna zaposlitev zgolj tisto, za kar se ve, da so nekateri nekoč imeli. Srečajo se skupaj z mnogimi drugimi ljudmi, ki so bili soočeni z nezavidljivo situacijo že pred finančno krizo, kakor tudi s tistimi, ki jim gre malo bolje.

Velik del rogovcev deluje v kulturnem in umetniškem nevladnem sektorju, ki se je vzpostavil po osamosvojitvi države – v veliki meri ga je oblikovala prav predhodna, tranzicijska generacija!²¹⁸ –, zaradi proračunskih rezov pa so se zmanjšala razpoložljiva sredstva za njegovo širitev, zaradi česar so številni mladi ustvarjalci ostali praznih rok. Podobno velja za visokošolski prostor: zaradi proračunskih rezov, pa tudi nekaterih predhodnih ukrepov se je zmanjšala količina zagotovljenih sredstev, posledično pa možnosti za pomladitev visokošolskih zavodov. Zaradi stečajev podjetij, pa tudi vse slabših pogojev v službah javnega sektorja

²¹⁵ Rogovci so argument MOL, da je bila dogovorjena začasna raba, spodbijali z dejstvo, da do podpisa pogodbe o začasni rabi ni nikoli prišlo in da se je v vmesnem času zamenjala generacija, ki te ideje prvih zasedbenikov ni posvojila.

²¹⁶ Takole pravita Kurnik in Beznečeva: »Kar je bilo nekoč družbena lastnina, je bilo najprej nacionalizirano, da bi bilo pozneje denacionalizirano, tj. privatizirano. [...] Mestna občina Ljubljana je kompleks tovarne [Rog] najprej kupila in potem prodala in ga nato še enkrat kupila ter ga zaradi nepremičninskih spekulacij pustila praznega 15 let.« (Kurnik in Bezneč, 2009, str. 51; za podobno izpeljavo glej tudi Kurnik in Bezneč, 2008)

²¹⁷ Glej poglavje o dolgu v tej disertaciji.

²¹⁸ Za analizo kulturnih politik in vzpostavitve zasebnega, neprofitnega kulturnega sektorja v Sloveniji glej npr. Kraner, 2018.

(stagnacija plač, prehod na začasne pogodbe), je naraslo število mladih brezposelnih. Skratka, uporabniki, ki so vstopali v Rog v obdobju pred poskusom evikcije leta 2016, so vanj vstopali, ker so imeli željo po delovanju, včasih tudi že vzpostavljeno prakso, ki pa je niso imeli kje izvajati – primarna je bila torej njihova dejavnost.

Zato je nova generacija uporabnikov Roga svojo rabo legitimirala na izhodišču, da je njen angažma relevanten za družbo, oblasti pa tega ne prepoznajo. Povedni in reprezentativni so odlomki iz javnega pisma Skupščine tovarne Rog z dne 3. maja 2016 (Skupščina uporabnic in uporabnikov AT Rog, 2016):

Občina je slepa za dejstvo, da Tovarna Rog že danes predstavlja pomemben del kulturnega mozaika Ljubljane, da že je socialni, kreativni, športni in kulturni center, predvsem pa da ima kot taka ogromen potencial za prihodnost.

[...]

Uporabnice in uporabniki želimo svojim aktivnostim zagotoviti prihodnost in razvoj pod našimi pogoji, saj smo z lastnim časom, denarjem, delom, delovanjem in mislijo vzpostavili nekaj, kar je v interesu mesta, in obenem preprečili propadanje stavbe, ki jo je MOL vsa ta leta zanemarjal. Rog je v tem času postal prostor, v katerem ustvarjajo in delujejo raznolike kulturne, družbene in politične prakse, ki ves čas pronicajo tudi v druge družbene sfere in so s tem nepogrešljive za mesto in njegove prebivalce. Vsaka kultura namreč potrebuje neformalne in odprte prostore, kjer se nove in drugačne ideje ter pobude lahko realizirajo brez omejitev že vzpostavljenih ustanov.

[...]

Ljubljani ne grozi uničenje nekaj sten in streh, ampak uničenje enega večjih centrov kulturne produkcije, v katerem je svoj prostor našlo stotine glasbenic in glasbenikov, mladih filozofinj in filozofov, antropologinj in antropologov, sociologinj in sociologov, gledaliških skupin, pesniških in filmskih večerov, bralnih seminarjev, prosilcev za azil, zabav, debat in skejteric in skejterjev, aktivistk in aktivistov in simpozijev, umetnic in umetnikov, fotografinj in fotografov ter pesnic in pesnikov, vrtnarskih krožkov, cirkusantk in cirkusantov, nevidnih delavk in delavcev ter pokvarjenih in nato popravljenih koles.

[...]

Občino pozivamo, da prepozna vrednost, kvaliteto in potencial obstoječih praks ter jih infrastrukturno podpre.

Kljub temu premiku v legitimaciji prisotnosti v kompleksu, pa je ostala organizacija uporabnikov nespremenjena – še vedno je edino odločevalsko telo AT Rog Skupščina, ki je ostala povsem odprta in neformalizirana. Ta neulovljivost pa se je izkazala za enega ključnih elementov za obstoj skupnosti: mestna občina namreč ni mogla pravno ukrepati proti nobenemu

subjektu, saj ta uradno ne obstaja;²¹⁹ zato je do sodnih postopkov prišlo šele leta 2016, sprožili pa so jih sami rogovci.

6. 5. 3 Rog v letu 2016

Novembra 2015 pride do enega močnejših nestrinjanj med samimi uporabniki Roga. Tako eden od uporabnikov na RogoMotion piše o »kvaziskupščini« manjše skupine uporabnikov. Skupščina je bila razumljena za nelegitimno, saj ni bila sklicala po tedaj ustaljenih kanalih, torej preko skupne liste elektronskih naslovov. Sicer sestanki manjšega števila uporabnikov, ki se včasih poimenujejo tudi skupščine, niso nič neobičajnega in njihova legitimnost ni vprašljiva, dokler se na njih obravnavajo partikularna vprašanja, ne pa tista, povezana s celotnim Rogom.²²⁰ Za nas je ta skupščina relevantna, saj je skupina uporabnikov, ki jo je sklicala, nanjo povabila tudi župana, ki se je na vabilo (precej presentljivo) odzval in prišel skupaj z dvema sodelavkama. Če sledimo zapisu uporabnika, ki je bil nenačrtovano priča temu srečanju, je bil župan »nejevoljen, ker stvar očitno ni bila skupščina, večkrat je izrazil, da bo dal zapreti vrata [...] če ne bomo sami urejali svojih problemov. S stvarjo se občini ne da ukvarjati, rekel je, da naj delamo kar hočemo in da iskreno upa, da čimprej začnejo prenavljati,« najavil pa naj bi tudi »začetek del v prvi etapi (kar pomeni rušenje vseh objektov razen tovarne« (zapis uporabnika Roga na RogoMotion, 19. november 2015). V nadaljevanju uporabnik opozarja, da tovrstni dogodki ustvarjajo (napačen) vtis neenotnosti uporabnikov, četudi gre za nesoglasje, ki jih ima večina z nekaj posamezniki, sicer pa produkcija poteka nemoteno, odnosi pa niso konfliktni.

Po tem dogodku je nekaj mesecev tozadevno vladala tišina. Devetega februarja 2016 pa se je odvila skupščina uporabnikov (zapisnik je dostopen na RogoMotion in v osebni arhivu), na kateri se je izkazalo, da so rogovci spregledali, da jih je občina pozvala na sestanek, ki je bil zato prestavljen na 16. februarja. Zapisnik te skupščine pravi:

Ne ve se zares, zakaj je bil sklican sestanek s strani občine. Obstajata dve glavni opciji. Sestanek je samo kot odgovor na nelegitimno skupščino [...], na katero je prišel Janković [...].

²¹⁹ Po drugi strani pa so rogovci pomembnost svojega angažmaja dokazovali tudi z referiranjem na to, da so delovanje nekaterih od njih pripoznale tudi različne institucije – vključno z MOL. Recimo, društva, ki so pridobila sredstva za projekte od MOL ali različnih ministrstev, so del ali celo večino svojih dejavnosti umestile na območje tovarne Rog. V Rogu so nastale tudi pobude, ki so se pozneje razvile v prepoznavne prakse na področju novih in interaktivnih medijev (npr. Cirkulacija, Klan 1107). Rog je na povabilo uporabnikov obiskala skupina evropskih poslancev, z migrantskimi delavci se je v Rogu srečal predsednik države, obiskal ga je tudi komisar Sveta Evrope za človekove pravice. Ker pa prijavitelji na omenjene razpise niso bili formalno upravitelji Roga in so vanj zgolj umeščali svoje dejavnosti – čeprav se je vedelo, da so *de facto* s prostorom bolj povezani, kot zgolj na ravni sodelovanja – oz. ker so bila povabila vedno neformalne narave, pa MOL tega ni mogla uporabiti v pravne namene.

²²⁰ Takšen primer bi bila denimo skupščina uporabnikov glavnega objekta, kjer udeleženi obravnavajo vprašanja, vezana na ta konkretni objekt.

Druga opcija je, da je to v fazonu nedavno izdanega članka v Dnevniku [...] ²²¹ R. pravi, da formalnoppravno izgleda stvar dokaj resna. Imajo že gradbeno dovoljenje za rušenje (velja samo do junija) in ekološko sanacijo, a nimajo še dovoljenja za obnovo glavne stavbe. Po drugi strani stvar ne izgleda toliko resno, saj imajo denar komaj za začetna dela [...]. Občina je že velikokrat govorila dokaj podobno, a se ni zgodilo nič.

Uporabniki so bili na sestanku 16. februarja ²²² seznanjeni z načrti MOL: maja oz. junija naj bi se začela rušitvena dela na vzhodnem delu območja. Mehanizacija naj bi vstopila s Petkovškovega nabrežja skozi zadnja vrata (postavitev rampe), v prvi fazi pa naj bi podrli tri stavbe (o četrti se takrat še niso odločili). V letu 2017 naj bi nadaljevali z rušenjem ostalih prizidkov, prenovo 3. nadstropja glavne stavbe in ureditvijo okolice. Rogovci bi naj imeli možnost najema prostora, za kar bi se morali – tako kot vsi ostali – prijaviti na razpis, vsebine, ki ne bi ustrezale viziji novega Roga, pa bi odpadle.

Po tem sestanku je bila na poseben sestanek povabljena uporabnica ene od stavb, ki naj bi se rušile v prvi fazi. O njem je na RogoMotion poročala takole:

Včeraj sem bila na občini in izvedela nič bistveno novega, razen tega, da vsi zelo resno stojijo za svojimi plani. [...] Njihova verzija je neobhodni začetek rušenja konec maja, ker jim v nasprotnem primeru preteče gradbeno dovoljenje [...], predvsem pa so trdili, da imajo program, ki naj bi se odvijal notri – ne v smislu ljudi in konkretnih področij, pač pa da bo vse javno preko razpisov – torej tudi v tej smeri nič novega.

Kot glavni argument za rušenje je mestna občina torej navajala potek gradbenega dovoljenja – katerega pridobitev je zaradi statusa osrednje stavbe dolgotrajno in predstavlja velik finančni zalogaj. Da bi se izognili ponovnemu urejanju te dokumentacije, so želeli na občini še pred 14. junijem 2016, ko je takrat veljavno dovoljenje poteklo, vzpostaviti gradbišče in začeti z gradbenimi deli. Ker pa MOL ni imela dovolj sredstev za večje posege, je predvidena prva gradbena faza zajemala omenjene posege v manjšem obsegu: v nasprotju z zgoraj citiranim zapisnikom naj bi rušili samo dva (in ne treh) pomožna objekta na vzhodni strani kompleksa, pri čemer sta bila takrat oba v rabi. MOL je kot takega pripoznala samo enega, in sicer objekt, ki je neposredno povezan z obzidjem, v njem pa je v tistem času delovala zgoraj omenjena uporabnica, povabljena na sestanek – od nje je MOL zahtev izpraznjenje prostora. ²²³ V drugem

²²¹ Gre za intervju M. Pišek z M. Demšič, vodjo Oddelka za kulturo pri MOL, ki napoveduje, da naj bi bila gradnja novega Roga končana do leta 2019 ter da naj bi se rušitev prizidkov začela junija istega leta (gradbeno dovoljenje za rušitev in gradnjo Centra Rog je takrat MOL že imela, ni pa še imela projektne dokumentacije; v rebalansu proračuna po koncu prve polovice leta naj bi občina zagotovila dodatna sredstva za prenovo, ki jih je imela takrat zgolj 50.000 €).

²²² Iz zapisnika (dostopen na RogoMotion in v osebni arhivu) sledi, da se je sestanka udeležila delegacija 15–20 uporabnikov, župan, vodja oddelka za kulturo MOL ter še ena zaposlena z istega oddelka. Delegacija rogovcev je že »na začetku povedala, da nima pooblastil sprejemanja kakršnikoli odločitev ali sklepanja dogovorov in da je podrejena Skupščini«.

²²³ Uporabnica je prostor dejansko izpraznila in ga v upravljanje prepustila Skupščini. Stavba je bila nekaj časa v skupni rabi, potem pa je bila dodeljena migrantski skupnosti, ki je do takrat delovala v Socialnem centru – nastal

objektu je eden od rogovskih kolektivov uredil tihe prostore za goste, namenjene za delo, počitek ali pa prenočišče. Za uporabo tega prostora MOL ni vedela in ga je smatrala za prazen prostor.

Na splošno lahko rečemo, da je bil eden od problemov MOL nepoznavanje situacije na terenu. Tako so bili nekateri takrat najglasnejši občinski kritiki Roga v kompleksu nazadnje nekaj let po njegovem odprtju. Pristojni občinarji so javnost dolga leta zavajali z govorom o prazni tovarni, pa tudi na enem od zadnjih sestankov pred dogajanjem v »vročem juniju 2016« naj bi po poročanju ene od udeleženk tega sestanka župan izjavil, da so uporabniki Roga »skupina prijateljev, ki se zadržuje na dvorišču in kadi travo«. MOL je vseskozi, tudi v času po poletju 2016, vztrajal na trditvah, da je Rog zaseden le deloma, vendar pa popis rabe prostorov, ki so ga uporabniki opravili v letih 2015/2016, kaže, da je bila takrat zasedena večina površin v kompleksu, prazni so bili le nekateri manjši prostori ali deli prostorov, bodisi v glavni bodisi v ostalih stavbah. Tudi interpretacije nekaterih znanih komentatorjev in razlagalcev t. i. alternativne scene, ki so bile v občilih objavljene po nasilnemu vdoru varnostnih služb, ki jih je za izpraznitev kompleksa najela MOL, so pokazale na povsem napačno razumevanje dogajanja v Rogu. Tako naj bi bil po eni od teh razlag Rog generacijski prostor mladih upornikov, za »privilegirano mladino iz srednjih in višjih slojev« (glej Ferlič Žgajnar in Kristan, 2016), nekakšna prehodna mladostniška heterotopija, ki pa se mora zdaj umakniti resnejšim projektom odraslih ljudi. Tovrstne pokroviteljske intervencije v javni prostor, osnovane na napačnih predpostavkah in neresničnih dejstvih,²²⁴ so uporabnikom tovarne Rog in njihovim

je Second Home. Ta se je pozneje razdelil na dva dela, Second Home in Ambasado Rog. Prvi je v zgornjem delu stavbe deloval do aprila 2018, ko je prišlo do hudih nesoglasij med obema deloma migrantske skupnosti in preostalim Rogom in je bil prostor deložiran. Ambasada Rog v oktobru 2019 še obstaja.

Omenjeni konflikt velja po mnenju številnih za najtemnejši madež v zgodovini avtonomnega Roga, ki je razdelil celotno skupnost, tudi nekatere zunanje podpornike. Skupščina je poskušala v tem konfliktu delovati kot mediator, vendar to ni uspelo, saj se tisti, ki so prostor deložirali, niso odzivali na povabila na srečanja. Izgnani kolektiv Second Home je nekaj mesecev še vztrajal v Rogu, kjer je sodeloval z nekaj prostori, ki so mu izrazili podporo, sčasoma pa se je umaknil iz Roga in nadaljeval svoje delo v drugih prostorih.

²²⁴ Kdor je v letih od zasedbe le malo sledil dogajanju v tovarni, je vedel, da gre za vsebinsko in generacijsko raznolik prostor, ki ni namenjen le prostočasnim dejavnostim in nikakor ni povezan zgolj z zabavo, ampak so v njem vzniknili in delovala številna družbena gibanja (izbrisani, Nevidni delavci sveta, Svet za vsakogar, Iz-hod, Protirasistična fronta, Second Home – ta je sicer nastal nekoliko pozneje), športni kolektivi (od *brakedancer*-jev do kung fuja; tudi kolektiv, ki organizira protirasistični nogometni turnir Brcnimo rasizem), umetniki (številni med njimi veljajo za »priznane«, med njimi je recimo kolektiv Cirkulacije), časopisi (na primer Kralji ulice), v Rogu so se rojevale kooperative, študenti so organizirali debatne in bralne krožke ter predstavitve, uprizarjale so se gledališke predstave (vse od takšnih, ki so nastale v samem Rogu, pa do gostovanja kranjskega Prešernovega gledališča), delovala je ambulanta za posameznike brez zdravstvenega zavarovanja (predvsem begunce) itd. Tudi organizacija koncertov in podobnih dejavnosti, ki se praviloma povezujejo z zabavo, je zahtevala marsikatero spretnost in za organizatorja nikoli ni bila zgolj zabava.

podpornikom še posebej stopile na žulj, zato so se nanje odzvali (glej npr. Slukan, 2016).²²⁵

Uporabniki in uporabnice Roga se z zahtevami mestnih oblasti, da naj prostor preprosto izpraznijo, seveda niso strinjali, predvsem zaradi vsebine načrtov za to območje – okoli katerih vlada konsenz, da so za uporabnike nesprejemljivi, saj ne upoštevajo obstoječega stanja ter so izrazito gentrifikaški. Spomnimo, da je bil začetni impulz za samo zasedbo kritika procesa tranzicije in privatizacije, s tem pa opozarjanje na potencial praznih prostorov. Načrti MOL za Rog so nadaljevanje iste logike: iz prostora naj bi se iztržilo čimveč, ne glede na družbeni učinek. Posebej problematično je bilo v danem trenutku tudi dejstvo, da MOL ni imela dovoljšnjih finančnih sredstev za kaj več kot vzpostavitev gradbišča, zato bi se poseg občine po ugibanjih uporabnikov verjetno zaključil z gradbeno jamo.²²⁶

Tako so se začeli rogovci in njihovi podporniki pripravljati na intervencijo mestnih oblasti; kot najpomembnejšo nalogo so določili pridobivanje zunanje podpore in ustvarjanje vzdušja, v katerem bodo tudi do tedaj nevtralni opazovalci uvideli, da je Rog pomemben za mesto. Pri tem so uporabili različne strategije: priprava portfelja, katerega namen je bil predstavitev dejavnosti, da bi tako omajali splošno prepričanje, da je Rog prazen; iskanje zavezništov med sosedi, pri četrtni skupnosti in lastnikih manjših lokalov v okolici; iskanje podpore pri strokovnih združenjih, sorodnih pobudah in nevladnih organizacijah iz regije in širše;²²⁷ vabljenje na okrogle mize, predavanja in druženja, ki so bila vedno rogovska stalnica, vendar je zanje vedel le ozek krog ljudi; pozivi k podpisu peticije; pisanje javnega pisma mestni občini; dogovarjanje s svetovno znanim grafitarjem Blujem za poslikavo pročelja glavne stavbe, ki naj tako pridobi na umetniški vrednosti; vabilo prijateljskim organizacijam, kot je npr. festival Ana Desetnica, da naj svoje dejavnosti izvajajo v AT Rog; in tako dalje. Posebej pomembna je bila medijska kampanja, s katero so rogovci začeli takoj po februarškem sestanku, usmerjena pa je bila po eni strani v komunikacijo z javnostmi prek tradicionalnih medijev, ki so poročali o grožnji evikcije in o organiziranih dogodkih, po drugi pa v delovanje na spletu, tj. v objave na različnih spletnih straneh in aktivnosti na družbenih omrežjih (glej predvsem stran Ohranimo tovarno Rog na spletnem družbenem omrežju Facebook). Ker je bil Rog dolga leta v prvi vrsti produkcijski

²²⁵ V tem konkretnem primeru je najbolj zbudlo dejstvo, da velja intervjuvanec, ki je tako napačno ocenil situacijo v Rogu, za avtoriteto na področju alternativne kulture, zato ima njegovo mnenje veliko težo. Zakaj je podal takšno površinsko in neinformirano oceno, je nemogoče vedeti, nadejamo pa se, da to ni povezano z v javnosti ne povsem ozaveščenim dejstvom, da je bil med letoma 2006 in 2018 mestni svetnik na županovi listi.

²²⁶ Ta predpostavka je tudi temelj za enega najbolj znanih gesel rogovcev iz tistega časa:

»Roga ne damo
za gradbeno jamo.«

²²⁷ Pisma podpore so dostopna na spletnih povezavah <http://atrog.org/o-nas/pisma-podpore> in <http://komunal.org/teksti>.

prostor, uporabniki niso veliko vlagali v njegovo dobro ime in prepoznavnost onkraj ozkega kroga posameznikov s podobnimi interesi; tudi tisti, katerih delovanje je bilo primarno obrnjeno izven Roga – na primer aktivisti gibanj – so v javnih pojavljanjih pogosteje kot Rog omenjali ime gibanja, ne da bi ga posebej oz. eksplicitno povezovali z Rogom. Posledično splošna javnost Roga večinoma ni poznala, če pa že, je bilo to zaradi prostorske bližine in je imela do njega prej kot pozitiven negativen odnos, saj ni vedela, kaj natančno se v njem dogaja. Zato je bila takratna kampanja večinoma usmerjena v seznanitev z vsebinami in boj s predsodki o tem, za kakšen prostor gre. Skratka, ideja je bila preseči (navidezno) zaprtost Roga, do katere je nenačrtovano prišlo skozi leta, po koncu začetne, povsem odprte faze. S ponovnim odpiranjem, ki je bilo tokrat sicer razumljeno precej drugače kot na začetku zasedbe, so poskušali rogovci pritegniti nove uporabnike.²²⁸ Javna podpora je bila še posebej pomembna, če so želeli AT Rog braniti s stališča pravice do tega, da o razvoju mesta odločajo sami občani; in to je bilo tudi sporočilo protesta, ki so ga pripravili v maju.

Po 1. juniju 2016 je bila komunikacija med AT Rog in MOL, ki je tistih mesecih potekala na sestankih in poskusih pogajanj, prekinjena. Rogovci so si bili enotni, da bodo intervencije in posege oblasti pasivno omejevali, tj. fizično preprečevali s telesom, vendar pri tem ne bodo ravnali agresivno. V ponedeljek, 6. junija 2016, malo po tretji uri zjutraj, je del nočne rogovske straže prebudilo rohnjenje bagra. Zgodilo se je, kar so uporabniki in uporabnice tovarne Rog na podlagi preteklih izkušenj avtonomnih prostorov v podobnih situacijah tudi pričakovali:²²⁹

²²⁸ Pri tem so se soočali z nekaterimi dilemami, na primer o tem, kako bi na javno podobo vplivala vnaprej postavljena barikada na glavnem vhodu. Ker je to fizična ovira, deluje na tistega, ki ne pozna razloga zanjo ali ki ni sodeloval pri postavljanju, zastrašujoče, kot vojna napoved. To bi utegnilo imeti obraten učinek od zelenega. Zato so se rogovci kljub njeni praktičnosti (vsaj začasna upočasnitev vstopa na območje) odločili, da je ne postavijo, da pa pripravijo potrebne materiale, da bi jo lahko ob poskusu evikcije čimprej sestavili. Barikada, ki je nastala na dan dejanskega poskusa evikcije, je bila na koncu sestavljena iz različnih elementov, od kosov pohištva do kipov ljudi v naravni velikosti. Rogovci so jo odstranili, ko so bili prepričani, da je nevarnost prihoda gradbenih strojev minila.

²²⁹ Šlo je predvsem za spomin na rušenje objekta Mala šola v AKC Metelkova mesto. Leta 2001 so že omenjeni Axt und Kelle (gl. opombo št. 162) v sklopu svojega gostovanja na Metelkovi invenerirali v več objektov: Abram (2013, str. 100) poleg gradnje Male šole omenja še postavitev dela razglednega stolpa, notranjo ureditev poznejše Menze pri Koritu, dvoriščne klopi in mize, prvo ureditev sob v poznejšem hostlu Celica in nadstrešek nad Črno kuhinjo. Mala šola je bila manjši prireditveni objekt v t. i. Hajlends parku, na severni strani stavbe Hlev oz. Mali hangar, namenjen predvsem pogovorom in predstavitvam. Ime je dobil v spomin na Šolo, večji objekt, ki je bil postavljen vzdolž osi sever-jug med stavbama Hlev in Lovci in ki so ga prvi metelkovci uporabljali vse do njegovega rušenja leta 1997, ki je sledilo požarni nesreči (ibid.). No, kmalu po postavitvi Male šole so se zaradi črne gradnje oglasile inšpekcijske službe in zahtevale odstanitev oz. legalizacijo objekta; ker se ni zgodilo ne eno ne drugo, so leta 2005 izdale sklep o rušenju (K. L., 2005), do katerega pa ni prišlo tistega, temveč prihodnje leto, tj. 2. avgusta 2006 zgoraj zjutraj – po poročanju RTV naj bi bilo to med 5:00 in 7:00 uro (»V Mali šoli ne bo več prireditev«, 2006), glede na naslov videa Tine Drčar, umetnice, ki je bila ena od dveh avtorjev notranje poslikave Male šole, pa ob 4:50 (naslov videa je *Rušenje Male šole – AKC Metelkova mesto, 2. 8. 06 ob 4:50*; Drčarjeva je video skoraj deset let po njegovem nastanku v znak podpore ob poskusu evikcije predvajala prav v AT Rog, kot del njenega murala Črni časi – črn zid; glej Tomsich, 2017, str. 99). V vsakem primeru je to bilo dovolj zgodaj, da

mestne oblasti so sredi noči poslale delavce s strojno mehanizacijo, z njimi pa tudi zasebno varnostno službo, ki naj bi poskrbela za nemoten potek izpraznitve kompleksa in začetka del. Župan Janković je sicer na enem od srečanj pred tem vdorom napovedal, da bo prišel 14. junija ob 14. uri in 14. minutah; seveda te napovedi nihče ni razumel kot resnične, vendar pa so uporabniki in uporabnice to informacijo med kampanjo za ohranitev tovarne dovolj spretno plasirali v medije, da je kljub svoji bizarnosti obveljala za nekakšen neformalni dogovor.²³⁰ Pa tudi sicer bi nočni vdor ter dogodki ob in po tem, predvsem nasilno obračunavanje varnostne službe s takrat prisotnimi uporabniki, verjetno sprožili ogorčenje vsaj dela javnosti. Kot se je nekaj dni po obranitvi Roga pridušal naključni mimoideči, starejši gospod iz soseske: »Kdor ima čiste namene, ne pride sredi noči z bagri.«

In kaj se je sploh zgodilo tisti dan ter v naslednjih dneh? Takoj po vstopu v tovarno je bager najetega zasebnega podjetja ob spremstvu varnostne službe krenil proti stavbi, predvideni za rušenje, vendar ga je nočna straža pred tem dejanjem ustavila.²³¹ Varnostniki so pričeli z nasilnimi prijemi proti uporabnikom in uporabnicam na straži, kar so nekateri od prisotnih tudi posneli; posnetki so se hitro razširili po spletu. Eden od uporabnikov, ki se ni hotel umakniti izpred bagera in je sedel na tleh, varnostniki pa so ga začeli vleči in daviti, je moral obiskati urgenco (posnetek njegove izjave je dostopen na »Izjava žrtve nasilja varnostnikov«, 2016). Policija, ki je uporabnikom dejala, da naj upoštevajo navodila varnostne službe, je ob vsem tem stala zunaj obzidja in intervenirala šele takrat, ko so jih uporabniki pozvali, da naj ustavijo nasilje in umirijo situacijo (Ohranimo tovarno Rog, 2016a).

Rogovci so v pripravah na morebitni vdor varnostne službe in policije zbrali telefonske številke podpornikov, ki so jih takoj obvestili o dogajanju in tako je bila ob 8h zjutraj, po večurnem preganjanju po dvorišču in odbijanju napadov varnostnikov, pred glavnim vhodom Roga zbrana množica rogovcev in podpornikov,²³² nekaterim pa je kljub blokadi varnostne službe uspelo

so bili metelkovci nepripravljeni in so lahko ob prihodu rušenje samo nemočno opazovali. Ta izkušnja je rogovce pripravila na možnost nočne intervencije in niso se motili.

²³⁰ Parodični video na to temo, naslovljen s »Kje je Zoki?«, je dostopen na spletni strani Komunal.org.

²³¹ Čeprav ne dovolj hitro, da ne bi poškodovali kapelice Čezvesoljne Zombi Cerkve blaženega zvonjenja (ČZCBZ). ČZCBZ je nastala med t. i. vseslovenskimi ljudskimi vstajami, kot parodični odziv na to, da je del takratne koalicije protivladne protestnike označil za zombije. Marca 2014 je bila skupina uradno vpisana v Register cerkva in drugih verskih skupnosti, pod zaporedno številko 46. Skupnost, ki časti »zvon, pisker in sveto ponev«, je v začetni fazi pred parlamentom organizirala »maše«, na katerih so ropotali po zvon(čk)ih in kuhinjski posodi ter »pridigali«, pozneje pa so se njene dejavnosti preselile predvsem na splet. ČZCBZ je rogovce podprla z izdelavo svojevrstnega kapelice, ki so jo uporabniki postavili na dovozno pot, ki vodi do objektov, predvidenih za rušenje. Tako je MOL (oz. njen podizvajalec) med nočnim vdorom poškodovala sakralni objekt.

²³² Med njimi tudi jaz, ki nisem bila del nočne straže. Dogajanje v tistih urah povzemam po poznejših pripovedovanjih prisotnih in gradivu, dostopnem na spletu.

skozi stranske, varnostnikom nepoznane vhode priti v sam kompleks. Rogovci, tisti, ki so bili prisotni celo noč, so na strehi pomožnega objekta, v katerem je Socialni center, okoli 9. ure izpeljali tiskovno konferenco, v kateri so pojasnili nočno dogajanje in sporočili, da se iz Roga ne bodo umaknili.²³³ Policija ni posredovala in je dogajanje spremljala od strani. Po prerivanju varnostnikov ter rogovcev in podpornikov, ki smo pritiskali z obeh strani, so bila vhodna vrata odprta in v Rog smo lahko vstopili tudi vsi tisti, ki smo prej dogajanje spremljali z ulice. Na dvorišču je vladal precejšen kaos. Ob stavbi, ki naj bi se rušila, je stal bager; njegovega lastnika ni bilo videti.²³⁴ Vsi varnostniki so bili skoncentrirani okoli glavnega vhoda, kjer so vztrajali še nekaj ur, potem pa pod pritiski in ob številčni prevladi rogovcev in njihovih podpornikov prizorišče zapustili.

V naslednjih urah, dneh in tednih smo uporabniki in njihovih podporniki postavili barikado, kontaktirali različne posameznike in institucije, pisali izjave, vzpostavili javno kuhinjo in organizirali serijo dogodkov: razstave, okrogle mize, predavanja, vodene ogled območja, projekcije, predstave, festivale; nadaljevale pa so se tudi dejavnosti, vzpostavljene pred poskusom evikcije.²³⁵

Rogovci in rogovke so v vsem teh obdobju vztrajali, da želijo dialog, ki pa do tedaj ni bil možen, saj je MOL postavljala ultimat in vztrajala na projektu, prav tako pa ni pripoznala Skupščine kot edinega legitimnega organa odločanja in pogajanja. Takole so zapisali v svoji izjavi (Skupščina uporabnikov Tovarne Rog, 2016):

Vztrajamo na dialogu, ki do sedaj ni potekal, saj MOL nepreklicno vztraja na svojem ultimatu,

²³³ Posnetek celotne tiskovne konference je dostopen na »Tiskovna konferenca uporabnic/kov Roga«.

²³⁴ Z lastnikom podjetja, ki je bilo najeto kot izvajalec rušitvenih del, smo bili rogovci v stiku v naslednjih dneh in tednih, saj je ob dogajanju bager ostal na dvorišču in smo koordinirali njegov prevzem, ki se je zgodil 1. julija. V vmesnem času je bager spremenil barvo – neznanci so ga v nočni akciji s spreji prebarvali na roza (glej video, posnet ob prevzemu barga, »zRogom, rožnati!«, 2016). Lastniku to seveda ni bilo po godu, vendar pa proti rogovcem ni sprožil nikakršnega spora. Predvidevamo, da je zadevo reševal z naročnikom del (torej MOL) ter da je imel vozilo zavarovano.

²³⁵ Ritem je nekaj dni po poskusu evikcije zmotil nočni napad neonacistične skupine. Takole so poročali uporabniki: »Včeraj ob 23:30 je bila tovarna tarča organiziranega napada. Približno trideset zamaskiranih nasilnežev je bilo oboroženih s kiji, granitnimi kockami in pirotehničnimi sredstvi. Pred tovarno so nasilneži uničevali imovino in ogrožali življenja ljudi v tovarni Rog ter na ulicah Ljubljane. V času napada se je v tovarni nahajalo okoli 150 oseb. Na kraju dogodka je ob 23:50 posredovala policija. Napadalcji so se razbežali, tovarno pa so uporabniki zaščitili. Aretiranih je bilo več oseb. Pred tovarno Rog je bilo poškodovanih vsaj pet oseb, od tega dve huje, ki sta bili odpeljani na urgentni blok UKC. Eden izmed njiju naj bi bil le naključni mimoidoči. Tovarna Rog ostaja v rokah Rogovcev, ki napad strogo obsojajo. Aktivnosti v tovarni se nadaljujejo. Vabljeni!« (Tovarna Rog, 2016) Uporabniki in uporabnice so sklenili, da je šlo pri napadu verjetno za poskus zastraševanja, da bi odvrnili obiskovalce in tovarno izolirali – zato so na koncu videoporočila tudi povabili k sodelovanju pri dejavnostih. Dan po napadu so pripravili tiskovno konferenco, na kateri pa niso poročali le o napadu, temveč tudi o sestanku z MOL, ki se je zgodil isto dopoldne. Pri tem so poudarili, da se MOL ne želi opredeliti do nasilja ob poskusu evikcije ter da občina izvaja pritiske na uporabnike, medtem ko se poskuša v javnosti kazati kot pripravljena na dogovarjanje in sodelovanje (glej Uporabniki tovarne Rog, 2016a).

torej rušitvi in nadaljevanju nam nesprejemljivega projekta. Mi možnost dialoga vidimo šele, ko se bo zanj odprl prostor, in to je takrat, ko MOL odstopi od svojega projekta. Če vztrajajo na projektu, potem je vse že dogovorjeno in po takem »dogovoru« smo mi uničeni. Dialog se bo začel takrat, ko bo MOL priznala svojega sogovornika, ki se identificira kot Skupščina uporabnikov Avtonomne tovarne Rog. Ta sogovornik je edini realen sogovornik, saj *de facto* nadzoruje avtonomno območje Tovarne Rog in ima tudi moč, da nastalo zaostreno situacijo v hipu normalizira.

Naše zahteve so jasne. MOL naj odstopi od načrtov rušenja in od projekta Center Rog. Mimo te zahteve, ki je za nas vitalnega pomena in od katere ne bomo odstopili, je možno marsikaj. Mi si želimo kooperativnih odnosov z MOL. Tovarna Rog ima ogromen potencial, razvoj tega potenciala pa je v javnem interesu, predvsem pa v mestnem interesu.

Ob vsem tem poudarjajo tudi, da nekatere vsebine, ki so predvidene za Center Rog, uporabniki že izvajajo – kar pomeni, da vsebinski viziji uporabnikov AT Rog in MOL nista povsem drugačni; je pa vsekakor drugačen njun pogled na to, kako naj se Rog upravlja in kdo naj v prihodnosti odloča o njegovi vsebini.

Na tem mestu naj o dogajanju v tem obdobju povemo le še nekaj o pravnih postopkih in poskusu pogajanj. V tednu po poskusu evikcije je osem posameznikov in posameznic proti MOL vložilo zahtevo za sodno varstvo zaradi motenja posesti. Sodišče je zahtevi ugodilo, kar je rogovce vsaj za nekaj časa zavarovalo pred nadaljnimi posegi. Rogovci se za to potezo niso odločili brez premisleka, v središču katerega je bila dilema o tem, da bo izpostavljanje nekaterih posameznikov imelo posledice – predvsem finančne. Z odločitvijo uporabnikov, da poskusijo nastalo situacijo rešiti po legalni poti, pa se je končalo tudi več kot desetletno obdobje pravne neulovljivosti Roga, o kateri smo pisali v poglavju o Skupščini kot odrazu ideje začasnosti. Tega so se rogovci junija 2016 zavedali, vendar se je zdelo, da druge rešitve ni. Da bi vsaj nekoliko omilili posledice za celotno skupnost – kajti vedelo se je, da bo v končni fazi pravno bitko dobila MOL kot lastnica –, so se odločili, da v postopke vstopijo posamezniki, ki jim bo skupnost nudila podporo in pomagala pri nabiranju sredstev za plačilo sodnih stroškov,²³⁶ ne pa kolektivni subjekti. Namreč, če bi svojo posest dokazoval pravni subjekt (npr. kakšno društvo), bi bili končni finančni stroški predvidoma višji, predvsem pa bi se lahko ta subjekt interpretiralo kot krovno organizacijo celotne rogovske skupnosti – kar bi pomenilo, da bi lahko nasprotna stran od te organizacije zahtevala veliko več kot od posameznikov.

V tem začasnem *statusu quo* sta AT Rog in MOL začeli s srečevanji in pogajanja, vendar se je kaj kmalu pokazalo, da se bosta na njih težko kaj dogovorili: težave so se pojavile že na ravni, da ni bilo povsem jasno, kakšna so pooblastila pogajalcev MOL. Rogovci so se srečanj

²³⁶ Ta nabirka se je pozneje izkazala za zahtevnejšo, kot je bilo predvideno in nekateri posamezniki so na koncu sredstva zbirali sami.

udeleževali kot delegati Skupščine, ki se lahko v njenem imenu pogajajo, ne morejo pa sprejemati dokončnih odločitev – te mora potrditi Skupščina, ki lahko na predloge poda tudi pripombe in dopolnila. Za MOL-ove pogajalce pa rogovci niso vedeli, koliko veljave imajo njihovi predlogi: Ali lahko njihove ponudbe razumejo kot stališče MOL ali ne? Zaradi poletja je prihajalo tudi do zavlačevanj in neuspešnega usklajevanja datumov prihodnjih srečanj.

Konec avgusta pa je osem uporabnikov in uporabnic, prav tistih, ki je dobilo posestno varstvo, prejelo tožbe za izselitev in izročitev v posest. To je ustvarilo novo napetost; rogovci so pred nadaljnimi pogajanja zahtevali umik tožbe, kar pa se ni zgodilo. Na zadnjem srečanju pred začetkom sodnih postopkov februarja 2017 je MOL, ki je še vedno vztrajala pri projektu, uporabnikom, kot sledi iz poročil na listi RogoMotion, na mediaciji ponudila 500 m² v novem Centru Rog in nadomestne prostore za čas prenove. Rogovci te ponudbe niso sprejeli.

V tem času so se začele kazati tudi prve razpoke znotraj rogovske skupnosti, ki se ni mogla več zediniti okoli tega, kakšna bi bila najboljša rešitev. Na eni strani so bili tisti, ki so zagovarjali boj za popolno avtonomijo, na drugi tisti, ki so razmišljali o bolj sodelovalnih oblikah; zagovorniki tako prvega kot drugega izhodišča pa so bili že precej utrujeni od sodnih postopkov in čakanja.

Rogovci danes, jeseni leta 2019, kljub končanim sodnim postopkom še vedno ostajajo v AT Rog. Končna zmagovalka sodnih postopkov je resda Mestna občina, pa vendarle ta v resnici nima legalnih mehanizmov za izselitev celotne skupnosti. V sodne postopke je vstopilo le nekaj posameznikov in ti so se morali po njihovem končanju iz Roga umakniti; oz. so morali iz njega umakniti svoje stvari in predati ključne prostorov (tj. predati posestvo) – še vedno pa so lahko v njem obiskovalci. Mestna občina je sicer v svojih tožbah zahtevala, da toženi izpraznijo celoten Rog, vendar je bila ta zahteva pravno nemogoča. Ti posamezniki namreč nimajo nikakršne moči, da bi to storili in odgovorni so lahko le zase. To potencialno pomeni, da bi lahko uporabniki AT Rog, če bi to želeli, z MOL vstopali v sodne postopke v neskončnost oz. bi morala MOL, če bi želela AT Rog izprazniti, tožiti vsakega uporabnika posebej – kar so rogovci vedeli že takrat, ko so se odločili za sodne postopke, zapisali pa leta 2017 (Mozetič in Tamše, 2017, str. 9–10):

MOL se je spustila v pravno bitko in proti osmerici vložila t. i. lastninske tožbe, s katerimi zahteva vrnitev zasedenih nepremičnin. Vendar MOL od toženih rogovcev ne zahteva le, da sami vrnejo Rog v neposredno posest MOL, temveč tudi, da nepremičnino pustijo prosto vseh

drugih uporabnikov. MOL torej s tožbo terja osem izbranih rogovcev, da izpraznijo celoten Rog. Prvostopenjsko sodišče je do zdaj v dveh primerih ugodilo lastninski tožbi MOL, a le kolikor je bila usmerjena proti konkretnemu in poimensko določenemu toženemu uporabniku Roga. Pričakovano pa je sodišče zavrnilo tožbeni zahtevek v delu, v katerem MOL zahteva, da se ji nepremičnina vrne prosta vseh uporabnikov. Konkretni toženi rogovci namreč ne morejo odgovarjati tudi za vse druge uporabnike. [...] MOL bo kot lastnica seveda uspela z lastninskimi tožbami zoper izbrane uporabnike Roga, vendar s tem ne bo dosegla zelene popolne izpraznitve Roga. Ko bo teh osem posameznikov moralo oditi, bodo v Rogu še naprej delovali oz. imeli posest preostali uporabniki, prihajali pa bodo tudi vedno novi.

MOL bi lahko popolno izpraznitev pravno dosegla samo tako, da bi najprej ugotovila, kdo sploh so konkretni uporabniki, nato pa bi morala vsakega od njih tožiti, da ji vrne Rog v posest. Tak pravni podvig bi trajal leta. MOL se gotovo zaveda te zagate, ni pa jasno, ali ima kakšen rezervni načrt.

Zaenkrat kaže, da ne. Rogovci so tako kljub vstopu v sodne postopke in identifikaciji nekaterih posameznikov kot uporabnikov uspeli obdržati element svoje neulovljivosti, ki ga simbolizira in v praksi udejanja Skupščina. Njihova kritika v zvezi z mestnimi načrti pa je še vedno osnovana na isti premisi: da projekt Centra Rog, ki naj bi stal na območju današnje AT Rog, preprosto ni tisto, kar bi občina, ki se sooča s hudim pomanjkanjem stanovanj in drugih kapacitet, potrebovala. Center Rog pomeni premik na slabše – v komercializacijo javnega prostora, komodifikacijo njihovega delovanja, gentrifikacijo, turistifikacijo. In medtem ko MOL prenavlja celotno Trubarjevo ulico, Rog ostaja avtonomen.

Kaj bo prinesla prihodnost, ostaja uganka. Na srečo, pravijo modri.

7 SKLEP: K NOVEMU RAZUMEVANJU PREKERNOSTI IN PROSTOROV BOJA PROTI NJEJ

Prekernost, kot jo obravnavamo v pričujoči disertaciji, močno razširi uveljavljeno razumevanje koncepta; ne locira ga na delovno mesto, ampak znotraj novih režimov ekstrakcije vrednosti. Skozi disertacijo smo se tako ukvarjali predvsem z vprašanjem, kakšen je ta novi režim, ter svoje razumevanje v nadaljevanju prenesli na konkreten primer ljubljanskega mestnega središča oziroma Avtonomne tovarne Rog.

Razumevanje načinov, na katere poteka ekstrakcija vrednosti znotraj sodobne ekonomije, je nujno, da bi lahko zaznali, kaj so potencialne točke upora. Če bomo te še naprej umeščali na delovna mesta – kolikor jih še imamo –, bomo lahko dosegli izboljšanje konkretnih razmer; vendar nič več kot to. Da bi razumeli, kakšni so strukturni pogoji, ki povzročajo negotovost naše eksistence, moramo namreč pogledati onkraj dela, v svet dolga in financ, in onkraj dela se moramo proti njim tudi boriti: v mestih, na ulicah, v avtonomnih prostorih, na svetovnem spletu, v kulturnih in izobraževalnih ustanovah in tako dalje.

Milenijska generacija, rojena med letoma 1981 in 1996, je odrasla v svetu velikih sprememb: tisti malo starejši smo kot otroci smo doživljali osamosvojitve države in procese tranzicije, ki je močno zamajal marsikatero gospodinjstvo; kot najstniki oziroma mladi odrasli smo bili televizijske priče napada na newyorška dvojčka 11. septembra 2001, s katerim se je svet obrnil v boj proti terorizmu; in ko bi se morali finančno osamosvojiti, nas je udarila finančna kriza. Toda bolj kot vse ostalo nas je zaznamovala prav sprememba delovnih pogojev in režimov, zaradi katerih so postala naša življenja veliko bolj negotova.

Prekernost samoumevno povezujemo z nestalnostjo, ne zgolj v smislu zaposlitvenih pogojev ali izmenjavanja obdobji gotovosti na eni ter revščine na drugi strani, temveč tudi v kontekstu zabrisanega razločevanja med časom dela in časom nedela. Vendar manka te distinkcije ne bi smeli jemati kot negativnega! Je že res, da bi bilo včasih lažje, če bi nam kdo odredil delovni čas; ljudje smo pač pogosto precej nedisciplinirana bitja. Pa vendar bi morali brisanje med delovnim in prostim časom namesto kot breme razumeti kot odraz avtonomnosti našega dela, kot svobodo, da nam nihče ne vsiljuje komande. Ta svoboda je praviloma celo nujna, da lahko delamo. Pisati, razmišljati, ustvarjati, spletati odnose, sodelovati z drugimi na ukaz je pač nemogoče; sploh pa je nemogoče na ukaz vstopati v procese, v katerih proizvajamo subjektivitete, katerih namen je upiranje prav temu ukazovanju.

Prekeriziran razred je prekariziran predvsem zaradi dvojega: prvič, zaradi krčenja prostorov, v katerih bi lahko uživali sadove našega biopolitičnega, avtonomnega dela, in drugič, zaradi ekstrakcije rente iz prostorov, ki jih s svojim delom ustvarjamo sami. Ti prostori niso nujno fizični, a vendar se v njih ti procesi odražajo najjasneje, zato morajo biti današnji boji proti prekernosti umeščeni v nove, razpršene tovarne: metropole, katerih esenca se včasih prav simbolno zgosti v prostorih, ki so bili v nekem drugem, nemilenijskem času, fordistične tovarne.

Razprava o prekernosti bi se zato morala tudi v javnem prostoru premestiti tako, da bi zajela to novo realnost. Upiranja ekstrakciji rente, katerega primer je prav AT Rog, ne bi smeli razumeti kot mladostniško, svojeglavo, subkulturno upiranje tistih, ki si lahko v času nedela privoščijo eksodus. Razumeti bi ga morali kot paradigmo upiranja produktivnih, biopolitičnih subjektivitet proti tistim, ki želijo njihovo delo obudziti, ga kanalizirati v predvidljive tokove, da bi ga lahko v naslednjem koraku olastnili.

8 VIRI

1. Abram, S. (2013). Grajenje skupnosti v uporabi: Metelkovsko mesto v rokah Axt und Kelle. *Časopis za kritiko znanosti*, 253, 92–106.
2. Abram, S. (2017). Samonikla kreativna fabrika v času neoliberalne mašine. *Časopis za kritiko znanosti*, 270, 17–31.
3. Adamič, T. (2011a). Kronologija pomembnih dogodkov v razvoju tovarne Rog v Ljubljani. *Arhitektov bilten*, 41(190/191), 21.
4. Adamič, T. (2011b). Konservatorska izhodišča za prenovo tovarne Rog v Ljubljani. *Arhitektov bilten*, 41(190/191), 17–20.
5. Adamič, T., Peršolja I., Ravnikar S., Vesel I., Ifko S. in Mihelič, B. (2007). *Konservatorski program za prenovo kulturne dediščine EŠD 10060 Ljubljana – Poslopje tovarne Rog*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Dostopno prek http://www.secondchanceproject.si/wp-content/uploads/Konservatorski_program_Rog.pdf.
6. Adventurous Miriam. (2015). *Street Art in Ljubljana's Funky Neighborhood: Metelkova*. Dostopno prek <https://adventurousmiriam.com/street-art-and-culture-in-the-funky-metelkova/>.
7. Aguiar, L. L. M. in Ryan, S. (2009). The Geographies of the Justice for Janitors. *Geoforum*, 40, 949–958. DOI: 10.1016/j.geoforum.2009.09.012.
8. Akademski kolegij študentom. (b. d.). Dostopno prek <http://akademc.tk/>.
9. Akt o javno-zasebnem partnerstvu za izvedbo projekta Center sodobnih umetnosti – Rog. Sprejet v Mestnem svetu MOL, začetek veljave 16. december 2009. Dostopno prek [https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/95371/#\(predmet\)](https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/95371/#(predmet)).
10. Aktivni uporabniki bivše tovarne Rog. (2013, 12. julij). Če je mesto lepo, še ne pomeni, da se imajo v njemu vsi fajn. *Njetwork*. Dostopno prek <http://www.njetwork.org/Izjava-aktivnih-uporabnikov-bivse>.
11. Al. Ma. (2014, 18. april). Skrivnostni kupec obveznic razkrit: ameriški sklad PIMCO. *MMC RTV*. Dostopno prek <https://www.rtvsl.si/gospodarstvo/skrivnostni-kupec->

[obveznic-razkrit-ameriski-sklad-pimco/334968.](https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi447521/)

12. Andrejka, R. (2013). Pollak, Karel (1853–1937). *Slovenska biografija*. Ljubljana: ZRC SAZU. Dostopno prek <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi447521/>.
13. Averell, einheimischer Tischler Axt und Kelle. (2009). Axt & Kelle versus Kuhle Wampe: Paralleluniversum oder Geschwister im Geiste? *Megaphon*, III/09, 22–23. Dostopno prek https://www.kuhle-wampe.de/heft_archiv/archiv/200903/artikel/axt_kelle.pdf.
14. Avsec, F. (2018). Zadruga na Slovenskem: kratek zgodovinski oris. *Časopis za kritiko znanosti*, 271, 104–116.
15. Avtonomna tovarna Rog. (b. d.). Dostopno prek <http://atrog.org/>.
16. Avtonomna tribuna. (2007, 13. november). *Vsi na demonstracije!* Dostopno prek http://avtonomnatribuna.blogspot.si/2007_11_11_archive.html.
17. Babič, J. (2003). *Skvotiranje: življenjski stil ali urbana gverila?* (diplomsko delo). Dostopno prek <http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Babic-Jasna.PDF>.
18. Babič, J. (2013). Metelkova, mon amour – Razmislek o (ne)kulturi skvotiranja. *Časopis za kritiko znanosti*, 253, 12–20.
19. Babič, K. (2018a). Iz kakšne snovi so zadruga? Razprava o zadružni lastnini, pravilih in skupnosti. *Časopis za kritiko znanosti*, 271, 41–63.
20. Babič, K. (2018b). »Ko razumeš, da je dobro življenje moto zadruga, tvoje delovanje postane čisto drugačno.« Intervju z Jadranko Vesel. *Časopis za kritiko znanosti*, 271, 87–103.
21. Babič, K. (2020). Hierarhije med enakimi. Demokratično soupravljanje v zadrugah. *Razpotja*, 39, 11–13.
22. Bacon, G. (1980). Danzig Jewry: A Short History. V S. Schwartz (ur.), *Danzig 1939: Treasures of a Destroyed Community* (str. 25–36). New York: The Jewish Museum. Dostopno prek <https://www.jewishvirtuallibrary.org/danzig-gda-324-sk-poland-jewish-history-tour>.
23. Bailey, D. (1992). Using Participatory Research in Community Consortia Development

- and Evaluation: Lessons from the Beginning of a Story. *The American Sociologist*, zima, 71–82.
24. Batič, J. in Štular, M. (2019, 20. maj). Center Rog – občutljiva tovarna od včeraj za jutri. *Glasilo Ljubljana*. Dostopno prek <https://www.ljubljana.si/sl/mestna-obcina/glasilo-ljubljana/center-rog-obcutljiva-tovarna-od-vcera-za-jutri/>.
 25. Bele, T. (2017). Neomejen Rog uporabe. *Časopis za kritiko znanosti* 270, 155–167.
 26. Berardi Bifo, F. (2009). *Precarious Rhapsody. Semiocapitalism and the Pathologies of the Post-Alpha Generation*. London: Minor Compositions.
 27. Berardi Bifo, F. (2016). *Kognitarci in semiokapital*. Ljubljana: Maska.
 28. Bernhard, T. (2013). *Moje nagrade*. Ljubljana: Beletrina.
 29. Bezec, B. (2009). Migracije in lateralni prostori državljanstva. *Časopis za kritiko znanosti*, 238, 13–28.
 30. Bezec, B. (2017). Od Mreže za stalni obisk do Nevidnih delavcev sveta. Kratka zgodovina migrantskih gibanj v Rogu, 2006–2011. *Časopis za kritiko znanosti*, 270, 60–73.
 31. Bežan, B., Mendoza Ramirez, H., Partida Muñoz, M. in Bežan, M. (2009). *Center sodobnih umetnosti v Ljubljani na območju tovarne Rog v Ljubljani. Projektna naloga za izdelavo projekta za javni del centra CSU za IDP, PGD in PZI. Verzija 5*. Dostopno prek http://www.secondchanceproject.si/wp-content/uploads/Projektna_naloga_za_CSU.pdf.
 32. Bibič, B. (2003). *Hrup z Metelkove: tranzicije prostorov in kulture v Ljubljani*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
 33. Bibič, B. (2013). Improvizacije na temo 93/13. Orientiranje prekerne glasbenika v novem svetovnem redu. *Časopis za kritiko znanosti*, 253, 170–196.
 34. Bishop, P. in Williams, L. (2012). *The Temporary City*. Oxon: Routledge.
 35. Blagojević, A., Čigon, R., Drobnjak A., Hawlina, M., Kavčič, D., Mikanovič U. ... Perner, Š. (2018). Analiza stanovanjske problematike v Mestni občini Ljubljana. *Časopis za kritiko znanosti*, 273, 195–213.

36. Bock, G. (1976). »Drugo« delavsko gibanje v ZDA od 1905 do 1922. Ljubljana: Studia Humanitatis.
37. Bodo Rog morali izprazniti? (2006e, 11. april). *Delo*. Dostopno prek <https://www.delo.si/novice/slovenija/bodo-rog-morali-izprazniti.html>.
38. Bosworth, B. in Flaaen, A. (2009). *America's Financial Crisis: The End of an Era*. Asian Development Bank Institute, Working Papers. doi: 10.1093/acprof:oso/9780199660957.003.0002.
39. Böhm, S., Sullivan, S. in Reyes, O. (2005). The Organisation and Politics of Social Forums. *Ephemera: Theory and Politics in Organization*, 5(2). Dostopno prek <http://www.ephemerajournal.org/issue/organisation-and-politics-social-forums>.
40. Bryman, A. (ur.). (2012). *Social Research Methods. Forth Edition*. Oxford University Press.
41. Brkič, V. (2017, 30. november). Ljubljanska občina prodaja hostel Celica. *Dnevnik*. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/1042793104/lokalno/ljubljana/ljubljanska-obcina-prodaja-hostel-celica>
42. Bugarič, B. (2010). Urbanost – 20 let kasneje. V B. Bugarič (ur.), *Urbanost – 20 let kasneje* (str. 65–73). Koper: Univerzitetna založba Annales.
43. Bukovšek, N. (2019, 28. maj). Akademski kolegij – kaj se dogaja? *Zveza študentskih klubov Slovenije ŠKIS*. Dostopno prek <https://skis-zveza.si/akademski-kolegij-kaj-se-dogaja/>.
44. Calderón, J. (2004). Lessons from an Activist Intellectual. Participatory Research, Teaching, and Learning for Social Change. *Latin American Perspectives*, 31(134), 81–94.
45. Cammarota, J. (2009/2010). The Cultural Organizing of Formal Praxis-Based Pedagogies: A Socio-Historical Approach to Participatory Action Research. *Social Justice*, 36(4), 6–13.
46. Cancian, F. M. (1993). Conflicts between Activist Research and Academic Success: Participatory Research and Alternative Strategies. *The American Sociologist*, 24(1), 92–106.

47. Celica. (b. d.). *Nagrade in priznanja*. Dostopno prek <https://www.hostelcelica.com/sl/hostel-za-zapahi/nagrade-in-priznanja/>.
48. Center za kreativnost – CkZ (b. d.). Dostopno prek <https://www.czk.si/>.
49. Cheung, E. (2007). Metelkova, Ljubljana. *EasyJet Inflight Magazine*. Dostopno prek <https://elainecheungportfolio.wordpress.com/2007/09/01/metelkova-ljubljana-easyjet/>.
50. Cirman, P. in Vuković, V. (2016, 11. december). Halo, Slovenija? Plačaj, in trojke ne bo! *Delo*. Dostopno prek <https://www.delo.si/ozadja/halo-slovenija-placaj-in-trojke-ne-bo.html>.
51. Cirman, P. in Vuković, V. (2019, 23. marec). Razkrivamo: zakaj nekdanjemu finančnemu ministru Čuferju gori za petami. *Siol, Posel*. Dostopno prek <https://siol.net/posel-danes/novice/razkrivamo-zakaj-nekdanjemu-financnemu-ministru-cuferju-gori-za-petami-493620>.
52. Cleaver, H. (2000). *Reading Capital Politically*. Leeds: Anti/Theses.
53. Colectivo Situaciones. (2003, september). On the Researcher-Militant. *Transversal*. Dostopno prek <http://eipcp.net/transversal/0406/colectivosituaciones/en>.
54. Colectivo Situaciones. (2005). Something more on Research Militancy: Footnotes on Procedures and (In)Decisions. *Ephemera, Theory and Politics in Organization*, 5(4), 602–614.
55. Colectivo Situaciones. (2011). *19 & 20: Notes for a New Social Protagonism*. New York: Minor Compositions.
56. Conti, A., Curcio, A., De Nicola, A., Do, P., Fredda, S., Emiletti, M. ... Visco, G. (2007). The Anamorphosis of Living Labour. *Ephemera* 7(1), 78–87.
57. Cotula, L. (2013). *The Great African Land Grab? Agricultural Investments and the Global Food System*. London: Zed Books.
58. Čepin, M. (2001, 9. maj). Gradbinci strižejo z ušesi. *Dnevnik*. Dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1539>.
59. Darcy de Oliveira, R. in Darcy de Oliveira, M. (1975). The Militant Observer: A Sociological Alternative. *IDAC Document No. 9*. Ženeva: Institut d'action culturelle

(IDAC).

60. Davidson, I. (2012). *Voltaire: A Life*. New York: Pegasus Books.
61. Davis, M. (2006). *Planet of Slums*. London, New York: Verso Books.
62. Deleuze G. in Guattari F. (2000). *Micelij*. Koper: Hyperion.
63. Deleuze G. in Guattari F. (2004a). November 28, 1947: How Do You Make Yourself a Body Without Organs? V *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia* (str. 165–184). London, New York: Continuum.
64. Deleuze G. in Guattari F. (2004b). 1227: Treatise on Nomadology – the War Machine. V *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia* (str. 387–467). London, New York: Continuum.
65. Delovna skupina za začasno rabo prostora pri Mreži za prostor. (2016). *Začasna raba prostora. Zloženka*. Dostopno prek <http://mrezaprostor.si/wp-content/uploads/2016/02/zlozenka-zacasna-raba-prostora.pdf>.
66. Delovna skupina za začasno rabo prostora pri Mreži za prostor. (2018). *Začasna raba praznih prostorov. Dobre prakse v Sloveniji in priročnik za posredovanje med lastniki in uporabniki*. Dostopno prek <https://ipop.si/wp/wp-content/uploads/2019/01/Zacasna-raba-prirocnik.pdf>.
67. Dirnbach, E. (2008). Weaving a Stronger Fabric: Organizing a Global Sweat-Free Apparel Production Agreement. *Working USA: The Journal of Labor and Society*, 11, 237–254.
68. Dobrovoljc, H. in Snoj, M. (2016). Kaj je prav »prekaren« ali »prekeren«? *Jezikovna svetovalnica*. Dostopno prek <https://svetovalnica.zrc-sazu.si/topic/1288/kaj-je-prav-prekaren-ali-prekeren>.
69. Delovna skupina za začasno rabo prostora pri Mreži za prostor, prostoRož in Kje je prostor? (B. d.). *Kako do prostora?* Dostopno prek <http://mrezaprostor.si/wp-content/uploads/2018/09/web-kakodoprostora-zlozeno.pdf>.
70. Dešman, M. (2011). Rog et cetera. *Arhitektov bilten*, 41(190/191), 4–7.
71. Dežman, T. (2016). Ko se oglas pretihotapi na ulice v obliki grafita. *Časopis za kritiko*

znanosti, 265, 214–225.

72. Dimitrovska Andrews, K. (1996). *Oblikovanje mesta v pogojih tržne ekonomije, II. faza*. Letno poročilo. Ljubljana: Urbanistični inštitut RS, po naročilu MOL.
73. Eddy, M. (2017, 7. avgust). Cleaving to the Medieval, Journeymen Ply Their Trades in Europe. *The New York Times*. Dostopno prek <https://www.nytimes.com/2017/08/07/world/europe/europe-journeymen.html>.
74. Engels, F. (1948). *Položaj delavskega razreda v Angliji: po lastnem opazovanju in avtentičnih virih*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
75. English Oxford Dictionaries Online. *Geslo »precarious«*. Dostopno prek <https://en.oxforddictionaries.com/definition/precarious>.
76. Estrin, S. (2000). Self-Management, Employee Ownership and Transition. V V. Franičević in M. Uvalić (ur.), *Equality, Participation, Transition. Essays in Honour of Branko Horvat* (str. 145–161). London: Palgrave Macmillan.
77. Evans, B. in Reid, J. (2014). *Resilient Life. The Art of Living Dangerously*. Cambridge: Polity Press.
78. Evropski parlament (2013, 25. september). Kriza v območju evra: alternative varčevalni politiki bi bile še bolj boleče, pravi Regling. *Evropski parlament, Novice*. Dostopno prek <http://www.europarl.europa.eu/news/sl/headlines/priorities/trojka/20130923STO20628/kriza-v-obmocju-evra-alternative-varcevalni-politiki-bi-bile-se-bolj-bolece>.
79. Ferk, B. (2009). *Zadeva: pravna študija izvedbe javno-zasebnega partnerstva in opredelitev optimalnega modela za zadovoljitev javnega interesa. Projekt: »Center sodobnih umetnosti – Rog«*. Dostopno prek http://www.secondchanceproject.si/wp-content/uploads/Pravna_studija_JZP_ROG_20_10_2009.pdf.
80. Ferlič Žgajnar, B. in Kristan, T. (2016, 12. junij). Gregor Tomc: »V Rogu gre za privilegirano mladino iz srednjih in višjih slojev.« *Delo*. Dostopno prek <https://www.delo.si/ozadja/v-rogu-gre-za-privilegirano-mladino-iz-srednjih-in-visjih-slojev.html>.
81. Financiranje dejavnosti DUTB. (b. d.). *DUBT*. Dostopno prek <http://www.dutb.eu/si/financiranje.aspx>.

82. Flaker, V. (2013). Odtisi Iz-hoda. *Socialno delo* 52(2/3), 189–194.
83. Friedman, J. (1986). The World City Hypotesis. *Development and Change*, 17, 69–83.
84. Friedman, Z. (2019, 25. februar). Student Loan Debt Statistics In 2019: A \$1.5 Trillion Crisis. *Forbes*. Dostopno prek <https://www.forbes.com/sites/zackfriedman/2019/02/25/student-loan-debt-statistics-2019/#2c720881133f>.
85. Forum AKC Metelkova mesto. (2013). Gentrifikatorji, odjebite! *Časopis za kritiko znanosti*, 253, 58.
86. Fuchs, C. (2018). Universal Alienation, Formal and Real Subsumption of Society under Capital, Ongoing Primitive Accumulation by Dispossession: Reflections on the Marx@200-Contributions by David Harvey and Michael Hardt/Toni Negri. *TripleC*, 16(2), 454–467.
87. Furlan – Rus, M. (2007, 26. september). Nekdanja ljubljanska županja Vika Potočnik zaradi nakupa Roga na zatožni klopi. *Dnevnik*. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/270881>.
88. Gerovac, K. (2003, 18. junij). Ministrstvo noče od MOL kupiti Roga. *Finance*. Dostopno prek <https://www.finance.si/50906>.
89. Gibbons, A. (2018). *City of Segregation. One Hundred Years of Struggle For Housing in Los Angeles*. London, New York: Verso.
90. Global Policy Forum. (2002–2006). *European Social Forum*. Dostopno prek <https://www.globalpolicy.org/conferences/30727-european-social-forum.html>.
91. Gor Kolesa. (B. d.). *Zložljivo kolo Pony. Navodila in priročnik za uporabo zložljivega kolesa Rog Pony (Sport, Sport S, Classic, Classic 3, Classic 5)*. Velenje: Gor Kolesa.
92. Gordon, J. (2007). *Suburban Sweatshops. The Fight for Immigrant Rights*. Cambridge, Massachusetts: Belknap Press.
93. Gostiša, M. (1996). *Participativni management: sodobna teorija in praksa organizacijske udeležbe zaposlenih v svetu in pri nas*. Ljubljana: Enotnost.
94. Grabar, N. (2016, 1. julij). Prenovljene fasade ne morejo skriti problema revščine. *Delo*. Dostopno prek <https://www.delo.si/sobotna/prenovljene-fasade-ne-morejo-skriti->

[problema-revschine-1.html](#).

95. Grabar, N. (2017). Arhitektura kot možnost – primer Rog. *Časopis za kritiko znanosti*, 270, 45–59.
96. Grabar, N. (2019). Ljubljana ali Amerika tukaj in zdaj. *Razpotja*, 36, 14–18.
97. Graeber, D. (2011). *Debt: The First 5,000 Years*. New York: Melville House Publishing.
98. Gregorčič, M. (2006). Rog – presenečenja, iz katerih rojijo multitudine. *Časopis za kritiko znanosti* 223, 7–10.
99. Gregorčič, M. (2011). *Potencia: Samoživost revolucionarnih bojev*. Ljubljana: Založba/*cf.
100. Guba, E. E. in Lincoln, Y. S. (1994). Competing Paradigms in Qualitative Research. V N. K. Denzin in S. Lincoln (ur.), *Handbook of Qualitative Research* (str. 105–117). Thousand Oaks, CA: Sage.
101. Hardt, M. (1993). *Gilles Deleuze. An Apprenticeship in Philosophy*. London, Minneapolis: University of Minnesota Press.
102. Hardt, M. in Negri, A. (2010). *Skupno. Onkraj privatnega in javnega*. Ljubljana: Študentska založba.
103. Hardt, M. in Negri, A. (2017). *Assembly*. Oxford: Oxford University Press.
104. Harney, S. (b. d.). Hapticality in the Undercommons, or From Operations Management to Black Ops. *Academia.edu*. Dostopno prek https://www.academia.edu/6934195/Hapticality_in_the_Undercommons_or_From_Operations_Management_to_Black_Ops.
105. Harney, S. in Moten F. (2013), *The Undercommons. Fugitive Planning & Black Study*. Wivenhoe, New York, Port Watson: Minor Compositions.
106. Harrison, O. (2011). Negri, Self-valorization and the Exploration of the Common. *Subjectivity* 4(1), 29–46.
107. Harvey, D. (2003). *The New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
108. Harvey, D. (2012). *Kratka zgodovina neoliberalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

109. Hawlina, M., Visković Rojs, D. in Ramšak, R. (2018). V zagovor najemnim stanovanjskim zadrugam. *Časopis za kritiko znanosti*, 273, 216–230.
110. Healy, K. (2001). Participatory Action Research and Social Work. A Critical Appraisal. *International Social Work*, 44(1), 93–105.
111. Hegel, G. W. F. (2013). *Oris filozofije pravice*. Ljubljana: Krtina.
112. Hirschman, A. O. (2002). *Strasti in interesi. Politični argumenti za kapitalizem pred njegovim zmagoslavjem*. Ljubljana: Krtina.
113. Hobsbawm, E. J. (1964). *Labouring Men. Studies in the History of Labour*. London: Weidenfeld and Nicolson.
114. Holmes, B. (2005). Continental Drift: Activist Research, From Geopolitics to Geopoetics. *Ephemera, Theory and Politics in Organization*, 5(X), 740–743.
115. Hoofd, I. M. (2010). The Accelerated University: Activist-Academic Alliances and the Simulation of Thought. *Ephemera*, 10(1): 7–24. Dostopno prek http://www.ephemerajournal.org/sites/default/files/10-1hoofd_0.pdf.
116. Houldren, N. in Touza, S. (2011). Translator's Preface. V J. Blair, M. Kanuga in S. Shukaitis (ur.), *19 & 20: Notes for a New Social Protagonism* (str. 1–14). New York: Minor Compositions.
117. Hreščak, A. (2016, 25. avgust). Hostel Celica: Tristo tisočakov za najboljši hostel na Balkanu. *Dnevnik*. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/1042748874>.
118. Hugman, R., Pittaway, E. in Bartolomei, L. (2011). When 'Do No Harm' Is Not Enough: The Ethics of Research with Refugees and other Vulnerable Groups. *British Journal of Social Work*, 41, 1271–1287.
119. Ifko, S. (2011). Dediščina in revitalizacija opuščenih industrijskih območij. *Arhitektov bilten*, 41(190–191), 31–35.
120. Inštitut za civilizacijo in kulturo. (2011). PSPN (SWOT) analiza projekta revitalizacije nekdanje tovarne Rog. Dostopno prek http://www.secondchanceproject.si/wp-content/uploads/PSPN_povzetek_matrika_feb_2011.pdf.

121. Izjava žrtve nasilja varnostnikov Rog. (2016, 6. junij). *Komunal.org*, 6. junij. Dostopno prek <http://komunal.org/video/prostori/338-izjava-zrtve-nasilja-varnostnikov-rog>.
122. Janković se je odločil narediti red po Ljubljani. (2007, 3. april). *Dnevnik*. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/238025>.
123. Javna agencija RS za spodbujanje podjetništva, inovativnosti, razvoja, investicij in turizma (Spirit Slovenija). (B. d.). *Primerjava bonitetnih ocen Moody's, Standard&Poor's in Fitch*. Dostopno prek <https://www.izvoznookno.si/Dokumenti/mednarodno%20trgovanje/Primerjava%20bonitetnih%20ocen.pdf>.
124. Jelesijević, N./KITCH. (2013). United Colors of Metelkova. Situacija-intervencija-refleksija. *Časopis za kritiko znanosti*, 253, 52–57.
125. Kaluža, J. (spraševalec) (2016, 10. junij). Začasna uporaba tovarne Rog [radijski pogovor z Andrejem Kurnikom]. *Radio Študent*. Dostopno prek <https://radiostudent.si/dru%C5%BEba/tovarna-rog/za%C4%8Dasna-uporaba-tovarne-rog-pogovor-z-andrej-kurnikom>.
126. Kapa Research. (2018). Survey on Young Greeks in Greece and Abroad. New Diaspora. Dostopno prek <http://www.newdiaspora.com/survey-on-young-greeks-in-greece-and-abroad/>.
127. Keynes, J. M. (2006[1936]). *Splošna teorija zaposlenosti, obresti in denarja*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
128. King, C. (2012). *Odessa. Genius and Death in a City of Dreams*. New York: W. W. Norton & Company.
129. Kirn, G. (2017). Jugoslovanska revolucija skozi tri partizanske prelome. *Časopis za kritiko znanosti*, 269, 316–332.
130. Kje je Zoki? (2016, 14. junij). *Komunal.org*. Dostopno prek <http://komunal.org/video/prostori/357-kje-je-zoki>.
131. K. L. (2005, 31. maj). Boj za Malo šolo. *24ur.com*. Dostopno prek <https://www.24ur.com/novice/slovenija/boj-za-malo-solo.html>.
132. Kolb, R. W. (2011). *The Financial Crisis of Our Time*. London: Oxford University Press.

133. Koncertna dvorana Rog. (b. d.). Dostopno prek <http://atrog.org/prostori/koncertna-dvorana-rog>.
134. Konda, H. (2017). Grafiti kot vizualni simbol teritorialnih reprezentacij v Rogu. *Časopis za kritiko znanosti*, 270, 168–190.
135. Korda Andrič, N. (2013). Pogled z mojega balkona. *Časopis za kritiko znanosti*, 253, 116–129.
136. Kos, D. (2007). Neurbana nacija. V I. Čerpes in M. Dešman (ur.), *O urbanizmu. Kaj se dogaja s sodobnim mestom?* (str. 137–163). Ljubljana: Krtina.
137. Kosovel, B. (2019). Lepa mesta lepo gorijo. *Razpotja*, 36, 32–35.
138. Kozinc, N. (2015). Dehumanizacija za rezalno žico: Uvod. *Časopis za kritiko znanosti*, 262, 245–249.
139. Kozinc, N. (ur.) (2015). Poročila z meje in begunskih taborišč. *Časopis za kritiko znanosti*, 262, 250–319.
140. Koželj, J. in Batič, J. (2007). *Programska zasnova Centra sodobnih umetnosti*. Ljubljana: MOL. Dostopno prek http://www.secondchanceproject.si/wp-content/uploads/CSU_programska-zasnova_katalog_web.pdf.
141. Kralj, G. (2008). *Izginuli in vrnjeni. Pričevanja o uporih v Gvatemali in Latinski Ameriki*. Ljubljana: Založba */cf.
142. Kraner, K. (2018). Kulturna politika kot tehnologija vladanja: med gospodarsko in socialno politiko. *Časopis za kritiko znanosti*, 272, 15–30.
143. Križnik, B. in Uršič, M. (2010). Urbana preobrazba Ljubljane: Naraščanje potrošnje, monumentalizacija in pomanjkljiva infrastruktura. V B. Bugarič (ur.), *Urbanost – 20 let kasneje* (str. 19–31). Koper: Univerzitetna založba Annales.
144. Krpan, J. in Stepančič, L. (2017). Nekaj prvih uradnih primerov uporabe in predlogov za obnovo Roga od preselitve proizvodnje do razpočenega finančnega balona. *Časopis za kritiko znanosti*, 270, 203–217.
145. KUD Mreža. (1990–2004). *Metelkovarhiv*. Dostopno prek <http://kudmreza.org/metelkovarhiv/>.

146. Kuhn, T. (1998). *Struktura znanstvenih revolucij*. Ljubljana: Krtina.
147. Kurnik, A. (2009). Aktivistična raziskava, biosindikalizem in subjektiviteta migrantskih delavcev. *Časopis za kritiko znanosti*, 238, 53–65.
148. Kurnik, A. (2015). »Hvala, ker odpirate Evropo.« *Časopis za kritiko znanosti*, 262, 225–240.
149. Kurnik, A. in Beznec, B. (2008, april). Rog: Struggle in the City. *Transform*. Dostopno prek <http://transform.eipcp.net/transversal/0508/kurnikbeznec/en>.
150. Kurnik, A. in Beznec, B. (2009). Resident Alien: The Rog Experience on the Margin. V G. Kirn, G. Kralj in B. Piškur (ur.), *New Public Spaces: Dissensual Political and Artistic Practices in the Post-Yugoslav Context* (str. 31–45). Ljubljana, Maastricht: Moderna galerija in Jan van Eyck Academie.
151. Lahtovuori, P. in Ruoppila, S. (2012). Temporary Uses as Means of Experimental Urban Planning. *SAJ (Serbian Architectural Journal)* 2012(4), 29–54.
152. Laterner, B. (2008, 2. februar). Sodišče: Nekdanja županja Vika Potočnik ni oškodovala mesta. *Dnevnik*. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/296605>.
153. Lazzarato, M. (2012). *Proizvajanje zadolženega človeka. Esej o neoliberalnem stanju*. Ljubljana: Maska.
154. L. D. (2010, 18. julij). Iz-hod iz družbe zapiranja. *MMCRTV*. Dostopno prek <https://www.rtv slo.si/slovenija/iz-hod-iz-druzbe-zapiranja/234993>.
155. Lebarič, V. (2013). Puščava normalnosti. *Časopis za kritiko znanosti*, 253, 21–28.
156. List of Gangs in the United States. (b. d.). *Wikipedia*. Dostopno prek https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_gangs_in_the_United_States.
157. Ljubljanski župan dela red po mestu. (2007, 3. april). *Delo*. Dostopno prek <https://www.delo.si/novice/slovenija/ljubljanski-zupan-dela-red-po-mestu.html>.
158. Loach, K. (režija) in Lavery, P. (scenarij) (2000). *Bread and Roses*. 110 min, Lions Gate Releasing.
159. Locke, J. (2010). *Dve razpravi o oblasti; Pismo o toleranci*. Ljubljana: Krtina.

160. LocusLab in Central Eastside Industrial Council. (2009). *No Vacancy! A Guide to Creating Temporary Projects in the Central Eastside Industrial District*. Portland: Portland State University in CEIC. Dostopno prek <https://novacancyproject.wordpress.com/no-vacancy-guide/>.
161. Lokar, S. (2007a, 30. marec). Zapleti v nekdanjem Rogu. *Dnevnik*. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/237232>.
162. Lokar, S. (2007b, 31. marec). Karte še odprte. *Dnevnik*. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/237459/lokalno/ljubljana/237459>.
163. Lokar, S. (2007c, 20. september). Rogovci spet razočarani nad mestnimi oblastmi. *Dnevnik*. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/269742>.
164. Lokar, S. (2007d, 28. september). Rogovci pokazali mestu, s čim se ukvarjajo. *Dnevnik*. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/271482>.
165. London Datastore. (2015). *Population Change 1939–2015*. Dostopno prek <https://data.london.gov.uk/dataset/population-change-1939-2015>.
166. Lonely Planet. (b. d.). *Feature: Ljubljana's Student Squats*. Dostopno prek <https://www.lonelyplanet.com/slovenia/ljubljana/in-location/drinking-and-nightlife/ad442ff9-3d42-4ce0-8f8d-86b10f4ab871/a/nar/ad442ff9-3d42-4ce0-8f8d-86b10f4ab871/360721>.
167. Lorenčič, A. (2012). *Prelom s starim in začetek novega. Tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004)*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
168. Lutman, M. in Batista, E. (2010). Kompleks Metelkova. *DEDI – digitalna enciklopedija naravne in kulturne dediščine na Slovenskem*. Dostopno prek <http://www.dedi.si/dediscina/345-kompleks-metelkova> .
169. Lydon, M., Bartman, D., Garcia, T., Preston R. in Woudstra, R. (2012). *Tactical Urbanism 2. Short-Term Action, Long-Term Change*. Dostopno prek https://issuu.com/streetplanscollaborative/docs/tactical_urbanism_vol_2_final.
170. Malinowski, B. (2017). *Argonavti zahodnega pacifika*. Maribor: Aristej.

171. Malthus, T. R. (2008). *An Essay on the Principle of Population*. New York: Oxford University Press Inc.
172. Macfarlane, Alan. (1978). *The Origins of English Individualism*. Oxford: Basil Blackwell.
173. Martine, G. (2007). *State of World Population 2007: Unleashing the Potential of Urban Growth*. New York: OZN.
174. Marx, K. (1986). *Kapital. Kritika politične ekonomije. Prvi zvezek*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
175. May, C. (2000). *A Global Political Economy of Intellectual Property Rights. The New Enclosures?* London, New York: Routledge.
176. McLean P., E. in Porpora, D. W. (1993). Participatory Research: Three Models and an Analysis. *The American Sociologist* 24(1), 107–126.
177. Mednarodna organizacija dela (2018). Priporočilo Mednarodne organizacije dela 193 – Spodbujanje zadrug, september 2002. *Časopis za kritiko znanosti*, 271, 139–147.
178. Mednarodna organizacija industrijskih, obrtniških in storitvenih zadrug (CICOPA). (2018). Svetovna deklaracija o delavskih zadrugah. *Časopis za kritiko znanosti*, 271, 148–154.
179. Mednarodna zadružna zveza (2018). Zadružna identiteta, vrednote in načela. *Časopis za kritiko znanosti*, 271, 137–138.
180. Mencinger, J. (2010). Uneasy Symbiosis of a Market Economy and Democratic Centralism: Emergence and Disappearance of Market Socialism and Yugoslavia. V V. Franičević in M. Uvalić (ur.), *Equality, Participation, Transition. Essays in Honour of Branko Horvat* (str. 118–144). London: Palgrave Macmillan.
181. Mencinger, J. (2018). Social Property and the Market. An Uneasy Symbiosis in Yugoslavia. V J. M. Kovács (ur.), *Populating No Man's Land. Economic Concepts of Ownership Under Communism* (str. 259–286). Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield.

182. Merriam-Webster Online. *Geslo »precarious«*. Dostopno prek <https://www.merriam-webster.com/dictionary/precarious>.
183. Mestna občina Ljubljana. (2008). *Analiza stanja na področjih kulture v Mestni občini Ljubljana 2008–2011. Strokovne podlage za Program razvoja kulture v Mestni občini Ljubljana 2008–2011*. Dostopno prek <http://www.secondchanceproject.si/wp-content/uploads/MOL-analiza-stanja-kultura.pdf>.
184. Mestna občina Ljubljana. (2011). *Tovarna Rog – investicijski program (novelacija)*. Dostopno prek http://www.secondchanceproject.si/wp-content/uploads/Rog_investicijski_program_nov_jun11.pdf.
185. Mestna občina Ljubljana. (2012). *Strategija razvoja kulture v Mestni občini Ljubljana 2012–2015. Poglavje Center Rog*. Dostopno prek <http://www.secondchanceproject.si/wp-content/uploads/MOL-Strategija-razvoja-kulture-12-15-final.pdf>.
186. Mestna občina Ljubljana. (2014). *Strategija razvoja in trženja turistične destinacije Ljubljana za obdobje 2014–2020*. Dostopno prek <https://www.visitljubljana.com/assets/Dokumenti-PDF/strategija-2014-2020.pdf>.
187. Mestna občina Ljubljana. (2016). *Strategija razvoja kulture v Mestni občini Ljubljana 2016–2019*. Dostopno prek <https://www.ljubljana.si/assets/Uploads/strategija-razvoja-kulture-v-mol-2016-2019.pdf>.
188. Mestna občina Ljubljana; iskalni niz »Rog«. (b. d.). Dostopno prek <https://www.ljubljana.si/sl/iskanje/?q=rog>.
189. Mihelič, B. (2002). Pollakova tovarna usnja (Tovarna Rog). V B. Mihelič, F. Košir, S. Ifko in T. Adamič (avt.), *Zgodnja industrijska arhitektura na Slovenskem: vodnik po arhitekturi* (str. 95–97). Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije.
190. Milohnič, A. (2005). Kultura v primežu ekonomske racionalnosti. V A. Milohnič, M. Breznik, M. Hrženjak in B. Bibič (ur.), *Kultura d. o. o.* (str. 7–13). Ljubljana: Mirovni inštitut.
191. Modri kot. (b. d.). Dostopno prek <http://atrog.org/prostori/modri-kot>.
192. Moghadam, V. M. (2009). Feminist Activism in the Arab Region and Beyond: Linking Research to Policy Reform and Social Change. Paper from *FREIA – Feminist Research*

- Center in Aalborg*. Dostopno prek <http://freia.ihis.aau.dk/Publikationer+og+skriftserie/Skriftserie0907-2179>.
193. Mol: Brez podpisa pogodbe za Rog. (2006, 31. marec). *Delo*. Dostopno prek <https://www.delo.si/novice/slovenija/mol-brez-podpisa-pogodbe-za-rog.html>.
194. MOL nad uporabnike zapuščene tovarne Rog. (2007, 29. marec). *Delo*. Dostopno prek <https://www.delo.si/novice/slovenija/mol-nad-uporabnike-zapuscene-tovarne-rog.html>.
195. MOL tožičasne uporabnike Roga. (2006, 11. april). *MMC RTV*, 11. april. Dostopno prek <https://www.rtvlo.si/slovenija/mol-tozi-zacasne-uporabnike-roga/52799>.
196. MOL razmišlja o zaprtju Roga. (2008, 21. marec). *MMC RTV*. Dostopno prek <https://www.rtvlo.si/slovenija/mol-razmislja-o-zaprtju-roga/85010>.
197. Mollat du Jourdin, M. (2004). *Evropa in morje*. Ljubljana: Založba /*cf.
198. Molina, M. M. (2004a). Common Notions, Part 1: Workers-Inquiry, Co-Research, Consciousness-Raising. *Transversal*. Dostopno prek <http://eipcp.net/transversal/0406/malo/en/print>.
199. Molina, M. M. (2004b). Common Notions, Part 2: Institutional Analysis, Participatory Action-Research, Militant Research. *Transversal*. Dostopno prek <http://eipcp.net/transversal/0707/malo/en/print>.
200. Morrow Clark, E. (1997). The Free City of Danzig: Borderland, Hansestadt or Social Democracy? *The Polish Review*, 42(3), 259–276.
201. Morrow Clark, E. (2016). Gdańsk, Story of a City When Diplomatic History and Personal Narrative Intersect. *The Polish Review*, 61(1), 61–79.
202. Moskowitz, P. (2018). *How to Kill a City. Gentrification, Inequality, and the Fight for the Neighbourhood*. New York: Nation Books.
203. Moulier Boutang, Y. (2005). Formes de travail non libre. Accumulation primitive préhistoire ou histoire continué du capitalisme? *Cahiers d'Études africaines*, XLV (3–4), 179–180, 1069–1092.
204. Mozetič, P. (2009). Nevidni delavci sveta: zaposlovanje in delo »neevropskih« državljanov tretjih držav in režim delavskih domov. *Časopis za kritiko znanosti* 238, 31–

- 50.
205. Mozetič, P. in Tamše, D. (2017). Rogovilimo naprej. Uvodnik. *Časopis za kritiko znanosti*, 270, 7–13.
206. Mrevlje, N. (2007, 18. oktober). Teden odločitve za tovarno Rog. *Mladina*. Dostopno prek <https://www.mladina.si/91169/teden-odlocitve-za-tovarno-rog/>.
207. Mreža za prostor. (b. d.). Dostopno prek <http://mrezaprostor.si/>.
208. Mreža za prostor. (b. d. a.). *Začasna raba prostora*. Dostopno prek <http://mrezaprostor.si/zacasna-raba-prostora/>.
209. Mreža za prostor. (b. d. b.). *Priporočila za spodbujanje začasne rabe prostora*. Dostopno prek <http://mrezaprostor.si/priporocila-za-spodbujanje-zacasne-rabe-prostora/>.
210. Mreža za prostor. (b. d. c.). *Priročnik za lastnike in uporabnike začasne rabe*. Dostopno prek <http://mrezaprostor.si/zacasna-raba-prostora/prirocnik-za-lastnike-in-uporabnike-zacasne-rabe/>.
211. Murphy, T. S., Bove, A., Emery, E. in Novello, F. (2005). Editorial Acknowledgements and Translators' Note. V A. Negri (avt.) in T. Murphy (ur.), *Books for Burning. Between Civil War and Democracy in 1970s Italy* (str. xxix–xxxi). London, New York: Verso.
212. Muren, I. (2010). *Politika varovanja konkurence v EU in v Sloveniji* (diplomsko delo). Dostopno prek <http://www.cek.ef.uni-lj.si/UPES/muren701.pdf>.
213. Nabergoj, S. (2013). Gesamtkunstwerk Metelkova mesto. *Časopis za kritiko znanosti*, 253, 29–41.
214. Nauman, L. W. (2014). *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches. Seventh Edition*. Harlow: Pearson Education Limited.
215. Negri, A. (2005a). Workers' Party Against Work. V T. S. Murphy (ur.), *Books for Burning. Between Civil War and Democracy in 1970s Italy* (str. 51–117). London, New York: Verso.
216. Negri, A. (2005b). Crisis of the Planner-State: Communism and Revolutionary Organization. V T. S. Murphy (ur.), *Books for Burning. Between Civil War and Democracy in 1970s Italy* (str. 1–50). London, New York: Verso.

217. Negri v Ljubljani. (2006a, 24. marec). *Delo*. Dostopno prek <https://www.delo.si/kultura/negri-v-ljubljani.html>.
218. Nekoč in danes. (b. d.). *Second Chance*. Dostopno prek <http://www.secondchanceproject.si/csu-rog/zgodovina>.
219. Nepremičnine. (b. d.). *DUBT*. Dostopno prek http://nepremicnine.dutb.eu/prodaja/Slovenija.d194/Industrijski_objekti.v3/t70/prodaja.k1/.
220. Nevidni delavci sveta – IWW. (b. d.). Dostopno prek <http://www.njetwork.org/IWW-Nevidni-delavci-sveta>.
221. Ni. Č., Delo in B. K. (2013, 30. april). Moody's znižal bonitetno oceno Sloveniji. *Delo*. Dostopno prek <https://www.delo.si/gospodarstvo/podjetja/moody-s-znizal-bonitetno-oceno-sloveniji.html>.
222. Njetwork. (2008a). *Redna skupščina za svobodo gibanja in pravico do bivanja. SC Rog gre naprej – By Any Means Necessary!* Dostopno prek <http://www.njetwork.org/Redna-skupscina-za-svobodo-gibanja>.
223. Njetwork. (2008b). *Skupščina gibanj »Ne bomo plačali vaše krize!«* Dostopno prek <http://www.njetwork.org/Skupscina-gibanj-Ne-bomo-placali>.
224. Njetwork. (2009). *Predavanje in delavnica o bojih migrantskih delavcev z Valery Alzaga*. Dostopno prek <http://www.njetwork.org/Predavanje-in-delavnica-o-bojih>.
225. Njetwork. (2010). *Delovna skupina proti delu na Facebooku*. Dostopno prek <http://www.njetwork.org/Delovna-skupina-proti-delu-na>.
226. Njetwork. (2011). *Poziv na demonstracijo Nevidnih delavcev in delavk sveta 4. junija*. Dostopno prek <http://www.njetwork.org/Poziv-na-demonstracijo-nevidnih>.
227. NLB. (2012). *Poslovna mreža in kapitalske naložbe*. Dostopno prek <https://www.nlb.si/lp2002/slovensko/stran42.html>.
228. NLB Leasing. (2018). *Redna likvidacija družbe NLB Leasing d. o. o.* Dostopno prek <http://www.nbleasing.si/novice/redna-likvidacija-druzbe-nlb-leasing-doo/243/1808>.
229. O nas. (b. d.). *DUTB*. Dostopno prek http://www.dutb.eu/si/o_nas.aspx.

230. Odločitev o rušenju Roga v rokah stroke (2007, 4. april). *MMC RTV*. Dostopno prek <https://www.rtv slo.si/slovenija/odlocitev-o-rusenju-roga-v-rokah-stroke/69167>.
231. Odlok o občinskem podrobnem prostorskem načrtu za del območja urejanja CI 5/6 Rog. Sprejet v Mestnem svetu MOL, začetek veljave 20. julija 2010. Dostopno prek <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/99210/#1.%C2%A0%C4%8Dlen>
232. Ohranimo tovarno Rog. (2016, 6. junij). Ljubljana – najbrutalnejše mesto na svetu. *Komunal.org*. Dostopno prek <http://komunal.org/video/prostori/340-ljubljana-najbrutalnejse-mesto-na-svetu>.
233. Organizacija združenih narodov, Oddelek za ekonomske in socialne zadeve (OZN DESA). (2009). *Urban and Rural Areas 2009*. Dostopno prek <https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/urbanization/urban-rural.asp>.
234. Organizacija združenih narodov, Oddelek za ekonomske in socialne zadeve (OZN DESA). (2018). *68% of the world population projected to live in urban areas by 2050, says UN*. Dostopno prek <https://www.un.org/development/desa/en/news/population/2018-revision-of-world-urbanization-prospects.html>.
235. Otorepec, K. (2019). O produktivnih vzgibih vandalizma. *Razpotja*, 36, 25–28.
236. Ovadena Viktorija Potočnik. (2005, 20. januar). *Delo*. Dostopno prek <https://www.delo.si/novice/slovenija/ovadena-viktorija-potocnik.html>.
237. Ozmec, S. (2005, 31. avgust). Poletna umetniška rezidenca. *Mladina*. Dostopno prek <https://www.mladina.si/97914/poletna-umetniska-rezidenca/>.
238. Pančur, A. (1999). Oderuštvo na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja. *Zgodovinski časopis*, LIII(1), 33–55.
239. Parry, R. (2014). Episteme and Techne. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Dostopno prek <https://plato.stanford.edu/entries/episteme-techne/#Aca>.
240. Pasquinelli, M. (2008). *Animal Spirits. The Bestiality of the Commons*. Rotterdam: NAI Publishers.

241. Pasquinelli, M. (2014). Italian *Operaismo* and the Information Machine. *Theory, Culture & Society*. DOI: 10.1177/0263276413514117.
242. Pečar, R. (2017). *Idejna študija prenove Tovarne Rog v Ljubljani – razmislek o manjšinski arhitekturi* (magistrsko delo). Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, Ljubljana.
243. Petelin, D. (2017, 30. marec). Paradni konji slovenskega socialističnega gospodarstva. *Zgodovina na dlani*. Dostopno prek <https://zgodovinanadlani.si/paradni-konji-slovenskega-socialisticnega-gospodarstva/>.
244. Petkovič, B. (2008, 21. marec). Včeraj ob 22.30 je župan Zoran Jankovič obiskal tovarno Rog in zagrozil z izpraznitvijo. *Dnevnik*. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/307052>.
245. Phillips, L. (2011a, 6. oktober). Ordinary Greeks Turning to NGOs as Health System Hit by Austerity. *EuObserver*. Dostopno prek <https://euobserver.com/social/113841>.
246. Phillips, L. (2011b, 11. oktober). Greek Healthcare Eroded By Austerity Measures, Crisis. *EuObserver*. Dostopno prek <https://euobserver.com/social/113876>.
247. Pieterse, E. (2008). *City Futures: Confronting the Crisis of Urban Development*. London: Zed Books.
248. Pilotni projekt – RogLab. (b. d.). Dostopno prek <http://www.secondchanceproject.si/pilotni-projekt>.
249. Pistotnik, S. (2013). Iz nabora kontradikcij v dnevniških praksah avtonomnih prostorov. *Časopis za kritiko znanosti*, 253, 151–159.
250. Pišek, M. (2008a, 22. marec). Priložnost za razpravo o prihodnosti. *Dnevnik*. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/307262/kultura/splosno/307262>.
251. Pišek, M. (2008b, 8. april). »Pridobili smo si posestno pravico!« *Dnevnik*. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/310678>.
252. Pišek, M. (2012, 29. februar). Center Rog: brez stika s kreativnostjo? *Dnevnik*. Dostopno prek: <https://www.dnevnik.si/1042513200>.
253. Pišek, M. (2016, 2. februar). Mateja Demšič, vodja oddelka za kulturo Meste občine Ljubljana: Pri Rogu in Cukrarni celo vidim luč na koncu tunela. *Dnevnik*. Dostopno prek

<https://www.dnevnik.si/1042729397/kultura/fokus/mateja-demsic-vodja-oddelka-za-kulturo-mestne-obcine-ljubljana-pri-rogu-in-cukrarni-celo-vidim-luc-na-koncu-tunela>.

254. Piškur, B. (2006). TEMP v Rogu [začasna prisotnost]. *Časopis za kritiko znanosti*, 223, 14–16.
255. Pleyers, G. (2010). *Alterglobalization. Becoming Actors in the Global Age*. Cambridge: Polity Press.
256. Ploštajner, K. (2016). *Financionalizacija prebivanja: stanovanje med menjalno in uporabno vrednostjo* (magistrska naloga). Dostopno prek http://dk.fdv.uni-lj.si/magistrska_dela_2/pdfs/mb22_plostajner-klemen.pdf.
257. Ploštajner, K. (2018). Nekaj tez o politični ekonomiji stanovanjske preskrbe. *Časopis za kritiko znanosti*, 273, 145–160.
258. Plut, D. (2007). Sonaravni izzivi urbanega razvoja. V I. Čerpes in M. Dešman (ur.), *O urbanizmu. Kaj se dogaja s sodobnim mestom?* (str. 117–135). Ljubljana: Krtina
259. Polanyi, K. (2008). *Velika preobrazba. Politični in ekonomski viri našega časa*. Ljubljana: Založba /*cf.
260. Prekerni osir. (b. d.). Dostopno prek <https://prekernost.wordpress.com/>.
261. Primec, Matic. (2018). Tkalka od prestolnice do prestolnice. Intervju z Andrejem Žižkom in Dušanko Lužar Šajt. *Časopis za kritiko znanosti*, 217, 181–192.
262. Prostorski portal RS. (b. d.). Dostopno prek <http://prostor3.gov.si/javni/login.jsp?jezik=sl>.
263. Puko učkur, radijska oddaja. (b. d.). Dostopno prek <https://radiostudent.si/dru%C5%BEba/puko-u%C4%8Dkur>.
264. Push Forward. (b. d.). Dostopno prek <https://push-forward.org/>.
265. Pureber, T. (2013). Proti in onkrat obstoječega – gradnja metelkofske skupnosti v upor. *Časopis za kritiko znanosti*, 253, 139–150.
266. Rafaelič, A. in Flaker, V. (ur.). 2012. Iz-hod iz totalnih ustanov med ljudi. *Časopis za kritiko znanosti*, 250.

267. Raunig, G. in Ray, G. (ur.) (2009). *Art and Contemporary Critical Practice: Reinventing Institutional Critique*. London: MayFly Books.
268. Raunig G. (2010). *A Thousand Machines. A Concise Philosophy of the Machine as Social Movement*. Los Angeles: Semiotext(e).
269. Raunig G. (2013). *Factories of Knowledge. Industries of Creativity*. Los Angeles: Semiotext(e).
270. Razsa, M. in Kurnik, A. (2012). Occupy Movement in Žižek's Hometown: Direct Democracy and a Politics of Becoming. *American Ethnologist*, 39(2), 238 – 258.
271. Razvoj. (b. d.). *Second Chance*. Dostopno prek <http://www.secondchanceproject.si/csu-rog/razvoj>.
272. Red Notes. (B. d.). *Italy 1977–8. »Living With an Earthquake«*. A Red Notes Pamphlet. London: Red Notes.
273. Reardon, K., Welsh, J., Kreiswirth, B. in Forester, J. (1993). Participatory Action Research from the Inside: Community Development Practice in St. Louis. *The American Sociologist*, 24(1), 69–91.
274. Reason, P. in Bradbury, H. (ur.) (2008). *The SAGE Handbook of Action Research. Participative Inquiry and Practice*. [Druga izdaja.] Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: SAGE Publications.
275. Remec, M. (2015). *Podrgni, očedi, živali otrebi: higiena in snaga v dobi meščanstva*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
276. Ricardo, D. (1962). *Načela politične ekonomije in obdavčenja*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
277. Rifkin, J. (2007). *Konec dela: zaton svetovne delavske sile in nastop posttržne dobe*. Ljubljana: Krtina.
278. Robert, Paul et al. (1976). *Le petit Robert, Dictionnaire alphabétique & analogique de la langue française, geslo »précaire«*, str. 1369. Société du nouveau littré, Secrétaire général de la rédaction: Alain Rey.

279. Rog: Zaklenjena vrata in straža (2007, 29. marec). *MMC RTV*. Dostopno prek <https://www.rtv slo.si/slovenija/rog-zaklenjena-vrata-in-straža/68924>.
280. Rog postaja mesto: Cikel javnih razprav II – O lastnini in njeni uporabi. (2016, 25. junij). *AT Rog*. Dostopno prek <http://atrog.org/galerija/video/tovarna-rog/98-rog-postaja-mesto-cikel-javnih-razprav-2>.
281. RogLab, pilotni projekt Centra Rog. (b. d.). Dostopno prek <http://roglab.si/sl>.
282. Rogovske bolhe. (2015, 31. marec). Bolšje kaprice iz rogovske betice. *Torek ob petih*. Dostopno prek <http://torekobpetih.si/komentar/bolsje-kaprice-iz-rogovske-betice/>.
283. Rožman, A. (2017, 14. december). Hostel Celica: neuspelo dražbo so pospremili protestniki. *Dnevnik*. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/1042794695>.
284. Rušenje Roga se je začelo. (2007, 14. november). *Delo*. Dostopno prek <https://www.delo.si/novice/slovenija/rusenje-roga-se-je-zacelo.html>.
285. Sanchez Bajo, C. in Roelants, B. (2015). *Kapital in past zadolževanja. Zadrúžništvo kot alternativa*. Ljubljana: Modrijan.
286. Sassen, S. (1991). *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
287. Sassen, S. (2005). The Global City: Introducing a Concept. *Brown Journal of World Affairs*, XI(2), 27–43.
288. Second Chance, projekt. (b. d.). Dostopno prek <http://www.secondchanceproject.si/>.
289. Second Home. (b. d.). Dostopno prek <http://atrog.org/prostori/second-home>.
290. Second Home. (2017). Radosti in peripetije migrantskega samoorganiziranja v Avtonomni tovarni Rog. *Časopis za kritiko znanosti*, 270, 74–90.
291. Scheffler, I. (1978). *Conditions of Knowledge: An Introduction to Epistemology and Education*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
292. Sciascia, L. (2006). *Afera Moro*. Ljubljana: Prešernova družba.
293. Simonson, L. J. in Bushaw, V. A. (1993). Participatory Action Research: Easier Said Than Done. *The American Sociologist*, 24(1), 27–37.

294. Sindikat Mladi plus. (b. d.). *O nas*. Dostopno prek <https://www.mladiplus.si/kdo-smo/o-nas/>.
295. Sindikat prekarcev. (2016). *Statut SP*. Dostopno prek <http://www.sindikat-prekarcev.si/statut-sp/>.
296. Sklep o ustanovitvi javnega zavoda »Študentski dom Ljubljana«. (2012). Sprejet v Državnem zboru RS, v veljavi od 1. septembra. Dostopno prek <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=SKLE9399>.
297. Skupščina avtonomne tovarne Rog. (2016, 6. maj). Javno pismo Skupščine uporabnic_kov avtonomne Tovarne Rog. *Komunal.org*. Dostopno prek <http://komunal.org/teksti/320-javno-pismo-skupscine-uporabnic-kov-avtonomne-tovarne-rog>.
298. Skupščina uporabnikov Tovarne Rog. (2016, 8. junij). Izjava uporabnikov Tovarne Rog: (The public statement of the assembly of the Rog Factory users – in english below). *Komunal.org*. Dostopno prek <http://komunal.org/teksti/343-izjava-uporabnikov-tovarne-rog-the-public-statement-of-the-assembly-of-the-factory-users-in-english-below>.
299. Skupščina uporabnic in uporabnikov AT Rog. (2016, 3. maj). Javno pismo Skupščine tovarne Rog. *Tovarna.org*. Dostopno prek <https://tovarna.org/node/9202>.
300. Slukan, N. (2016, 17. junij). Rog ni utopičen, Rog je izrazito topičen. *Delo*. Dostopno prek <https://www.delo.si/mnenja/pisma/rog-ni-utopicen-rog-je-izrazito-topicen.html>.
301. Služba za fiskalno in ekonomsko politiko, Ministrstvo za finance. (b. d.). *Fiskalna in javnofinančna politika*. Dostopno prek <https://www.gov.si teme/fiskalna-in-javnofinancna-politika/>.
302. Socialni center Rog (na Njetworku). (b. d.). Dostopno prek <http://njetwork.org/Socialni-center-Rog>.
303. Socialni center Rog (na AT Rog). (b. d.). Dostopno prek <http://atrog.org/prostori/sc-rog>.
304. *Splošni zakon o zadrugah*. Uradni list FLRJ 59/1946.
305. Stocznia Gdańsk. (b. d.). *History*. Dostopno prek <https://www.gdanskshipyard.pl/en/about-us/history>.

306. Strlič, N. (b. d.). Pony – prvo slovensko zložljivo kolo. *Muzej novejšje zgodovine Slovenije. Oddelek za dokumentarno fotografijo*. Dostopno prek <https://fototekamnzs.com/2017/03/14/pony-prvo-slovensko-zlozljivo-kolo/>.
307. Struc, Nežka. (2018). Zadruga v Mariboru: Kdaj je protimoč dovolj močna? *Časopis za kritiko znanosti*, 271, 222–234.
308. Svet za vsakogar. (b. d.). Dostopno prek <http://njetwork.org/Svet-za-vsakogar>.
309. Swinney, P. in Carter, A. (2019, 18. marec). London Population: Why So Many People Leave the UK's Capital. *BBC News*. Dostopno prek <https://www.bbc.com/news/uk-47529562>.
310. Statistični urad Republike Slovenije [SURs]. (b. d. a.). *Občina Maribor*. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije. Dostopno prek <https://www.stat.si/obcine/sl/2016/Municip/Index/94>.
311. Statistični urad Republike Slovenije [SURs]. (b. d. b.). *Občina Ljubljana*. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije. Dostopno prek <https://www.stat.si/obcine/sl/2016/Municip/Index/82>.
312. Stresni testi. (b. d.). *Banka Slovenije*. Dostopno prek <https://www.bsi.si/financna-stabilnost/nadzor-bancnega-sistema/stresni-testi>.
313. *Stvarnopravni zakonik (SPZ-A)*. Uradni list RS, št. 87/2002.
314. Tamše, D. (2010). *Gilles Deleuze in koncept postajanja v mišljenju političnega aktivizma* (diplomsko delo). Dostopno prek http://dk.fdv.uni-lj.si/diplomska_dela_1/pdfs/mb11_tamse-danijela.pdf.
315. Tamše, D. (2011). Koncept (in) identitete (delavca) in postajanje v gibanju. *Časopis za kritiko znanosti*, 244, 81–88.
316. Tamše, D. (2018). Revolucija v znanosti, revolucija v družbi? *Razpotja*, IX(34), 10–12.
317. Tamše, D. (2019). O naselbinski terminologiji. *Razpotja*, 36, 9–10.
318. Taylor, F. W. (1911). *The Principles of Scientific Management*. New York in London: Harper & Brothers Publishing.

319. Taylor, F. W. (2020, v pripravi). *Principi znanstvenega managementa*. Ljubljana: Založba *cf.
320. TEMP (2009). Temp about Temp, or a Quick and Unsystematic Retrospective of the Workings of One Temporary and Informal Multidisciplinary Group. V G. Kirn, G. Kralj in B. Piškur (ur.), *New Public Spaces: Dissensual Political and Artistic Practices in the Post-Yugoslav Context* (str. 143–158). Ljubljana, Maastricht: Moderna galerija in Jan van Eyck Academie.
321. The Tree that Owns Itself (2019, 22. februar). *Trees for Cities*. Dostopno prek <https://www.treesforcities.org/stories/the-tree-that-owns-itself>.
322. Thompson, E. P. (1991). *The Making of the English Working Class*. Toronto: Penguin Books.
323. Tichy, G. (2011). Did Rating Agencies Boost the Financial Crisis? *Intereconomics: Review of European Economic Policy*, 46(5), 232–245.
324. Tiskovna konferenca uporabnic/kov Roga. (2016a, 6. junij). *Komunal.org*. Dostopno prek <http://komunal.org/video/prostori/339-tiskovna-konferenca-uporabnic-kov-roga>.
325. Tomsich, F. (2017). Rog is a Symptom. Notes on the History of Art Production in Autonomous Factory Rog. *Časopis za kritiko znanosti*, 270, 91–104.
326. Tovarna.org. (b. d.). Dostopno prek <https://tovarna.org/>.
327. Tovarna Rog. (2016, 10. junij). Nočno kamenjanje tovarne Rog. *Komunal.org*. Dostopno prek <http://komunal.org/video/prostori/347-nocno-kamenjanje-tovarne-rog-10-6-2016>.
328. Tovarno Rog zaklenili in zastražili. (2007, 29. marec). *Dnevnik*. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/237188>.
329. Tönnies, F. (1999). *Skupnost in družba*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
330. Troika Watch. (b. d.). *Kaj je Trojka?* Dostopno prek <http://www.troikawatch.net/sl/kaj-je-trojka/>.
331. Tronti, M. (2010). Workerism and Politics. *Historical Materialism*, 18(2010), 186–189.

332. Turk, D. (2009). *Družbena in delavska gibanja ter italijanska radikalna leвица v šestdesetih in sedemdesetih letih* (diplomsko delo). Dostopno prek http://dk.fdv.uni-lj.si/diplomska_dela_1/pdfs/mb11_turk-dejan.pdf.
333. Turk, D. (2013). *Strategija napetosti proti delavskim in družbenim gibanjem v Italiji* (magistrsko delo). Dostopno prek http://dk.fdv.uni-lj.si/magistrska_dela_2/pdfs/mb22_turk-dejan.pdf.
334. Turk, D. (2017). Italija v revolucionarnih šestdesetih in sedemdesetih letih. *Časopis za kritiko znanosti*, 269, 304–315.
335. UCLA Labor Center (b. d.). *Justice for Janitors*. Dostopno prek <https://www.labor.ucla.edu/what-we-do/research-tools/campaigns-and-research/justice-for-janitors/>.
336. Učakar, T., Fabijan, E., Smrdelj, R. in Ješe Perković, A. (2019). Raziskovalna dinamika na področju diskriminacije v Sloveniji: uveljavljanje intersekcionalne analize. *Časopis za kritiko znanosti*, 275, 129–159.
337. Ule, A. (1996). *Znanje, znanost in stvarnost*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
338. Univerza v Ljubljani. (b. d.). *Univerza v številkah*. Dostopno prek https://www.uni-lj.si/o_univerzi_v_ljubljani/univerza_v_stevilkah/.
339. Univerza v Mariboru. (b. d.). *Analize*. Dostopno prek <https://www.um.si/vpis/analize/Strani/default.aspx>.
340. Univerza na Primorskem. (b. d.). *Univerza v številkah in vizitka*. Dostopno prek <https://www.upr.si/sl/univerza/univerza-v-stevilkah-in-vizitka>.
341. Uporabniki tovarne Rog. (2016, 12. junij). Tiskovna konferenca (11. 6. 2016). *Komunal.org*. Dostopno prek <http://komunal.org/video/prostori/351-uporabniki-tovarne-rog-tiskovna-konferenca-12-6-2016>.
342. Urban Catalysts. (2003). *Strategies for Temporary Uses – Potential for Development of Urban Residual Areas in European Metropolises*. Berlin: Studio Urban Catalyst. Dostopno prek http://www.template.com/think-pool/attach/download/1_UC_finalR_synthesis007b.pdf?object_id=4272&attachment_id=4276.

343. Uredba (EU) št. 2017/2402 Evropskega parlamenta in Sveta, z dne 12. decembra 2017, o določitvi splošnega okvira za listinjenje in o vzpostavitvi posebnega okvira za enostavno, pregledno in standardizirano listinjenje ter o spremembah direktiv 2009/65/ES, 2009/138/ES in 2011/61/EU ter uredb (ES) št. 1060/2009 in (EU) št. 648/2012. Dostopno prek <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32017R2402&from=EN>.
344. Uršič, M. (2011). *Osnutek zasnove uporabe CSU Rog – analiza fokusnih skupin*. [Končno poročilo.] Dostopno prek http://www.secondchanceproject.si/wp-content/uploads/Analiza_osnutek_ZU_FINAL.pdf.
345. Ustava Republike Slovenije. (1991). *Uradni list RS*. Dostopno prek <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=USTA1>.
346. V Mali šoli ne bo več prireditev. (2006, 2. avgust). *MMC RTV*, 2. Dostopno prek <https://www.rtv slo.si/kultura/drugo/v-mali-soli-ne-bo-vec-prireditev/146158>.
347. V Rogu bodo kmalu začeli z rušenjem nevarnih objektov. (2007, 2. oktober). *Dnevnik*. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/272378/Ljubljana/272378>.
348. V Rogu brez množičnih prireditev. (2007, 2. april). *Delo*. Dostopno prek <https://www.delo.si/novice/slovenija/v-rogu-brez-mnozicnih-prireditev.html>.
349. V Rogu kmalu rušenje nevarnih objektov. (2007, 2. oktober). *Delo*. Dostopno prek <https://www.delo.si/novice/slovenija/v-rogu-kmalu-rusenje-nevarnih-objektov.html>.
350. Varoufakis, Y. (2015). *Europe after the Minotaur: Greece and the Future of the Global Economy*. London: Zed Books.
351. Varufakis, J. (2016). *Globalni minotaver – Amerika, Evropa in prihodnost svetovnega gospodarstva*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
352. Vercellone, C. (2007). From Formal Subsumption to General Intellect: Elements for a Marxist Reading of the Thesis of Cognitive Capitalism. *Historical Materialism*, 15(2007), 13–36.
353. Verlič Christensen, B. (1999). *Revitalizacija mest skozi teorijo vrednostnih razlik*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

354. Video report – Tovarna Rog (06 – 08 June 2016). (2016, 9. junij). *Komunal.org*. Dostopno prek <http://komunal.org/video/prostori/345-video-report-tovarna-rog-06-08-june-2016>.
355. Visit Ljubljana. (b. d.). *Metelkova mesto – alternativni kulturni center*. Dostopno prek <https://www.visitljubljana.com/sl/obiskovalci/aktivnosti/zabava/metelkova-mesto-alternativni-kulturni-center/>.
356. Viza za budućnost, radijska oddaja. (b. d.). Dostopno prek <http://old.radiostudent.si/categories.php?catid=239&number=0>.
357. Vrbica, S. Š. (2015). *Začasna raba nepremičnin v javni lasti. Analiza*. Ljubljana: PIC in Mreža za prostor.
358. Z začasno odredbo sodišča nad kulturnike v Rogu. (2006, 11. april). *Dnevnik*. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/174883/lokalno/174883>.
359. Zabukovec, M. (2016, 5. september). Pot v mesto brez glave. *Delo*. Dostopno prek <https://www.delo.si/novice/ljubljana/pot-v-mesto-brez-glave.html>.
360. Začasni uporabniki tovarne Rog. (2006). *Tovarna Rog – Smo začasni – We Are Temporary (Documentary)*. Dostopno prek <https://www.youtube.com/watch?v=52DijOdH3N4>.
361. Začasni uporabniki in uporabnice prostorov tovarne Rog. (2006a). Skupna izjava o odprtju Roga za zainteresirano javnost. *Tovarna.org*. Dostopno prek <https://tovarna.org/node/2>.
362. Začasni uporabniki in uporabnice prostorov tovarne Rog. (2006b). 3. skupščina (11. 04. 2006). [Zapisnik.] *Tovarna.org*. Dostopno prek <https://tovarna.org/node/273>.
363. Začasni uporabniki in uporabnice prostorov tovarne Rog. (2007). Zapisnik izredne skupščine 7. 6. 07. *Tovarna.org*. Dostopno prek <https://tovarna.org/node/1083>.
364. Začasni uporabniki in uporabnice prostorov tovarne Rog. (2006–2009). Zapisniki skupščin Začnih uporabnikov in uporabnic tovarne Rog. *Tovarna.org*. Dostopno prek <https://tovarna.org/node/265>.
365. Začasni uporabniki in uporabnice prostorov bivše tovarne Rog. (2007, 22. marec). Pismo Skupščine začasnih uporabnikov in uporabnic bivše tovarne Rog. *Njetwork*. Dostopno prek <http://www.njetwork.org/New-article,234>.

366. Začasni uporabniki v Rogu so se s tožbo MOL lahko le seznanili. (2006, 12. april). *Dnevnik*. Dostopno prek <https://www.dnevnik.si/174986>.
367. Zakon o denacionalizaciji – ZDen. (1991). Sprejet v Državnem zboru RS, v veljavi od 7. decembra. Dostopno prek <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO1514>.
368. Zakon o gospodarskih družbah – ZGD-1. (2006). Sprejet v Državnem zboru RS, v veljavi od 4. maja. Dostopno prek <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO4291>.
369. Zakon o stvarnem premoženju občin in samoupravnih lokalnih skupnosti (ZSPDSLS-1). (2018). Sprejet v Državnem zboru RS, v veljavi od 10. marca. Dostopno prek <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO7148>.
370. Zakon o ukrepih Republike Slovenije za krepitev stabilnosti bank (ZUKSB). (2012). Sprejet v Državnem zboru RS, v veljavi od 28. decembra. Dostopno prek <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO6521>.
371. Zakon o urejanju prostora (ZUreP-2). (2017). Sprejet v Državnem zboru RS, v veljavi od 17. novembra. Dostopno prek <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO7341>.
372. Zakon za uravnoteženje javnih financ (ZUJF). (2012). Sprejet v Državnem zboru RS, v veljavi od 31. maja. Dostopno prek <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO6388>.
373. ZAPS (Zbornica za arhitekturo in prostor Slovenije). (2008). *Ureditev območja tovarne Rog v Ljubljani*. Dostopno prek https://www.zaps.si/index.php?m_id=natecaji_izvedeni&nat_id=32.
374. zRogom, rožnati! (2016, 1. julij). *Komunal.org*. Dostopno prek http://komunal.org/video/prostori/370-zrogom-roznati?fbclid=IwAR2dkOl304LQA6sQuX7GVVAlaM2x67lhvg0b7zOifqC4p_5n95e0WfOmI.
375. Žilič Fišer, S. (ur.) (2012). *Maribor 2012 – Evropska prestolnica kulture: od izzivov do rezultatov*. Maribor: Maribor 2012.
376. Živčič, L., Kvac, B. in Gobbo, Ž. (2015). *Na zlomljenih krilih razvoja*. Ljubljana: Focus, društvo za sonaraven razvoj. Dostopno prek http://focus.si/wp-content/uploads/2016/04/publikacija_final_tisk.pdf.

377. Živko Skvotec. (b. d.). Dostopno prek <http://atrog.org/prostori/zivko-skvotec>.
378. Whyte, W. F. (1989). Advancing Scientific Knowledge Through Participatory Action Research. *Sociological Forum*, 4(3), 367–385.
379. Winch, C. 1998. *The Philosophy of Human Learning*. [Format E-Pub.] London: Routledge.
380. Womack, J. P., Jones, D. T. in Roos, D. (1991). *The Machine that Changed the World*. New York: Free Press.
381. Wright, S. (2017). *Storming Heaven. Class Composition and Struggle in Italian Autonomist Marxism*. London, Sterling: Pluto Press.

9 STVARNO IN IMENSKO KAZALO

2016 (AT Rog)

A

apropriacija

Avsec, Franci

avtonomija

avtonomistični marksizem

Avtonomna tovarna Rog (AT Rog)

B

Babič, Karolina

balkanska migracijska pot

banka

Berardi, Franco (Bifo)

biopolitično delo

blaginja

bonitetna agencija

bonitetna ocena

C

Center sodobnih umetnosti Rog (CSU Rog)

Cleaver, Harry

D

delavec

delavski dom

delavski upor

Deleuze, Gilles

delodajalec

delovna sila

dolg

dostop

družba (Tönnies)

Družba za upravljanje terjatev bank (DUTB), slaba banka

družbena lastnina

E

epistemologija

evikcija

F

financionalizacija

finančni instrument

fiskalno pravilo (zlato pravilo)

Ford, Henry

fordistično delo

formalna subsumpcija dela pod kapital

G

Gdansk

gentifikacija

gibanje

globalno mesto

Graeber, David

grafit

Grčija

Gregorčič, Marta

Guattari, Félix

H

Hardt, Michael

Harney, Stefano

Harvey, David

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich

I

identiteta

industrijska proizvodnja

institucija

J

javni diskurz

javni dolg

K

kolo

kreativne industrije

kreativni razred

kriza (finančna)

Kuhn, Thomas

kulturizacija

L

lastnina, lastninjenje

Lazzarato, Maurizio

listinjenje (sekuritizacija)

Ljubljana

Locke, John

London

M

Malthus, Thomas Robert

Maribor

mejni (vizumski) režim

menjalna vrednost

Mestna občina Ljubljana, MOL

mesto

Metelkova (AKC Metelkova mesto)

metodologija, metode

metropola

micelij

migrantsko delo

militantno raziskovanje (militantna epistemologija, metodologija)

Mreža za prostor

multituda

N

nedeljivo premoženje

Negri, Antonio

nepremičninski trg

Nevidni delavci sveta

nevladni sektor

nomadizem
normalna znanost

O

obči intelekt
občinski podrobni prostorski načrt (OPPN)
ograjevanje
okupacijsko gibanje (tudi #15o, Boj-za)
operaizem

P

paradigma
participativno (akcijsko) raziskovanje
Pasquinelli, Matteo
podružbljenje dela
Polanyi, Karl
posojilo
postajanje
postfordizem
postoperaizem
prekarnost
prekernost
primarna akumulacija
privatizacija
produkcijski pogoji, produkcijski režimi

R

razredna kompozicija
realna subsumpcija dela pod kapital

reapropriacija
renta
Ricardo, David

Rog
RogLab
rogovec
rušenje

S

samoniklost
samoorganizacija
samoredukcija
samoupravljanje
samovalorizacija
Sassen, Saskia
Second Chance
singularno
skupno
skupnost
skupnost (Tönnies)
skupščina (Skupščina)
Socialni center Rog
središče Ljubljane
stanovanje
stečaj
subjektiviteta
Svet za vsakogar

Š

špekulacija

zadružno načelo

T

Taylor, Frederick W.

zadružna vrednota

taylorizem

zadružna zveza

telo brez organov

zasedba (okupacija)

Tönnies, Ferdinand

zavračanje dela

tovarna usnja

znanstvena revolucija

transnacionalno

znanstveni menedžment

tranzicija

trg dela

trojka

turistifikacija

turizem

U

uporabna vrednost

uporabnik

V

varčevalni ukrepi (tudi zategovanje pasu)

vednost

vojni stroj

vrednost

Z

začasna raba

zadruga

zadružni dokument

10 PRILOGE

PRILOGA A: Popis uradne dokumentacije, ki jo je Mestna občina Ljubljana obravnavala v zvezi z območjem CI 5/6 Rog, ter javnih objav v zvezi s tem, za obdobje med letoma 1998 in 2019

Tabela A.1: 1998

Datum	Dokument	Spletna povezava
10. 2.	Odlok o prostorskih ureditvenih pogojih za območje urejanja CI 5/6 Rog. Ur. l. RS, št. 22/98	https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina?urlurid=1998944

Tabela A.2: 2007

Datum	Dokument	Spletna povezava
september	Konservatorski program za prenavo kulturne dediščine EŠD 10060 Ljubljana – Poslopje tovarne Rog	http://www.secondchanceproject.si/wp-content/uploads/Konservatorski_program_Rog.pdf
november	Programska zasnova Centra sodobnih umetnosti	http://www.secondchanceproject.si/wp-content/uploads/CSU_programska-zasnova_katalog_web.pdf

Tabela A.3: 2008

Datum	Dokument	Spletna povezava
5. 3.	Analiza stanja na področjih kulture v Mestni občini Ljubljana. Strokovne podlage za Program razvoja kulture v Mestni občini Ljubljana 2008–2011	http://www.secondchanceproject.si/wp-content/uploads/MOL-analiza-stanja-kultura.pdf

20. 6.	Ureditev območja tovarne Rog v Ljubljani (natečaj, objava)	https://www.ljubljana.si/sl/mestna-obcina/mestna-uprava-mu-mol/oddelki/oddelek-za-urejanje-prostora/urbanisticni-natecaji/natecaj-za-ureditev-obmocja-tovarne-rog-2008/
29. 8.	Sklep o začetku priprave občinskega podrobnega prostorskega načrta za del območja urejanja CI 5/6 Rog. Ur. l. RS, št. 85/2008	https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/88280
30. 9.	Ureditev območja tovarne Rog v Ljubljani (natečaj, rok za oddajo elaboratov)	https://www.zaps.si/index.php?m_id=natecaji_izvedeni&nat_id=32
21. 10.	Ureditev območja tovarne Rog v Ljubljani (natečaj, zaključno poročilo komisije)	https://www.zaps.si/index.php?m_id=natecaji_izvedeni&nat_id=32
11. 11.	Otvoritev razstave natečajnih elaboratov za ureditev območja tovarne Rog (do 28. 11.)	https://www.ljubljana.si/sl/aktualno/razstava-natecajnih-elaboratov-za-ureditev-obmocja-tovarne-rog/
20. 12.	Natečaj za urbanistično ureditev območja tovarne Rog zaključen (novica)	https://www.ljubljana.si/sl/aktualno/natecaj-za-urbanisticno-ureditev-obmocja-tovarne-rog-zakljucen/

Tabela A.4: 2009

Datum	Dokument/dogodek	Spletna povezava
21. 5.	Center sodobnih umetnosti v Ljubljani na območju tovarne Rog v Ljubljani. Projektna naloga.	http://www.secondchanceproject.si/wp-content/uploads/Projektna_naloga_za_CSU.pdf
junij	Idejni projekt za Center sodobnih umetnosti	http://www.secondchanceproject.si/wp-content/uploads/Idejni_projekt_CSU_arhitektura.pdf

20. 10.	Izdelana je pravna študija izvedbe javno-zasebnega partnerstva in opredelitev optimalnega modela za zadovoljitev javnega interesa za projekt »Center sodobnih umetnosti – Rog«	http://www.secondchanceproject.si/wp-content/uploads/Pravna studija JZP ROG 20 10 2009.pdf
28. 10.	Predlog za obravnavo Dopolnjenega osnutka Odloka o OPPN za del območja urejanja CI 5/6 Rog (33. seja mestnega sveta MOL)	https://www.ljubljana.si/assets/Seje/15416/13.-toka---oppn-rog.pdf
6. 11.	Predlog Akta o javno-zasebnem partnerstvu za Izvedbo projekta Center sodobnih umetnosti - Rog	https://www.ljubljana.si/assets/Seje/15417/7.-toka---jzp-rog.pdf
9. 11.	Javno naznanilo o javni razgrnitvi dopolnjenega osnutka Občinskega podrobnega prostorskega načrta za del območja urejanja CI 5/6 Rog	https://www.ljubljana.si/assets/Razpisi/javno-naznanilo-rog.pdf
11. 11.	Odpravek sklepa – dopolnjen osnutek Odloka o OPPN za del območja urejanja CI 5/6 Rog (Svet Četrtni skupnosti Center pozove k objavi aksonometrične tridimenzionalne skice z gabariti okoliških stavb)	https://www.ljubljana.si/assets/Seje/15416/13.-toka---s-center--odpravek-rog.pdf
16. 11.	Odbor za urejanje prostora in urbanizem obravnava Dopolnjeni osnutek Odloka o občinskem podrobnem prostorskem načrtu za del območja urejanja CI 5/6 Rog ter poda pozitivno mnenje	https://www.ljubljana.si/assets/Seje/15416/13.toka -poroilo-oupu.pdf

23. 11.	Mestni svet MOL sprejme Dopoljnjeni osnutek Odloka o občinskem podrobnem prostorskem načrtu za del območja urejanja CI 5/6 Rog	https://www.ljubljana.si/assets/Seje/15416/13.-toka---sprejeti-sklep.pdf
27. 11.	Javna razgrnitev dopolnjenega osnutka OPPN za del območja urejanja CI 5/6 Rog (do 28. 12. – čas za pripombe)	https://www.ljubljana.si/sl/mestna-obcina/mestna-uprava-mu-mol/oddelki/oddelek-za-urejanje-prostora/javne-razgrnitve/javna-razgrnitev-dopolnjenega-osnutka-oppn-za-del-obmocja-urejanja-ci-56-rog/
8. 12.	MOL na spletni strani objavi novico Center sodobnih umetnosti – Rog ter vabi na razstavo (do 8. 1. 2010)	https://www.ljubljana.si/sl/aktualno/center-sodobnih-umetnosti-rog-2/
9. 12.	Odbor za kulturo in raziskovalno dejavnost MOL sprejme sklep o podpori Predlogu Akta o javno- zasebnem partnerstvu za Izvedbo projekta Center sodobnih umetnosti - Rog	https://www.ljubljana.si/assets/Seje/15417/7.-toka--poroilo-okrd.pdf
9. 12.	Javna obravnava dopolnjenega osnutka OPPN za del območja urejanja CI 5/6 Rog	https://www.ljubljana.si/sl/mestna-obcina/mestna-uprava-mu-mol/oddelki/oddelek-za-urejanje-prostora/javne-razgrnitve/javna-razgrnitev-dopolnjenega-osnutka-oppn-za-del-obmocja-urejanja-ci-56-rog/
14. 12.	Mestni svet MOL ugotovi obstoj javnega interesa in sprejme Akt o javno-zasebnem partnerstvu za izvedbo projekta Center sodobnih urnetnosti - Rog.	https://www.ljubljana.si/assets/Seje/15417/7.-toka---jz-partnerstvo-rog.pdf ; https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/95371

16. 12.	Javna predstavitev »vsebinskega in organizacijskega koncepta Centra sodobnih umetnosti – ROG«	https://www.ljubljana.si/sl/aktualno/predstavitev-vsebinskega-in-organizacijskega-koncepta-centra-sodobnih-umetnosti-rog/
---------	---	---

Tabela A.5: 2010

Datum	Dokument/dogodek	Spletna povezava
januar	Začetek mednarodnega projekta Second Chance – From Industrial Use to Creative Impulse	http://www.secondchanceproject.si/
8. 6.	Predlog Odloka o občinskem podrobnem prostorskem načrtu za del območja urejanja CI 5/6 Rog (41. seja MOL)	https://www.ljubljana.si/assets/Seje/15424/8.-toka-predlog-oppn-rog.pdf
29. 6.	Odbor za urejanje prostora in urbanizem poda predloge amandmajev na Predlog Odloka o občinskem podrobnem prostorskem načrtu za del območja urejanja CI 5/6 Rog	https://www.ljubljana.si/assets/Seje/15424/8.-toka--poroilo-oupu.pdf
5. 7.	Sprejetje Odloka o občinskem podrobnem prostorskem načrtu za del območja urejanja CI 5/6 Rog	https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina?urlurid=20103322
18. 11.	Objava Razpisne dokumentacije za izbiro izvajalca izdelave projektne dokumentacije PGD projekta za Center sodobnih umetnosti	https://www.ljubljana.si/sl/mestna-obcina/mestna-uprava-mu-mol/sluzbe/sluzba-za-javna-narocila/javna-narocila/revizija-pgd-dokumentacije-za-pridobitev-gradbenega-dovoljenja-za-center-sodobnih-umetnosti-rog-in-garaze/

	Rog in garaže (razpis v povezavi spodaj)	
26. 11.	Rok za prijavo na razpis za izvajalca izdelave projektne dokumentacije PGD projekta za Center sodobnih umetnosti Rog in garaže	https://www.ljubljana.si/sl/mestna-obcina/mestna-uprava-mu-mol/sluzbe/sluzba-za-javna-narocila/javna-narocila/revizija-pgd-dokumentacije-za-pridobitev-gradbenega-dovoljenja-za-center-sodobnih-umetnosti-rog-in-garaze/
8. 12.	MOL na spletni strani objavi povzetek projekta Second Chance	https://www.ljubljana.si/sl/aktualno/second-chance/
22. 12.	Prvo srečanje deležnikov projekta Second Chance	http://www.secondchanceproject.si/dogodki/posveti; http://www.secondchanceproject.si/wp-content/uploads/1-srecanje-deleznikov_avtoriziran.pdf

Tabela A.6: 2011

Datum	Dokument/dogodek	Spletna povezava
20.– 23. 1.	Predstavitev projekta Second Chance na zagrebški konferenci Odprte institucije	http://www.secondchanceproject.si/20jan2011
16. 2.	Drugo srečanje deležnikov projekta Second Chance	http://www.secondchanceproject.si/wp-content/uploads/2-srecanje-deleznikov_transkript_FINAL.pdf
17. 2.	Analiza prednosti in slabosti, priložnosti in nevarnosti za razvoj nekdanje tovarne Rog v Center sodobnih umetnosti (v sklopu Second Chance)	https://www.ljubljana.si/sl/aktualno/center-sodobnih-umetnosti/ http://www.secondchanceproject.si/raziskave-2 (dokumenti pod točko 2)

2. 3.	Rok za oddajo dopolnitev na PSPN (SWOT) analizo za CSU Rog	http://www.secondchanceproject.si/dopolnitve-na-analizo-pspn-swot
2.–5. 3.	Udeležba Second Chance na istanbulski mednarodni konferenci »Making Places for the Arts in City«	http://www.secondchanceproject.si/second-chance-na-mednarodni-delavnici-making-places-for-the-arts-in-the-city
april	Analiza javno-zasebnega partnerstva (JZP) na področju kulture (v sklopu Second Chance) Predstavitev modela JZP za prenovo tovarne Rog v sklopu mednarodnega srečanja projekta	http://www.secondchanceproject.si/raziskave-2 (dokumenti pod točko 3) http://www.secondchanceproject.si/predstavitev-analize-javno-zasebnega-partnerstva-na-podrocju-kulture
14. 4.	Tretje srečanje deležnikov projekta Second Chance	http://www.secondchanceproject.si/wp-content/uploads/Summary-Transnational-PPP-concept_final_SLO.pdf (predstavljena na srečanju)
14. 4.	Mednarodna konferenca Kreativna mesta: priložnosti, politike in prostori	http://www.secondchanceproject.si/dogodki/kreativna-mesta
12. 5.	Predstavitev projekta Second Chance Društvu arhitektov Zagreb	http://www.secondchanceproject.si/predstavitev-na-drustvu-arhitektov-zagreb
17. 5.	Predstavitev projekta Second Chance na konferenci Prenova degradiranih območij	http://www.secondchanceproject.si/second-chance-na-konferenci-prenova-degradiranih-2
junij	Osnutek zasnove uporabe CSU Rog – Analiza fokusnih skupin (v sklopu Second Chance)	http://www.secondchanceproject.si/raziskave-2 (dokumenti pod točko 4)

junij	Tovarna Rog – Investicijski program (novelacija)	http://www.secondchanceproject.si/wp-content/uploads/Rog_investicijski_program_nov_jun11.pdf
22. 9.	Četrto srečanje deležnikov projekta Second Chance (Kaj bo z Rogom? – delavnica za prebivalce)	http://www.secondchanceproject.si/wp-content/uploads/Porocilo_IPOP_Kaj-bo-z-Rogom_FINAL.pdf
23. 12.	MOL objavi osnutek Strategije razvoja kulture v MOL 2012–2015 (del osnutka tudi »Center Rog« - ne CSU!). Javna razprava traja do 23. 1. 2018, 12. 1. je javna tribuna v zvezi s tem	https://www.ljubljana.si/sl/aktualno/strategija-razvoja-kulture/

Tabela A.7: 2012

Datum	Dokument/dogodek	Spletna povezava
25. 1.	MOL objavi razpis Izbira zasebnega partnerja za izgradnjo Centra Rog in garaž.	https://www.ljubljana.si/sl/aktualno/center-sodobnih-umetnosti-rog/ https://www.ljubljana.si/assets/Razpisi/navodila-za-izdelavo-prijave-1.pdf https://www.ljubljana.si/assets/Razpisi/predstavitev-projekta-center-sodobnih-umetnosti-rog-in-garae.pdf
27. 2.	Predstavitev pilotne naložbe v okviru projekta Second Chance, Mesta in kulture	http://www.secondchanceproject.si/dogodki/mesta-in-kulture
7. 3.	zaključen razpis Izbira zasebnega partnerja za javno - zasebno partnerstvo "Center	https://www.ljubljana.si/sl/aktualno/center-sodobnih-umetnosti-rog/

	sodobnih umetnosti – Rog in garaže". Prijavi.	
april	Objavljena je Strategija razvoja kulture v Mestni občini Ljubljana 2012–2015	http://www.secondchanceproject.si/wp-content/uploads/MOL-Strategija-razvoja-kulture-12-15-final.pdf
maj	Pravni vidik javno-zasebnocivilnega partnerstva za RogLab	http://www.secondchanceproject.si/raziskave-2 (dokument pod točko 5)
21. 6.	Objavljen je Javni poziv za programsko partnerstva RogLaba	http://www.secondchanceproject.si/javni-poziv-za-programska-partnerstva-roglab
4. 7.	Besedilo Javnega poziva za programsko partnerstva RogLaba objavljeno tudi na spletni strani MOL	https://www.ljubljana.si/sl/aktualno/program-roglab/
14. 9.	Rok za prijavo na Javni poziv za programsko partnerstva RogLaba	http://www.secondchanceproject.si/javni-poziv-za-programska-partnerstva-roglab
12. 10.	Otvoritev pilotnega projekta RogLab	http://www.secondchanceproject.si/pilotni-projekt
15. 10.	Novico ob odprtju RogLaba objavi tudi spletna stran MOL	https://www.ljubljana.si/sl/aktualno/roglab/

Tabela A.8: 2013

Datum	Dokument/Dogodek	Spletna povezava
neznano	Ker ni prijav zasebnih investitorjev, MOL skrči projekt prenove	http://www.secondchanceproject.si/csu-rog/razvoj http://roglab.si/center_rog/01_arhitektura_grafika_02_07_2013.pdf
15. 2.	Sklep o začetku priprave sprememb in dopolnitev občinskega podrobnega	https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/111920

	prostorskega načrta za del območja urejanja CI 5/6 Rog je objavljen v Uradnem listu (Ur. l. RS, št. 14/2013) (sprejet 23.1.)	
11. 6.	Obravnava Dopolnjenega osnutka o spremembah in dopolnitvah Odloka o občinskem podrobnem prostorskem načrtu za del območja urejanja CI 5/6 Rog (27. seja MOL)	https://www.ljubljana.si/assets/Seje/15462/8.-toka---dopoljnjeni-osnutek-oppn-rog.pdf https://www.ljubljana.si/assets/Razpisi/dop_osn_spr_oppn_ci56.pdf
19. 6.	Javno naznanilo o javni razgrnitvi Dopolnjenega osnutka o spremembah in dopolnitvah Odloka o občinskem podrobnem prostorskem načrtu za del območja urejanja CI 5/6 Rog (med 1. 7. in 15. 7.)	https://www.ljubljana.si/assets/Razpisi/jr-spr-rog-naznanilo.pdf
21. 6.	Sprejeta je 7. verzija Projektne naloge za izdajo projektne dokumentacije PGD in PZI za Center Rog	/ (RogoMotion; osebni arhiv)
1. 7.	Odbor za urejanje prostora in urbanizem obravnava Dopoljnjeni osnutek; poda pozitivno mnenje	https://www.ljubljana.si/assets/Seje/15462/8.-toka-oupu.pdf
3. 7.	Javna obravnava gradiva Dopolnjenega osnutka o spremembah in dopolnitvah Odloka o občinskem podrobnem prostorskem	https://www.ljubljana.si/sl/mestna-obcina/mestna-uprava-mu-mol/oddelki/oddelek-za-urejanje-prostora/javne-razgrnitve/javna-razgrnitev-dopolnjenega-osnutka-odloka-o-

	načrtu za del območja urejanja CI 5/6 Rog	spremembah-in-dopolnitvah-odloka-o-oppn-za-del-obmocja-urejanja-ci-56-rog/
8. 7.	Mestni svet MOL sprejme Dopolnjeni osnutek o spremembah in dopolnitvah Odloka o občinskem podrobnem prostorskem načrtu za del območja urejanja CI 5/6 Rog	https://www.ljubljana.si/assets/Seje/15462/k-8.-toki-sprejeti-sklep.pdf
17. 9.	Obravnava Predloga Odloka o spremembah in dopolnitvah Odloka o občinskem podrobnem prostorskem načrtu za del območja urejanja CI 5/6 Rog (29. seja MOL)	https://www.ljubljana.si/assets/Seje/15464/6.-toka---predlog-oppn-rog.pdf
30. 9.	Zaključen projekt Second Chance	https://www.ljubljana.si/sl/aktualno/zakljucek-projekta-second-chance/
4. 11.	Odbor za urejanje prostora in urbanizem obravnava Predlog Odloka o spremembah in dopolnitvah Odloka o občinskem podrobnem prostorskem načrtu za del območja urejanja CI 5/6 Rog; poda pozitivno mnenje	https://www.ljubljana.si/assets/Seje/15464/6.-toka-oupu.pdf
11. 12.	Odlok o spremembah in dopolnitvah Odloka o občinskem podrobnem prostorskem načrtu za del območja urejanja CI 5/6 Rog (sprejet 25. 11.) je objavljen v	https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina?urlurid=20133759

	Uradnem listu (Ur. l. št. 103/13)	
29. 12.	RogLab – tovarna, ki dela samo sebe (novica na spletni strani MOL)	https://www.ljubljana.si/sl/aktualno/roglab-tovarna-ki-dela-samo-sebe/

Tabela A.9: 2016

Datum	Dokument/dogodek	Spletna povezava
16. 2.	Rogovci se sestanejo z županom, ki jih seznanijo z načrti za rušenje	/ (RogoMotion; osebni arhiv)
6. 6.	Ob 3:25 zjutraj poskus evikcije	/ (RogoMotion; osebni arhiv)
10. 6.	Novica »Novi Center Rog« na spletni strani MOL	https://www.ljubljana.si/sl/aktualno/novi-center-rog/
11. 6.	izjava Jankovića po nočnem napadu zamaskirane skupine: Odziv na nočno dogajanje v Rogu.	https://www.ljubljana.si/sl/aktualno/odziv-na-nocno-dogajanje-v-rogu/
20. 6.	13. seja odbora za kulturo in raziskovalno dejavnost MOL, povabljeni tudi Rogovci	https://www.ljubljana.si/assets/Uploads/Zap-13.-seje-Okrd.pdf

Tabela A.10: 2017

Datum	Dokument/dogodek	Spletna povezava
1. 12.	MOL objavi predstavitev film Centra Rog	https://www.ljubljana.si/sl/mestna-obcina/mestna-uprava-mu-mol/oddelki/oddelek-za-kulturo/novice-oddelka-za-kulturo/predstavitveni-film-centra-rog/

neznano	Center Rog – osnovne informacije o projektu, objava na spletni strani MOL	https://www.ljubljana.si/sl/moja-ljubljana/ljubljana-zate/projekti-mol/obnova-roga/
---------	---	---

Tabela A.11: 2018

Datum	Dokument/dogodek	Spletna povezava
30. 11.	Projekt RogLab nagrajen na konferenci EUROCITIES	https://www.ljubljana.si/sl/aktualno/projekt-roglab-nagrajen-na-konferenci-eurocities/

Tabela A.12: 2019

Datum	Dokument/dogodek	Spletna povezava
20. 5.	MOL objavi na svoji spletni strani predstavitenopropagandni prispevek <i>Center Rog – občutljiva tovarna od včeraj za jutri</i>	https://www.ljubljana.si/sl/mestna-obcina/glasilo-ljubljana/center-rog-obcutljiva-tovarna-od-vcera-j-za-jutri/